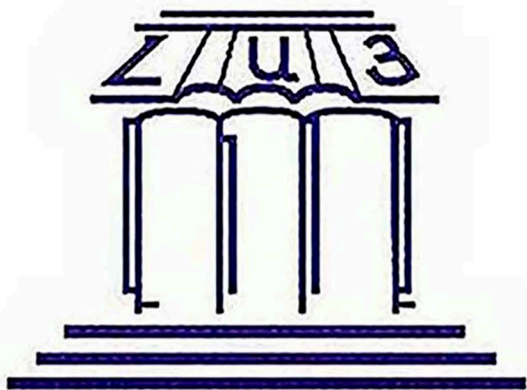

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերմագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

ստանձնել և տարածել այն քո ջանկարքած մնալափով կամ կոդով
մնալափել կամ օգտագործել առկա այն քո ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՉԵՐ
/ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ/**

ԵՐԵՎԱՆ 1998

Նյութերի ժողովածուում ընդգրկված են 1997 թ. հոկտեմբերին ՀՀ ՊԱՍ պատմության ինստիտուտում հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության տարբեր հարցերին նվիրված գիտաժողովի նյութերը:

Ծողովածուն նախատեսվում է մասնագետ-պատմաբանների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

Ժողովածուն հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ
Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ժողովածուում զետեղված են 1997թ. հոկտեմբերին ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցերին նվիրված գիտաժողովի նյութերը, որոնք հարստացնում են հայ պատմագրության ձեռքբերումները հիմնախնդրի ուսումնասիրության բնագավառում, ինչպես և նոր լույս սփռում բազմաթիվ հիմնահարցերի վրա:

Գիտաժողովում ողջույնի խոսքով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Ֆ. Տ. Սարգսյանը, Հայաստանում Ռուսաստանյան Դաշնության արտակարգ և լիազոր դեսպան, պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Յու. Ուռնովը:

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԵԾ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՆՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՆԵԼՈՒ 170-ԱՄՅԱԿԸ**

Արևելյան Հայաստանը մինչև Ռուսաստանի կայսրության մեջ ընդգրկվելը, ինչպես հայտնի է, գտնվում էր ծանր վիճակում:

18-րդ դարի 70-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Մովսես Բաղրամյանը գրում էր, որ Հայաստանն ավերվել ու անապատ է դարձել, ժողովուրդն անասելի ճնշումներից ու կոտորածներից խույս տալու համար փախել և պատսպարվել է լեռներում: Իր «նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» աշխատության մեջ Բաղրամյանը գրում էր. ոչ քաղաքք, ոչ շենք և ոչ դղեակք ամրոցաց մնացին՝ որք ոչ խորտակեալ քակտեցան. զի միանգամայն, թէ աւանք՝ և ագարակքս վեր ի վայր կործանեցան...

Խոսելով արևելահայերի ծանր վիճակի մասին մեր մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը, որպես ականատես, վկայում է. «Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին, դատաստան չկա, իրավունք չկա... աղջիկն ասես՝ քաշում են, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ոչ տունն էր իրանը, ոչ մալը, ոչ ապարանքը, ոչ ջանը, ոչ ողլուշաղը»:

Հայ ժողովրդի վիճակը, ինչպես տեսնում ենք, օրհասական էր, նրա ֆիզիկական գոյությունը վտանգի էր ենթարկված: Ո՞րն էր փրկության ուղին; Հայ ազատագրական շարժման անվանի գործիչներ Իսրայել Օրին, Հովսեփ Էմինը, Շահամիր Շահամիրյանը և ուրիշներ իրավացիորեն գտնում էին, որ հայերին կարող է օգնել միայն Ռուսաստանը, քանի որ այդ հզոր պետության և հայ ժողովրդի շահերը քաղաքական մի շարք կարևոր հարցերում համընկնում են: Ընդարձակելով իր հարավային սահմանները, Ռուսաստանը, օբյեկտիվորեն, ազատություն էր բերում մահմեդական բռնապետությունների տակ հեծող հայությանը: Այդ է պատճառը, որ հայերը ձգտում էին անցնել ռուսական տիրապետության տակ:

Իրերի պատմական բերումով, հայերի ցանկությունը կատարվեց: XIX դարի սկզբին, երբ Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին, Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մի քանի շրջաններ ևս ընդգրկվեցին Ռուսական կայսրության մեջ: Ռուս-պարսկական 1804-1813թթ. պատերազմի հետևանքով, 1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին միացան Արցախը /Ղարաբաղը/ և մի շարք գավառներ:

Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասը՝ Արարատյան դաշտավայրը Երևան քաղաքով, ազատագրվեց ռուս-պարսկական 1826-1828թթ. պատերազմի հետևանքով։ Այս պատմական ակտը վավերացվեց, իրավական ձևավորում ստացավ Թուրքմենչայ գյուղում 1828թ. փետրվարի 10-ին կնքված պայմանագրով։

1826-28թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին գործուն մասնակցություն ունեցան հայ ժողովրդի լայն խավերը։ Բռնապետական ծանր լծից ազատագրվելու իրենց հույսերը կապելով ռուսական զենքի հաղթանակի հետ, նրանք կատարեցին ամեն ինչ ռուսական բանակի հաղթանակն ապահովելու համար։ Բնակչությունն իր ուժերի ներածին չափով ռուսական զորքերին օգնեց ոչ միայն սննդամթերքով, անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդելով և բազմաթիվ այլ զինված պայքարով։ Պատերազմական գործողությունների ժամանակ գյուղացիությունը հաճախ զենքի էր դիմում։ Ռուսական զորքերի շարքերում արիաբար կռվում էին բազմաթիվ հայ կամավորներ ու աշխարհագորայիններ։

1826թ. ամռանը, երբ դեռ նոր էր սկսվել ռուս-պարսկական պատերազմը, Շամշադինում Գրիգոր Մանու-չարյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց կամավորական մի ջոկատ, որը կարճ ժամանակամիջոցում իր շարքերում ընդգրկեց 500-ի չափ հեծյալ մարտիկների։ Կովկասի ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարության ցուցումներով նա ռազմական գործողություններ ծավալեց Երևանի սարդարի հրոսակախմբերի դեմ և աչքի ընկնող ծառայություններ մատուցեց ռուսական զորքերին։ Նույն 1826թ. աշմանը գեներալ Մադաթովի նախաձեռնությամբ կամավորական մի ջոկատ ստեղծվեց Ղարաբաղի հայերից։ Արիաբար կռվելով ռուսական զորքերի շարքերում, այդ ջոկատը հաջողությամբ կատարեց մի շարք մարտական առաջադրանքներ։

1827թ. մարտ ամսին Ներսես Աշտարակեցու, բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանի և Թիֆլիսի նահանգապետ, զեներալ Սիայազինի ղեկավարությամբ Թիֆլիսում ստեղծվեց հայկական կամավորական հետևակ գունդ։ Հետագայում այն տեղափոխվեց Երևան և առաջապահ գործառնների կազմում մասնակցեց մարտական գործողություններին։

Ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին հատկապես շատ աշխույժ գործունեություն ծավալեց ռուսական

օրինում ազգային ջերմ պաշտպան, անվանի հայրենասեր, արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցին: 1827թ. գարնանից սկսած մշտապես գտնվելով Արարատյան դաշտավայրում գործող ռուսական բանակում, նա ոգևորում էր տեղի հայ բնակչությանը և ամեն կերպ օգնում ռուսական զորահրամանատարությանը: Ռուս զեներալ Պոտտոն իրավացիորեն գրել է. «Պարսկական պատերազմի ժամանակ նա արդեն 66 տարեկան էր, բայց տարիները չթուլացրին սրբազանի եռանդն ու կայտառությունը, որը պատրաստ էր ամեն ինչ զոհելու, միայն թե տեսներ հայենիքի ազատագրությունը... Ներսեսի ներկայությունը ռուսական բանակում ոգևորում էր հայ ժողովրդին, հայրենասիրության զգացումը նրանում հասցնում սխրագործության, հերոսության և ինքնագոհության...»: Ի դեպ, Ներսես Աշտարակեցուն, որպես հայրենասերի ու քաղաքական ակտիվ գործչի, բարձր գնահատական են տվել ռուսական շատ գործիչներ և, մասնավորապես, դեկաբրիստ Ե. Լաչինովը, որն անձամբ ծանոթ էր նրա հետ:

Առանձին ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին մասնակցեցին ցար Նիկոլայ Առաջինի կողմից Կովկաս աքսորված շատ դեկաբրիստ սպաներ ու շարքային զինվորներ: Ռուսական բանակի մարտական գործողությունների ժամանակ աչքի ընկան հատկապես դեկաբրիստ Լաչինովը, Պուլչինը, Ռինկևիչը, Իսկրիցկին, Օրժիցկին և ուրիշներ: Նրանք լավ գիտակցում էին, որ իրենք կռվում էին ճնշված հայության ազատագրության համար: 1826-28թթ. պատերազմին մասնակցեցին նաև իր ժամանակի ռուս մտավորականության առաջավոր գործիչներ Դենիս Դավիդովը, Ի. Բուրցովը, Ն. Ռասսկին, Վ. Վոլխովսկին և այլոք:

Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը կասկած չի թողնում այն մասին, որ Թուրքմենչայի պայմանագրի հայանպաստ հոդվածների մեծ մասն ընդունել է Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովի ջանքերով: Ռուս մեծ գրողը մասնակցել է ինչպես 1826-28թթ. պատերազմական գործողություններին, այնպես էլ խաղաղության բանակցություններին: Զգալի ազդեցություն ունենալով ռուսական բանակի հրամանատար Պասկևիչի վրա, նա կարողացավ վերջինիս միջոցով ընդունել

տալ օրենք «Հայկական մարզ» ստեղծելու համար, կազմակերպել պարսկահայերի մասսայական գաղթը դեպի արևելյան Հայաստան, նյութապես օգնել հայ գաղթականներին: Արևելյան Հայաստանի ազատագրումն անսահման ուրախություն և ոգևորություն առաջացրեց ոչ միայն կովկասահայության մեջ, այլև Ռուսաստանի և շատ երկրների հայաբնակվայրերում: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է, օրինակ, այն խանդավառությունը, որ ապրեցին Հնդկաստանի հայերը: Մադրասում և Կալկաթայում տեղի ունեցան հանդեսներ ու տոնակատարություններ: Այդ գաղթավայրերից ստացվեցին բազմաթիվ ուղջույններ ու շնորհավորանքներ: Նրանցից մեկում ասված էր. «Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում բնակվող հայությունը խիստ հիացած է, որ իր հին հայրենիքը Արարատյան աշխարհը, Էջմիածնի դարավոր Մայր տաճարի հետ միասին, գտնվում է Ռուսաստանի սահմաններում»: Հայ նշանավոր գրող Մեսրոպ Թադևոսյանն իր հայրենակիցներին /այսինքն երևանցիներին/ Մադրասից ուղղած նամակում գրում էր. «Աչքերդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառն չարչարանքներից ազատվեց»:

Իհարկե, չի կարելի անտեսել այն իրողությունը, որ արևելահայությունը, անցնելով ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ, չազատվեց ազգային ճնշումներից ու սոցիալական կեղեքումներից: Ցարական կառավարությունը վարում էր գաղութային քաղաքականություն, որի ծանրությունն իր վրա կրեց նաև հայ ժողովուրդը: Սակայն, չնայած դրան, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, դրական շատ մեծ դեր խաղաց մեր բազմաչարչար ժողովրդի պատմական ճակատագրում: Ստեղծված պայմաններում փրկության միակ ելքն այդ էր:

Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Թուրքմենչայի պայմանագիրը կնքելուց հետո: Նախ վերջ տրվեց արևելահայության բնաջնջմանը: Կանգ առավ երկրի այսպես կոչված հայաթափման պրոցեսը, արագ կերպով ավելացավ հայ բնակչության թիվը: Եթե XIX դարի սկզբին հայերի թիվն Արարատյան դաշտում չնչին էր, ապա դարի կեսերին զգալիորեն աճեց: Դրան նպաստեց հայերի գաղթը Պարսկաստանից և թուրքիայից դեպի Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս: Կարելի է ասել, որ փաստորեն այստեղ Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցավ մի շատ կարևոր երևույթ՝ հայերի համախմբման, ազգային կոնսոլիդացիայի պրոցես:

Հայ բնակչության թիվն աճեց նաև հետագա տասնամյակներին: Նկատենք, որ հայության այս ազգային

կոնսոլիդացիայի շնորհիվ էր, որ 1918թ. ստեղծվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:

Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին առաջադիմական նշանակություն ունեցավ երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Ռուսական կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանը ստացավ տնտեսական զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, Ռուսաստանը խթանեց Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացումը, ստեղծեց դրա համար բարենպաստ պայմաններ:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին խոշոր դեր խաղաց հայ մշակույթի զարգացման գործում: Ռուս ժողովրդի հարուստ ու առաջավոր կուլտուրան նպաստեց հայ գրականության, արվեստի ու գիտության ծաղկմանը: Բնորոշ է, որ մեր մեծանուն գրողներ Խաչատուր Աբովյանը, Գաբրիել Սունդուկյանը, Հովհաննես Թումանյանը և ուրիշներ կրել են ռուս դասական գրականության բարերար ազդեցությունը: Խոսելով այդ մասին, Թումանյանը գրել է. «սիրով ու պատկառանքով խոնարհվում եմ ռուսական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ-շատերը»:

Նույն հարցի մասին Ավետիք Իսահակյանն ասել է. «Հայ ժողովուրդը տակավին Իվան IV-ի ժամանակ իր հայացքը հառել էր Մոսկվային և իր բախտը ձգտում էր կապել նրա հետ: XIX դարի սկզբներին միայն իրականացավ նրա փափագը և մտնելով Մոսկվայի համաստեղության մեջ, սկսեց այնտեղից ստանալ լույս, գիտություն, նոր կուլտուրա»: Պատմաբան Լեոն արտահայտվել է այսպես. «Ռուսաց զենքը ոչ միայն բերում էր խաղաղություն և հանգստություն, այլև կապում էր կամուրջ այնքան դժբախտություններ տեսած մեր երկրի և եվրոպական քաղաքականության միջև»:

Թուրքմենչայի դաշնագրի պատմական նշանակությունը բարձր գնահատեցին նաև Ստեփանոս Նազարյանը, Գրիգոր Արծրունին, Ալեքսանդր Երիցյանը, Ղազարոս Աղայանը, Պերժ Պռոշյանը, Կարապետ Եգյանը, Արշակ Չոպանյանը և շատ ուրիշներ: Արտահայտելով մեր մտավորականության ու ժողովրդի ջերմ ռուսասիրությունը, Հովհաննես Թումանյանը 1920թ. գրել է. «Մեր փրկությունը Ռուսաստանից է եղել և Ռուսաստանից էլ պետք է լինի: Մեր ապագան, ինչպես միշտ ասել են, կապված է Ռուսաստանի հետ»:

1778Թ. ՂՐԻՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ

Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելու պատմությունը երկարատև պրոցես էր՝ 300 տարի: 1778թ. թերակղզուց քրիստոնյաների՝ հայերի և հույների դուրսբերումն այդ պատմության օղակներից մեկն էր, իսկ 1783թ. Ղրիմի միացումը Ռուսաստանին՝ նրա վերջին հանգույցը:

15-րդ դարում Հյուսիսային մերձսևծովյան տարածքները՝ սակավաբնակ «Վայրի տափաստանը» /«Ղփչաղյան դաշտը»/ և Սևծովյան առափնյան նվաճեցին օսմանյան թուրքերը: Փաստորեն դրանով ավարտվեց Օսմանյան կայսրության տարածքային ձևավորումը, որ նշանակում էր, թե արևելյան հարցը դուրս է եկել մերձսևծովյան շրջանակից և նրա պայքարի ճակատն ընդլայնվել է ընդգրկելով Ջիբրալթարից մինչև Վոլգա տարածաշրջանը: 16-17-րդ դարերում Թուրքիան դիտարկվում էր որպես թե՛ եվրոպական պետությունների և թե՛ հեղինակ վերընթաց ուղի բռնած Ռուսաստանի թշնամի: Բայց եվրոպական պետություններն ի դեմս Ռուսաստանի տեսնում էին իրենց դաշնակցին մինչև այն պահը միայն, քանի դեռ նրանց սպառնում էր թուրքական վտանգը¹: 18-րդ դարից սկսած, Ռուսաստանի հզորացմանը համընթաց, նրանք պայքարի սլաքն սկսեցին ուղղել Ռուսաստանի դեմ ի պաշտպանություն Թուրքիայի:

Նկատենք, որ Սև և Ազովի ծովերի մերձակա տարածքների գրավմամբ Օսմանյան կայսրության աշխարհաքաղաքական խնդիրն այստեղ համարվել էր ավարտված, և նվաճումներից կայսրությունն անցել էր ստրատեգիական պաշտպանության՝ զավթածը պահելու խնդիրն համեմատ: Վերջինիս կարևոր օղակներից մեկը Ռուսաստանի դեմ ուղղված պայքարը «Վայրենի տափաստանից» բուն ռուսական շրջաններ տեղափոխելն էր: Դրա համար Օսմանյան կայսրությունը, զինված ուժերից բացի, օգտագործում էր իրենից կախյալ և կիսակախյալ վիճակում գտնվող Ղրիմի, Աստրախանի և Կազանի

խանութիւնները:² Օսմանյան պաշտպանական ստրատեգիան բավական երկար ժամանակ դրսևորվում էր դեպի ռուսական տարածքներ թաթարների ձեռնարկած պարբերական ավերիչ արշավանքների տեսքով:

Համեմատաբար արագ հաշիվ տեսնելով Կազանի /1552 թ./ և Աստրախանի /1556 թ./ խանութիւնների նկատմամբ, Ռուսաստանն իր առաջխաղացումն ուղղեց դեպի հարավ պաշտպանական սահմանագիծն անընդիատ տեղաշարժելով թուրք-թաթարական սպառնալիքին ընդառաջ: Հյուսիսային սևծովյան տարածքից, որ շուտով պիտի կոչվեր Նովոռոսիա, նվաճված հողերի վրա կառուցվում էին քաղաքներ, ագարակներ: Քաղաքական նման գործընթացը քայքայում էր այս տարածաշրջանում Օսմանյան կայսրության պաշտպանական սահմանը, և Ռուսաստանը դանդաղ, բայց անշեղորեն մոտենում էր Սև ծովին: Եվ Ղրիմի թերակղզուն տիրանալը գնալով դառնում էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական կարևորագույն խնդիրներից մեկն ամբողջ 18-րդ դարում՝ արևելյան հարցի ընկալման և լուծման այդ նոր փուլում: Այն բանից հետո միայն, երբ «Վայրենի տափաստանից» նորերս նվաճված տարածքներում ռուսներն ստեղծեցին անհրաժեշտ հենակետեր /քաղաքներ, գյուղեր, ավաններ և այլն /, հնարավոր դարձավ ձեռնարկելու Ղրիմի միացումը Ռուսական կայսրությանը: Բոլորովին էլ պատահական չէ այն, որ Ղրիմ-Գիբրեյի վերջին արշավանքն արդեն ուղղված էր այսպես կոչված Նոր Սերբիայի /այժմյան Կիրովոգրադի շրջան/ դեմ, որը վերաբնակիչները նվաճել էին տափաստանից 18-րդ դարի կեսերին: Միանգամայն ճիշտ է այն կարծիքը, թե Ղրիմի նվաճումը չէր, որ ուղի հարթեց Հյուսիսային մերձծովյան տարածքների գաղթաբնակեցման համար: Այդ պահին գաղթաբնակեցումն արդեն սկսված էր: Ռուսական զենքի հաջողությունները պարզապես թույլ տվեցին հաղթահարելու Ղրիմի խանության և Թուրքիայի գինված դիմադրությունը, որն ուղղված էր հենց այդ պրոցեսի դեմ:³

Եթե Բալթիկյան Ռուսաստանի համար պատուհան էր դեպի Եվրոպա, ապա Սև ծովը, որը փակված էր Բոսֆոր-Ղարդանեղով՝ դեպի Եվրոպա տանող դարպասն էր: Ղրիմը դարձել էր արևելյան հարցի լուծման բանալին:

1768-1774թթ ռուս-թուրքական պատերազմի և դրան հաջորդած իրադարձությունների բերումով շուրջ 600-ամյա գոյատևումից հետո ղրիմահայ գաղթօջախները հեռացան պատմության թատերաբեմից, դառնալով վերը նշված իրադարձությունների խաղաքարտն ու զոհը:

Դեռ պատերազմը շարունակվում էր, երբ Եկատերինա 2-րդն իր ֆավորիտ Գ. Ա. Պոտյոմկինի խորհրդով հղանում է Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելու միտքը: Դրա համար պետք էր Ղրիմի խանությունն ազատել թուրքիայից, նրա 300-ամյա կախվածությունից: «Մենք խելամիտ համարեցինք փորձ անել՝ չի կարելի արդյոք խախտել Ղրիմի և թաթարական բոլոր ժողովուրդների հավատարմությունը դեպի Բարձր Դուռը, նրանց ներշնչելով իրենց անկախ կառավարություններն ստեղծելու միտքը», - գրում էր կայսրուհին կոմս Ն. Ի. Պանինին այդ օրերին:

1774թ. Բուխուկ-Կայնարջիի պայմանագրով Ղրիմի խանությունը հռչակվեց անկախ: Ռուսական քաղաքականության առաջին կետն իրագործված էր, քանի որ թերակղզին միացնելու պրոցեսում այժմ Ռուսաստանը գործ էր ունենալու միայն գիրեյների հետ՝ շրջանցելով թուրքիային: Բայց այդ գործընթացը տևեց զրեթե մեկ տասնամյակ՝ մինչև 1783թ., և հենց այդ տասնամյակում էր, որ Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելու խնդրից ելնելով՝ ռուսական կառավարությունը 1778թ. ձեռնարկեց թերակղզուց նրա քրիստոնյա բնակիչներին Ռուսաստան տեղափոխելու անհեռատես քայլը: Գործի գլուխն անցավ Ա. Վ. Սուվորովը, և տակավին 1775թ. ռուսական զորքի ուղեկցությամբ Կուբանում խան հռչակված Շահին-Գիրեյը, հակառակ թաթարական ավագանու ցանկության, բերվեց Ղրիմ և բազմեցվեց խանական գահին: Թուրքական դրածո Դեվլեթ-Գիրեյը հարկադրված էր հեռանալ թուրքիա:

1777թ. Թուրքիայի սադրանքով և աջակցությամբ Ղրիմում բարձրանում է խռովություն, հաջորդ տարում խռովարարները պարտվում են, և Ա. Վ. Սուվորովը նշանակվում է Ղրիմի և Կուբանի ռուսական զորքերի ընդհանուր հրամանատար:⁵

Ժամանակի բոլոր փաստաթղթերը վկայում են, որ քրիստոնյա բնակչության հեռացումը թերակղզուց թաթար խանին դնում էր ֆինանսական կախվածության մեջ

Ռուսաստանից, դարձնում նրա կամակատարը և դյուրացնում ստանալու նրա համաձայնությունը քրիստոնյաներին թերակղզուց դուրս բերելու մասին: Ռուսաստանի կայսերական ակադեմիայի թղթակից-անդամ Ն. Դուբրովինը, որը կազմել և հրատարակել էր «Ղրիմի միացումը Ռուսաստանին» փաստաթղթի չորսհատորանոց ժողովածուն և քաջատեղյակ էր Ղրիմի համար Ռուսաստանի մղած պայքարի ամբողջ գրագրությանը, նշում է, որ Թուրքիայի դեմ Ղրիմի համար մղված պայքարի եռուն շրջանում ռուսական կառավարությունը կարողանում է քրիստոնյաներին թերակղզուց դուրս բերելու հետևանքով Շահին-Գիրեյին դնել իրենից կախյալ վիճակում: Նա ընդգծում է, որ հայերի և հույների «աշխատանքի արդյունքները կազմում էին խանի եկամուտների գլխավոր հոդվածները», քանի որ քրիստոնյաների ձեռքում էր գտնվում «Ղրիմի ամբողջ լեռնային մասի արդյունաբերությունը, այգեգործությունը և հողագործությունը: Նրանց արտագաղթեցմամբ ամբողջ այդ արտադրությունը թուլանում էր և խանի եկամուտները սահմանափակվում էին»: Ն. Դուբրովինը հարկ է համարել նշել, որ «պատրվակ բռնելով այն վտանգը, որին ենթարկվում էին քրիստոնյաները թաթարների ամեն տեսակի խռովությունների ժամանակ, ռուսական կառավարությունը կարողանում է Ղրիմից Ռուսաստան տեղափոխել 30.000 հայերի և հույների: Սկզբնական շրջանում խանին վճարեցին բոլոր վնասները, իսկ ազդեցիկ անձանց նշանակեցին նվերներ»⁶: Փաստերի լույսի տակ նույն կարծիքին էին բոլոր լուրջ հեղինակները: Օրինակ, Ա. Մարկևիչը գտնում էր, որ քրիստոնյաների արտադրական գործունեությամբ էին ապահովվում խանի եկամուտները, և նրանց հեռացմամբ խանը զրկվում էր այդ եկամուտներից և ընդմիջտ դրվում «Ռուսաստանից կախյալ վիճակի մեջ»:⁷

Սա էր իրողությունը, որի պատճառով հոգս է ցնդում եկատերինա 2-րդի՝ իբրև քրիստոնյաների «պաշտպանի» և «ազատության», կողմնակցի վերաբերյալ տարածված կեղծ մտայնությունը, ըստ որի կայսրուհին արտագաղթեցումը կատարել է իբր դեպի քրիստոնյա ժողովուրդներն ունեցած սիրո և բարի զգացմունքներից մղված:

Ղրիմից քրիստոնյա բնակչության արտագաղթեցման լուրջ պատճառ չի կարելի համարել Նովոռուսիայի և Ազովի

նահանգների բնակեցումը: Եթե այդպես լիներ, ապա կառավարությունն այդ քայլին կդիմեր դեռևս 1770-71թթ., երբ ռուսական զորքը գտնվում էր Ղրիմի գրեթե բոլոր հիմնական կետերում: Հայ և հույն համայնքները 1778թ. օգոստոսին Շահին-Գիրեյին հասցեագրած իրենց նամակում հայտնում էին, թե եթե Ռուսաստանի ցանկությունն իրենց տեղափոխելը լիներ, ապա նա այդ կաներ «թուրքական պատերազմի ժամանակ»:⁸

Հարցի լուծումը գործնական ընթացք ստացավ միայն 1777-78թթ.: Հայ և հույն համայնքները, հակառակ իրենց ընդգծված ռուսական կողմնորոշմանը, սկզբնապես չէին ուզում տեղահանվել: Դիմադրում էր նաև Շահին-Գիրեյը: Արտագաղթեցման գործի գլուխը կանգնեցին Ռումյնցև-Ջադունայսկին, Ա. Վ. Սուվորովը և Ղրիմում ռուսական ռեզիդենտ Ա. Գ. Կոնստանտինովը:

Հայ քահանաների՝ Շահին-Գիրեյին ուղղած խնդրագրի համաձայն, հայերի մեծ մասը դիմադրում էր, չէր ուզում հեռանալ: Միայն 1778թ. հուլիսի 22-ին Շահին-Գիրեյն ստանում է ռուսական կողմի պաշտոնական ծանուցումը հայերին և հույներին Ռուսաստան տեղափոխելու մասին, թեև արդեն հուլիսի 17-ին Սուվորովը գեկուցել էր, որ վերաբնակեցվողները ցուցակագրված են և պատրաստ են արտագաղթեցման:

Կանգնելով փաստի առաջ, խանը, դիվանագիտական ճնշման պայմաններում, ի վերջո զիջում է. դրանում էական դեր են խաղում դրամական խոստումները: Հուլիսի 28-ին խանը հրամանագիր է արձակում Ղրիմի քրիստոնյաների կամավոր տեղափոխության մասին:

Հայերի կողմից արտագաղթեցմանը դիմադրելը չպիտի շփոթել նրանց ռուսական կողմնորոշման հետ. պատերազմի բուն ընթացքում նրանք ամեն ինչ արել էին օգնելու ռուսական զորքի հաղթանակին: Դրիմահայոց նպատակը Ղրիմում ռուսական տիրապետության հաստատումը տեսնելն էր, իրենց համար անտանելի թաթարական բռնության վերացումը, բայց ոչ թե իրենց համար դարավոր հայրենիք դարձած Ղրիմը լքելը: Ռուսական զորքի ներկայությունը նրանց մոտ ստեղծել էր այն հիմնավոր մտայնությունը, որ միևնույն է, վաղ թե ուշ թերակղզին միացվելու է կայսրությանը: Դա շատ լավ գիտեր մանավանդ

քաղաքական իրավիճակին քաջ իրազեկ դրիմահայ վաճառականությունը, իսկ նրա միջոցով նաև ողջ դրիմահայությունը, որի հիմնական զանգվածին տեղահանությունը բերելու էր լիակատար քայքայում: Դեպքերին ականատես կարաիմ հեղինակ Ռաբբի Ազարիան գրում էր. «Գյուղերում ապրող հայերն ու հույները, աղքատներն ու արհեստներով զբաղվողները չէին ուզում վերաբնակեցվել այլ երկիր, որովհետև նրանցից շատերն ունեին բանջարանոցներ, այգիներ և արտեր, որոնք նրանց եկամուտներ էին բերում: Նրանք բոլորը հավաքվել էին խանի մոտ և խնդրում էին չթողնել իրենց և ասում էին, թե ցանկանում են մնալ որպես նրա հպատակներ»:⁹ Այս տողերի հեղինակն այն անձն է, որի նույն հաղորդման մեջ լայն տեղ է տրված պատերազմի ժամանակ ռուսական զորքերին հայերի ցույց տրված օգնության նկարագրությանը և նշված է, որ հայերն ու հույները, ռուսների հետ միացած, կռվում էին թուրք-թաթարական զորքերի դեմ:¹⁰

Սկզբում տեղահանման հետ չէին համաձայնվում նաև հայերի հոգևոր առաջնորդները՝ Պետրոս վրդ. Մարկոսյանը և Զակոբ Վարդերեսկիչը /հայ կաթոլիկների առաջնորդը/: Սակայն առատ վարձատրությունը /կաշառքը/ և հորդորներն ու սպառնալիքն այնուամենայնիվ վճռական դեր են խաղում: Զունաց մետրոպոլիտն ստանում է 6550, Պետրոս Մարկոսյանը՝ 2820, իսկ Զակոբ Վարդերեսկիչը՝ 1250ռ.:¹¹ Սրանց ուղեկցում են այն ահաբեկիչ սուտ լուրերը, թե իբր ռուսական զորքերը թողնելու են թերակղզին, և որ թաթարները խոստացել են կոտորել քրիստոնյաներին այն բանի համար, որ նրանք պատերազմի և վերջին խռովության ժամանակ օգնել են ռուսներին: Այս լուրերի առաջին հեղինակներից մեկն ինքը Սուվորովն էր՝ Ռուսյանցիի հանձնարարությամբ:

1778թ. հուլիսի 16-ին հայ և հույն համայնքների հիմնական մասն ստիպված տալիս է իր գրավոր համաձայնությունը Ռուսաստան տեղափոխվելու մասին՝ միարժամանակ Ա. Վ. Սուվորովին ներկայացնելով հետևյալ պահանջները.

1. Բնակության վայր նշանակել Ազովի նահանգում Դնեպր, Սամար և Օրել գետերի միջև ընկած տարածքը: Վճարել այն շարժական և անշարժ գույքի դիմաց, որ իրենք

կորցնելու էին տեղահանման պատճառով: Թույլ տալ հիմնելու քաղաքներ ու գյուղեր զուտ հայ և հույն բնակչությամբ, ազատ կերպով զբաղվելու երկրագործությամբ, առևտրով, արհեստներով, ձկնորսությամբ, անվճար օգտվելու անտառներից:

2. Ճանաչել համայնքների հոգևոր առաջնորդներին:

3. Ազատել բոլոր տեսակի հարկերից և պարհակներից՝ մասը տարի ժամանակով:

4. Ազատել զորակոչից, նշանակել այն հարկաչափը, որ իրենք վճարելու էին 10 տարի հետո:¹² Հարկերի գանձման գծով ունենալ իրենց պետերին, որոնք հաշվետու էին նահանգական իշխանության առաջ: Այս առաջարկությունների հիմնական մասը տարի ու կես հետո պաշտոնական ձևակերպում գտավ 1779թ. նոյեմբերի 14-ի հրովատակում:

Սակայն նույնիսկ համաձայնություն տալուց հետո էլ հայ և հույն համայնքների մի մասը շարունակում էր դիմադրել տեղահանությանը: Թաթարների ավագանուն նրանց քահանաները հայտնում են, թե հայերի մի մասը չի ուզում գաղթել և խնդրում է օգնել իրեն: Հուլիսի 18-ի իրենց խնդրագրում հայերն իմիջիայլոց հայտնում էին, թե «Թեկուզ մեզ սրով էլ սկսեն կոտորել, մենք ոչ մի տեղ մտադիր չենք գնալ»:¹³

Շահին-Գիրեյն այս օրերին Ռումյանցկի տրամադրության տակ է դնում հայերից և հույներից ստացված խնդրագրերի ինքօրինակները: Կամավորության սկզբունքը խախտելու և հայերից ու հույներից հարկադրանքով տեղափոխման համաձայնություն կորզելու մասին բողոքի մի նամակ թաթարական համայնքը հուլիսի 28-ին ուղղել էր Եկատերինա 2-րդին, հենվելով հայ և հույն համայնքների այն բողոքների վրա, որոնցով նրանք խնդրել էին կանխարգելել Սուվորովի, ռեզիդենտի և հույների մետրոպոլիտի կողմից իրենց տեղահանելուն ուղղված ձեռնարկումները:¹⁴ Նամակում իմիջիայլոց թաթարները հայտնում էին, որ «վերաբնակվել չուզողներին» և «իրենց երկրում հպատակ մնալ ցանկացողներին բռնությամբ վերաբնակեցնելու» մասին նրանց բոլոր խնդրանքները հաշվի չեն առնվում ռուսական հրամանատարության կողմից:¹⁵

Ֆելդմարշալ Ռումյանցև-Չադունայսկին հարկադրված էր սեպտեմբերի 7-ին մի շրջաբերականով ռեզիդենտ Կոնստանտինովից պահանջել խուսափել «բռնությունից և հարկադրանքից», գործել օգոստոսի 5-ին Սուվորովին տված իր հրահանգների ոգով, որոնք պահանջում էին հարկադրանքի փոխարեն քրիստոնյաներին վախեցնել թուրք-թաթարական վտանգով, իսկ խանին հասկացնել, որ տեղահանումից առաջացած ֆինանսական վնասը կփոդհատուցվի տասնապատիկ անգամ: Ռումյանցևն իր հրահանգում Սուվորովին խորհուրդ է տալիս խանին և նրա կառավարությանը ներշնչել ու տեսք ընդունել, որ «քրիստոնյաները վերաբնակեցվում են ոչ թե մեր /ռուսական կողմի- Վ. Մ./ դրդմամբ, այլ ահից, որ նրանց սպառնում է թուրքական վրիժառությունը», և որն իբր թե ստիպել է նրանց «Ռուսաստանից ապաստան խնդրել»:¹⁶

Արտագաղթեցվող հայերն ու հույները պահանջում էին տված խոստումները հաստատել հրովարտակով՝ անվստահություն հայտնելով դրանց նկատմամբ: Օգոստոսի 3-ին /1778թ./ Ռումյանցևը գրում էր Պոտյոմկինին, թե «քանի դեռ նրանք /քրիստոնյաները-Վ. Մ. / չեն տեսնի նորին մեծության ձեռքով հաստատված սրբազան հրովարտակը, չեն համաձայնվի այստեղից հեռանալ»:¹⁷

Սիաժամանակ ավելանում էին ծախսերը: Պետք էր մարել նաև թաթարներից հայերի և հույների կողմից փրկագնած քրիստոնյա գերիների դիմաց գոյացած պարտքերը, հարց, որը, ռուսական կառավարության առաջ ծառանում էր նաև բարոյական հայեցակետից: Եվ իսկապես՝ չէր կարելի «քրիստոնյաներին ազատելու» լոգունգի ներքո հայերին և հույներին դուրս բերել թերակղզուց, իսկ նրանց կողմից ապառիքով փրկագնած նույն քրիստոնյա գերիներին թողնել գերության մեջ: Այդ գումարը կազմում էր 10 հազ. ռուբլի: 80 հազար ռուբլի էլ ռուսական կառավարությունը վճարելու էր քրիստոնյաների չինձած արտերի դիմաց: Սակայն այստեղ կառավարությունը շահում էր. նա ստանում էր այդ արտերի հացահատիկն ու անասնակները՝ ըստ Սուվորովի հաշվարկների 100 հազար ռուբլու օգուտ:¹⁸ Բոլոր դժվարություններով հանդրձ 1778թ. օգոստոսի կեսերին սկսվում է քրիստոնյաների վերաբնակեցումը Ղրիմից, և սեպտեմբերի 18-ին Սուվորովը գեկուցում էր

Ռուսլանցեին, թե հայերի և հույների դուրսբերումը Ղրիմից ավարտված է և Ազովի նահանգ է ուղարկվել երկու սեռից 31.098 մարդ, որից 12.598՝ հայեր: ¹⁹ Այս թվի մեջ չէին մտնում արտագաղթեցված կաթոլիկ հայերը: Մնում էր անհայտ, թե որքան քրիստոնյաներ էին մնացել Ղրիմում:

Իրականում հայերին արտագաղթեցնելն ավելի հեշտ դուրս եկավ, քան նրանց տեղավորելը: Արտագաղթեցվածներին տեղաբաշխեցին վերը նշված գետերի միջև ընկած կիսաբնակ տարածքներում, տեղացիների տներում: Ազովի նահանգապետ Չերտկովը փորձում է հայերի վրա դնել 21 հազար ռուբլու մաքս, նպատակ ունենալով անօրինական մաքսադրմամբ լռեցնել գաղթականների բողոքները՝ Ղրիմում թողած իրենց ստանալիք պարտքերը մարելու կառավարության խոստացած դրամի մասին: Օրինակ, գանձատուները պարտավորվել էր հայերին վճարել 100 հազ. ռուբլի՝ Ղրիմում տարբեր մարդկանց պարտքերի համար: Սուվորովը պահանջում էր հայերին վճարել այդ պարքերը: Յուլիսի 25-ին նա գրում էր Գ. Ա. Պոտյոմկինին, թե «վերջին կառավարության ժամանակ փախած ու հեռացած թաթար չինովնիկները նրանց /քրիստոնյաներին- Վ.Մ./ պարտքեր են ունեցել, խանը նրանց կալվածքները, որպես խռովարարների գույքի, վերագրել է իրեն: Այդ պարքերը խանի փոխարեն պիտի վճարել քրիստոնյաներին»:²⁰ Իսկ Չերտկովը չէր ուզում դրանք վճարել, որովհետև արտագաղթեցումն արդեն կատարված փաստ էր, և քրիստոնյաներն այլևս իրենց ձեռքում չունեին արտագաղթեցմանը համաձայնվելու այն լծակը, որով կարողանային նրա վրա ազդել:

1779թ. հունվարին արտագաղթեցված հայերի վիճակը սաստիկ վատթարացավ: Նրանք զգում էին սննդամթերքի մեծ կարիք, չունեին անասնակեր և ոչ էլ դրամ, և ձեռք քաշելով Չերտկովից՝ նրանք իրենց առաջնորդների միջոցով հայցում էին հայասեր Գ. Ա. Պոտյոմկինի օգնությունը: Գ. Ա. Պոտյոմկինի ճնշմամբ դրամական օգնությունը տրվում է, բայց ապրիլին այն դադարեցվում է: 1779թ. ապրիլի 18-ին Սուվորովին հղած բողոք-համախոսականում հայ վերաբնակները հայտնում էին, թե ռուսական իշխանությունների կողմից տրված շատ խոստումներ /տներ հատկացնելը, դրամական նպաստ ու սննդամթերք տալը և

այլև/ չեն կատարվում, որ իրենց հատկացված տեղերում ոչ ջուր կա, ոչ էլ անտառ: Ըստ համախոսականի՝ հայերի դրությունն այնքան էր ծանրացել, որ «անգամ նախկինում լավ վիճակ ունեցողներն այժմ աշխարհով մեկ ողորմություն են հավաքում, իսկ մյուսները սովից ստիպված՝ ամենաաննշան դրամով կամ հացով վաճառում են իրենց երեխաներին»:²¹ Նույնն է արձանագրել դեպքերին գիտակ ռուսահայ թեմի առաջնորդ Յ. Արղությանը: Դնեպրի շրջան տեղափոխված հայերը 1779թ. մայիսին նորից դիմում են Սուվորովին: Ի պատիվ իրեն վերջինս քանիցս միջամտում է Գ. Ա. Պոտյոմկինի առաջ հայերին օգնելու խնդրանքով: Դրությունը սաստկանում է նաև մորեխի պատճառով, որը ոչնչացնելով բերքը գաղթականներին զրկում է կերակրվելու միջոցներից: Նահանգապետ Չերտկովը հարկադրված էր կառավարությունից գաղթականների համար խնդրել 77.607 չետվերտ ալյուր և 7275 չետվերտ ծավարեղեն:²²

Ամբողջ 1779թ. ընթացքում ղրիմահայերը խնդրագրեր են ուղարկում Պետերբուրգ՝ իրենց խոստացած վայրերը տեղափոխելու համար: Մայրաքաղաք են գալիս նրանց պատվիրակներ Կարապետ Ոսկանովը և փառակեցի Չարությունը /սա Պետերբուրգում կնքում է իր մահկանացուն/: Գ. Ա. Պոտյոմկինը մեծ ուշադրությամբ ունկնդրում է ղրիմահայոց խնդրանքներին: 1779թ. գարնանը նա համաձայնություն է տալիս նրանց տեղափոխմանն իրենց խնդրած վայրը՝ Դոնի շրջանի սբ. Դմիտրի ամրոցի շրջակայքի տարածքը:²³ Սակայն այդ համաձայնությունը գործնական ընթացք չի ստանում, և հայերը շարունակում էին դիմումները Պոտյոմկինին, Սուվորովին, նաև Յ. Արղությանին և Յ. Լազարյանին:

Զնայած Գ. Ա. Պոտյոմկինի համաձայնությանը, Ազովի նահանգապետի օգնական Գերսևանովն ամեն տեսակի խոչընդոտներ էր հարուցում նշված տարածքը հայերին տրամադրելու խնդրում: Ավելին, նա հայ հողագործներին ստիպում էր ծխեր հիմնել Տերս գետի մոտերքը, իսկ իր կարգադրությունը կատարելուց հրաժարվողներին հազգրել էր շղթաներ և աշխատեցնում էր փոսեր փորելու վրա: Նրա հրամանով 1779թ. ապրիլից հայերին վտարել էին այն տներից, որոնցում նրանք ապրել էին 1778-79թթ. ձմռանը:²⁴

Յ. Լազարյանի և Յ. Արղությանի մասնակցությամբ ղրիմահայ պատվիրակները մշակում են իրենց «պահանջները» /կոնդիցիաները/ և դրանք ներկայացնում Եկատերինա 2-րդին: Առևտրի, մանուֆակտուրայի և երկրագործության զարգացման բնագավառում այդ փաստաթուղթը պարունակում էր բուրժուական ազատ զարգացման միտումներ: Կոնդիցիաներում դրված էր լիակատար ազատության պահանջը՝ ներքին և արտաքին առևտրում, նավարկության, մանուֆակտուրային արտա-դրության հիմնման և այլ բնագավառներում:²⁵

Ես կանգ չեմ առնի 1779թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակի ստեղծման պատմության վրա, միայն պիտի նշեմ, որ իրոք այն լայն հեռանկարներ բացեց Ղրիմից ելած, բայց արդեն Դոնի շրջան անցած հայության զարգացման առաջ և հնարավորություն տվեց նոր Նախիջևանին ու նրա հինգ հայկական գյուղերին որոշ ժամանակ անց դառնալու Չարավային Ռուսաստանի բարգավաճ շրջաններից մեկը:

Սակայն սա հարցի մի կողմն է միայն, և երբեք չի կարող արդարացնել Ղրիմից քրիստոնյաներին տեղահանելու կառավարության քաղաքականությունը: Ժամանակի շրջահայաց պաշտոնյաներից մեկը՝ Պավել Սումարսկովը, որը Ղրիմը Ռուսաստանին միացումից մի քանի տարի անց պաշտոնավարում էր այնտեղ և քաջատեղյակ էր վիճակին, տվել է երևույթի հետևյալ դիպուկ և ճշգրիտ բնութագիրը. «Ռուսաստանը չսպասելով քաղաքական հաշիվների փոփոխությանը, խելամտորեն շտապեց Ղրիմից դուրս բերել հայերին և հույներին: Բայց հինգ տարի անց իր տարածքին միացած այս երկրամասը նրա առաջ կանգնեց դրանից /քրիստոնյաների տեղահանումից - Վ. Մ./ խոցված տեսքով: Ռուսաստանը ցնցվեց, տեսնելով, որ գյուղերը դարձել են փլատակներ, այգիները՝ ավերակ անտառներ, արդյունագործությունը՝ ձրիակերություն, և համոզվեց, որ իր նոր հպատակներին նախքան որդեգրելը դատապարտել է որբության»:²⁶ Ըստ Պ. Սումարսկովի՝ քրիստոնյաներին տեղահանելը «իր հետևից թողեց փլատակներ, ամայություններ և անկում»:²⁷

Այս վիճակը կառավարությանը ստիպեց դանդաղ, բայց այնուամենայնիվ «ուղղել սխալը, դիմել գործնական քայլերի»: Նախ և առաջ միջոցառումներն ուղղված էին

թերակղզին բնակեցնելու խնդրին: Թեոդոսիան հայտարարվեց պորտո-ֆրանկո, հողատարածություններ հատկացվեցին Չերնիգովի և Վորոնեժի նահանգներից ելած վերաբնակիչներին: 1798թ. փետրվարի 13-ին նույնիսկ մանիֆեստ ընդունվեց Ղրիմն օտարերկրացիներով բնակեցնելու մասին: Տնտեսական արտոնություններից զատ, օտարերկրացի գաղթականներն ազատվում էին զինծառայությունից:

Հայերի աչքից չեն վրիպում Ղրիմում վերահաստատվելու և հնամենի գաղութը վերականգնելու նպաստավոր պայմանները: Նախ նշենք, որ տեղահանությունից հետո մոտ 1500-2000 հայեր տարբեր առիթներով խուսափել էին արտագաղթից և մնացել Ղրիմում: 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարում հայերը մեծ ու փոքր զանգվածներով սկսում են անցնել Ղրիմ: Ղրիմահայ այս նոր գաղթօջախների համալրումը տևական պրոցես էր, որ շարունակվեց մինչև մեծ եղեռնը:

Որպես ամփոփում նկատենք հետևյալ պարագան. պատմության մեջ սակավ առ սակավ լինում են նաև դեպքեր, որոնք, անկախ դրանց հեղինակների կամքից, հասցնում են բախտորոշ հետևանքների: Տվյալ դեպքում նկատի ունեն ոչ միայն Նոր Նախիջևանի հզոր հայկական գաղութի առաջացումը, այլև այն, որ Ղրիմահայոց այդ հիմնական հատվածը եկատերինա 2-րդի կառավարության վերը քննարկված միջոցառմանն է պարտական իր այսօրվա գոյությունը: Կասկածից վեր է, որ եթե 1778թ. տեղի չունենար նրանց հեռացումը Ղրիմից, ապա 1944թ. ապրիլին նրանք անպայման բաժանելու էին Ղրիմի իրենց հայրենակիցների դաժան ճակատագիրը՝ զանգվածային աքսորը դեպի Սիբիր, Ալթայ և Միջին Ասիա:

Պարադոքսալ, բայց միանգամայն ճիշտ հետևություն, որի բարոյականն այն է, թե պատմական դեպքերն ու իրադարձությունները պետք է դիտարկել և քննարկել իրենց ընդհանուր շղթայի մեջ՝ մերժելով որևէ սուբյեկտիվ և միակողմանի մոտեցում:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տես Никифоров А. Р., Малигин А. В., Киселев С. Н Три проекции крымской идеи, Симферополь, 1995, сс. 55-56.
- 2 Նույն տեղը, էջ57:
- 3 Նույն տեղը, էջ58-59:
- 4 В. М. Смирнов, Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты в 17 в., Одесса, 1889,с.119.
- 5 Նույն տեղը, էջ167-168:
- 6 Присоединение Крыма к России. Реекрипты, письма, реляции и донесения.Т 1, 1775-1777,с 5.
- 7 "Екатеринославские губернские ведомости", газета, 1872,16.
- 8 Присоединение Крыма к России"" ,т.2,с.581.
- 9 События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей хана. Перевод с еврейской современной рукописи, сочиненной караимом Рабби-Азария, сыном Ильи, с. 127.
- 10 Նույն տեղը, էջ126:
- 11 Присоединение Крыма к России",т.2,с.752.
- 12 Նույն տեղը, էջ556-557:
- 13 Նույն տեղը, էջ580:
- 14 Նույն տեղը, էջ608:
- 15 Նույն տեղը, էջ581:
- 16 Նույն տեղը, էջ618-619:
- 17 Նույն տեղը, էջ616:
- 18 Նույն տեղը, էջ635-636:
- 19 Նույն տեղը, էջ711-713:
- 20 Նույն տեղը, էջ588:
- 21 Центральный гос.архив древних актов России,ф16,е.х.5886,ч12, л.322.
- 22 Նույն տեղը,թ.308:
- 23 Նույն տեղը,թ.322:
- 24 Նույն տեղը,թ.319:
- 25 Վ. Ա. Դիլոյան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966, էջ 144-148:
- 26 Павел Сумароков, Досуги крымского судьи, ч. 1, Спб, 1803, с. 160.
- 27 Նույն տեղը, մ.2-րդ, 1805, էջ106:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՂՈՒԹՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
/18-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ, 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ/

Ինչպես հայտնի է հայոց պատմության կարևոր մի բնագավառի՝ հայկական գաղթավայրերի պատմության ծրագրված ուսումնասիրությունն սկսվեց 1950-ական թվականների վերջերից: Պատմագրության մեջ կատարված այդ շրջադարձը պայմանավորված էր Ստալինի պաշտամունքի քննադատության և գաղափարական ճակատում նախկին կաշկանդումները հաղթահարելու և համեմատաբար ազատամիտ մթնոլորտ ստեղծվելու հետ:

Անցած չորս տասնամյակներում պատմագիտական միտքը զբաղված է եղել տարբեր երկրների առանձին գաղութների պատմության հետազոտմամբ: Առանձին զրքերով ու հոդվածներով արդեն հրապարակի վրա են Ռուսաստանի, Եվրոպայի և Արևելքի երկրների գաղթօջախների մասին ուսումնասիրությունները: Կարելի է հուսալ, որ առաջիկայում հիմնականում կավարտվի քիչ թե շատ էական դեր ունեցած առանձին գաղութների հետազոտումը:

Կատարված աշխատանքները հնարավորություն են ընձեռնում և հուշում են մեզ ուղենշելու պատմագիտության զարգացման հետագա ընթացքը: Կարծում ենք այդ ընթացքն ունենալու է հիմնականում երկու ուղղություն: Տակավին հետազոտության ոլորտից դուրս մնացած առանձին գաղութների ուսումնասիրության հետ մեկտեղ այսուհետ հետազոտության նյութ է դառնալու առավելապես այս կամ այն գաղթօջախի կամ համանման ուղի անցած մի քանի գաղութների առանձին պորբլեմների հետազոտումը: Դրանք կարող են լինել, ասենք ուսումնական գործի կամ մշակույթի այլ ասպարեզների, հասարակական կյանքի, իրավունքի հարցերը և համանման այլ խնդիրներ:

Մյուս ուղղությունն աշխարհի տարբեր երկրներում հաստատված հայկական զանգվածների և հյուրընկալող ժողովուրդների փոխհարաբերությունների փոխազդեցություն-

ների մանրագնահիմնում ու խոր հետազոտումն է: Փոխադարձ այդ ազդեցություններն անհրաժեշտ է քննարկել համակողմանի, ինչպես առօրյա կյանքի ու կենցաղի ասպարեզում, այնպես էլ հասարակական հարաբերությունների ու մշակույթի տարբեր ճյուղերում: Չէ՞ որ հայկական գաղութների պատմությունը միարժամանակ հայ ժողովրդի տարբեր երկրների ու ժողովուրդների հետ ունեցած պատմական կապերի պատմություն է: Աշխարհի ժողովուրդները հայ ժողովրդին հաճախ ճանաչել են հենց այլևայլ երկրներում հանգրվան գտած հայերի հետ շփվելու միջոցով: Մեր ասածն առարկայական դարձնելու միտումով հիշատակենք միայն մեկ օրինակ: Հայերն աշխարհին հայտնի են որպես առևտրի մեջ հմուտ ժողովուրդ: Մեր ժողովրդին վերագրվող այդ հատկանիշը ձևավորվել է ոչ այնքան բուն Հայաստանի բնակչության հետ շփվելու, նրա ձեռներեցությանն ակամատես լինելու հիման վրա: Հարկավ պայմանների բերումով հայերի այդ հատկությունն իրավամբ դրսևորվել է առավելապես գաղթաշխարհի հայ զանգվածների շրջանում:

Այժմ խիստ համառոտ և ուրվագծային եղանակով անդրադառնանք հայ-ռուսական հարաբերությունների մեկ պատմափուլում հայկական գաղութների նշանակությանը:

Ոչ մի երկրում բնակություն հաստատած հայկական զանգվածներն այնպիսի նշանակալի դեր չեն կատարել հյուրընկալող երկրի և Հայրենիքի փոխհարաբերություններում ինչպիսին ունեցել են Ռուսաստանի հայկական գաղութները: Այդ երևույթը բացատրվում է արևելյան երկու երկրների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի բռնատիրական տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրումը միանշանակ Ռուսաստանի հետ կապելու հանգամանքով: Դրան նպաստել է անշուշտ, աշխարհագրական առումով Հայրենիքին մոտ գտնվելը և նրա հետ մշտական կապերի մեջ լինելու հնարավորությունը:

Հայ ժողովրդի ազատագրական ոգորումները Ռուսաստանի օգնությամբ իրականացնելու ակնկալիքներն այնքան զորեղ էին, որ այդ մտայնությունը ճեղքեց ռուսական կայսրության սահմանները և իր ոլորտի մեջ ներառավ անգամ արտերկրներում գտնվող հայկական համայնքներին: Նրանք ևս իրենց ներդրումն ունեցան հայ-ռուսական հարաբերություններում:

Միջնադարից դեպի բուրժուական հարաբերություններին անցնելու արշալույսին հայկական մի շարք գաղութներ վերելք էին ապրում: Դրանց մեջ առանձնանում էր հատկապես Նոր Ջուղան: Հմտորեն օգտվելով պետության վերապահած առանձնաշնորհումներից՝ Պարսկաստանում գտնվող այդ գաղութն առևտրատնտեսական կյանքում մեծ նվաճումների հասավ: Նոր Ջուղայի վաճառականները 17-րդ դարի կեսերից սկսում են առևտրական ընկերություններ կազմակերպել: Այդ ընկերություններն այնքան զորեղ էին, որ պայմանագրեր էին կնքում ոչ միայն օտարերկրյա համանման կազմակերպությունների, այլև առանձին պետությունների հետ:

Կազմակերպված նման ընկերություններից մեկը՝ «Ջուղայի հայ առևտրական ընկերությունը» 1667թ. առևտրական պայմանագիր է կնքում Ռուսաստանի հետ:¹ Այդ պայմանագրի շնորհիվ հայ վաճառականներն իրավունք են ստանում Վոլգյան մայրուղով առևտուր անել Ասիայի և Եվրոպայի երկրների հետ: Պայմանագրում նախատեսված արտոնությունները պահպանվեցին շուրջ մեկ հարյուրամյակ: Այդ ընթացքում ուժեղացավ հայերի երթևեկը դեպի Մոսկվա և ռուսական մյուս քաղաքներն ու նահանգները:

Նոր Ջուղայի վաճառականության այդ պայմանագիրը պարարտ հող ստեղծեց և մեծապես նպաստեց հայ-ռուսական առնչություններին:

Ինչպես հայտնի է 17-18-րդ դարերն առանձնահատուկ նշանակություն ունեն ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման տեսանկյունով: Այդ պատմափուլում հայ ազատագրական միտքն անվերադարձ դիմաշրջվեց դեպի Ռուսաստան: Սաղմնավորվեց հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը, որն աստիճանաբար հասունացավ, խորացավ և դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրման միակ հուսալի և ռեալ ուղին:

Բախտորոշ նշանակություն ունեցող այդ խնդրում մեծ էր նաև հեռավոր Հնդկաստանի հայ համայնքների նշանակությունը: Պատմագրության մեջ քանի որ բազմիցս ու համակողմանի արծարծվել է հնդկահայերի ազատագրական ոգորումները,² այստեղ միայն հիշատակենք, որ հնդկահայ օջախները, մասնավորապես Մադրասի Շահամիրյանի գլխավորած մտավոր-լուսավորական կենտրոնը՝ Հայաստանի

ազատագրումը և հայկական պետականության վերականգնումն անվերապահորեն կապում էր Ռուսաստանի հետ: Այդ նպատակին հասնելու համար Շահամիրյանը նամակագրական, բարեկամական կապերի մեջ էր մտել անգամ վրաց թագավոր Յերակլ 2-րդի հետ, քանի որ Յայաստանի ազատագրումը նա կանխատեսում էր միացյալ ուժերով, հայ-վրացական համագործակցությամբ:

Ինչպես հայտնի է հնդկահայ առաջադեմ գործիչները ջանում էին ժողովրդին լուսավորելու, ինքնաճանաչման բերելու միջոցով իրականացնել Յայաստանի ազատագրումը: Նրանք իրենց այդ մտայնությունը ձգտում էին տարածել նաև ռուսահայ շրջաններում: Ռուսաստանի տարածքում զուտ հայաբնակ Նոր Նախիջևան քաղաքի և հինգ հայկական գյուղերի հիմնադրումը մեծ տպավորություն է գործում հայ ազատագրական շարժման ավանգարդում ընթացող հնդկահայերի վրա: Նոր Նախիջևանում հայկական ինքնուրույն կյանքը վերականգնելու, դպրոցներ հիմնելու, մշակույթը զարգացնելու նպատակով նրանք մեծագումար նվիրատվություն են կատարում: Ռուսահայ գործիչներն արձագանքում էին հնդկահայերի քարոզած գաղափարներին: Նրանք ևս էական նշանակություն էին տալիս ժողովրդին կրթելու, լուսավորելու ու համախմբելու հանգամանքին: Հովսեփ Արղությանը հնդկահայ հարուստ Մարտիրոսին նվիրաբերությունների կոչող նամակում գրում էր .«Քանզի ահա այգիք մեր սկսեալ են ծաղկել, ձայն տատրակին զարթուցանէ զմեզ ի քմրութենէ, անմիաբանութունէ և տգիտութունէ» /ընդգծումը մեր է-Վ. Բ. /:³

Մարդասի հայրենասիրական խմբի ազատագրական հայացքներն արտացոլվել են «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ», «Որոգայթ փառաց» և «Նշավակ» գրքերում: Վերջին փոքրածավալ աշխատությունը, որը փաստորեն Մադրասի հայկական գաղութի կանոնադրությունն է, հայկական գաղութների ապագան կապում է Մայր Հայրենիքի հետ: Գրքում հույս է հայտնվում, որ կգա այն բաղձալի ժամանակը, երբ աշխարհասփյուռ հայերը կվերադառնան ազատագրված Հայաստան և կապրեն Հայրենիքում սեփական օրենքներով: Սակայն ինչպես վարվել, եթե մինչև Հայրենիքի ազատագրվելը Մադրասի հայերը հարկադրված լինեն թողնել Հնդկաստանը: Հատկանշական է, որ այդ

դեպքում նախատեսվում էր գաղթել ու հաստատվել Ռուսաստանում: Գրքում բերված է 16 կետից բաղկացած պայմանագիրը, որը կնքվելու էր ռուսական պետության հետ՝ այնտեղ հնդկահայերի բնակվելու պարագայում:

Դժվար է ասել, Շ. Շահամիրյանը և հնդկահայ մյուս գործիչները ծանոթ էին «Նշավակի» հրատարակությունից չորս տարի առաջ՝ 1779թ. Նոր Նախիջևանի հիմնադրման առիթով Եկատերինա 2-րդ կայսրուհու տված շնորհագրին, թե՛ ոչ: Մի հանգամանք, սակայն ակներև է: Նրանց մշակած «դաշնագրությամբ» Ռուսաստանում հաստատվելու դեպքում հնդկահայ գաղութն ազգային-կրոնական, տնտեսական ու իրավական միևնույն իրավունքներն էր ունենալու, ինչ որ ուներ Նոր Նախիջևանը և ռուսահայ մյուս կենտրոնները:

Նշանակում է Ռուսաստանի հայկական գաղութներն այնքան նպաստավոր պայմաններում էին գտնվում, որ հնդկահայ բուրժուական մտայնության դեմոկրատ գործիչները Ռուսաստանի իրենց ապագա համայնքը ցանկանում էին տեսնել հար և նման ռուսահայ գաղութների:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների շրջանակներում Ռուսաստանում հայկական գաղութների դերի մասին խոսելը դժվար է, քանի որ իրենք այդ համայնքները հայ-ռուսական հարաբերությունների մի օղակը և այդ կապերի արդյունքն էին: Ի տարբերություն աշխարհասփյուռ մյուս գաղութների ռուսահայ համայնքներն առաջացան միևնույն պատմափուլում /18-րդ դարում/, հայերի ռուսական կողմնորոշման ամրապնդման ու խորացման, կայսրության դեպի հարավ արևելք ընդարձակվելու և հայերին սիրաշահելու քաղաքականության պայմաններում:

Այսպես, Հյուսիսային Կովկասում Ղզլարի հայ համայնքը ձևավորվում է 18-րդ դարի 40-50-ական թվականներին, Սոգդոկում՝ դարի երկրորդ կեսին, Պետերբուրգում՝ դարի առաջին կեսին: Նոր Նախիջևանի և Գրիգորիսպոլի գաղութները հիմնվեցին դարի վերջին քառորդում՝ Ռուսաստանի կազմակերպած գաղթի հետևանքով: Մոսկվայի և Աստրախանի գաղութներն էին միայն ձևավորվել նախորդ դարաշրջանում, սակայն նրանք առնականացել և աշխույժ կյանք են ունեցել հատկապես 18-րդ դարից սկսած:

Ռուսաստանում հայ բնակչության ստվարացումն օրակարգի հարց էր դարձնում նաև այդ ազգաբնակչության հոգևոր սպասարկումը: Եվ ահա 18-րդ դարի երկրորդ կեսին աշխուժանում է հայ եկեղեցու գործունեությունը ռուսական արքունիքի հետ: 1760թ. հայոց կաթողիկոս Յակոբ Շամախեցին հատուկ կոնդակով դիմում է ռուսական կայսրուհուն հովանավորելու հայերին և վրացիներին:

Էջմիածնի այդ քաղաքական գիծը գործնական բնույթ ստացավ հաջորդ կաթողիկոսի՝ Սիմեոն Երևանցու ժամանակ / 1763-1780թթ./:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման շրջանում Էջմիածինը ձգտում էր իր իրավասությունները տարածել աստիճանաբար աճող ռուսահայ համայնքների վրա: Ռուսական արքունիքն իր հերթին ըստ ամենայնի հասկանում էր համազգային միակ կազմակերպության՝ հայ եկեղեցու դերը ռազմաքաղաքական սեփական պլաններն իրականացնելու գործում: Այդ պատճառով ռուսական արքունիքը համակիր էր Էջմիածնի ձեռնարկած քայլերին:

Սիմեոն Երևանցին հատուկ պատվիրակություն է ուղարկում ռուսական կայսրուհու մոտ և խնդրում ճանաչել Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավասությունները ռուսահայերի վրա: Նա առաջարկում էր Ռուսաստանի հայկական համայնքների բնակչությունը միավորել եկեղեցական մի թեմի մեջ, որն անմիջականորեն ենթարկվի Էջմիածնին:

Եկատերինա 2-րդը բարեհաճությամբ է ընդունում հայ պատվիրակությանը և 1768թ. հուլիսին հատուկ հրովարտակով ճանաչում է Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքները Ռուսաստանի հայկական գաղութների բնակչության նկատմամբ:⁴

Ռուսահայ թեմի առաջնորդի պարտականությունները կաթողիկոսը վստահում է իր երիտասարդ ու գործունյա աշակերտ Յովսեփ Արղությանին: Վերջինս ստանձնելով այդ պատասխանատու պաշտոնը չէր բավարարվում սոսկ հոգևոր գործերով, այլ ժամանակի ոգուն համապատասխան ակտիվորեն մասնակցում էր ռուս-հայկական հարաբերություններին: Էջմիածնի և ռուսական արքունիքի կապերը հետագա տասնամյակներում ավելի սերտացան ի նպաստ հայ-ռուսական հարաբերությունների:

Ռուսաստանի նորահաստատ հայկական գաղութները կարևոր դեր կատարեցին երկու ժողովուրդների շփումների ու փոխճանաչման հարցում: Հայկական համայնքների բնակչությունն առևտրատնտեսական գործունեությամբ և առօրյա կյանքում շփվում, փոխհարաբերությունների մեջ էր մտնում շրջապատի ռուս բնակչության հետ: Դա մեծապես նպաստում էր նրանց փոխճանաչմանը: Այդ խնդիրն իրականանում էր նաև տպագրական-հրատարակչական գործունեության միջոցով: Միայն հալղարյանի տպարանի օրինակը բավական է դրանում համոզվելու համար:

Նոր Ջուղայի վաճառական Գրիգոր հալղարյանը հաստատվում է Լոնդոնում, ձուլել է տալիս հայկական տառեր և 1780թ. հայ եկեղեցու դավանանքի վերաբերյալ մեկ գիրք տպագրելուց հետո տպարանը տեղափոխում է Պետերբուրգ: Հ. Արղությանի ջանքերի շնորհիվ տպարանը Ռուսաստանում գործում է քսան տարի՝ 1781-1800թթ.: Այդ ընթացքում տպագրվում է քառասուն գիրք:⁵

Տպարանը Պետերբուրգում հաստատվելու հենց առաջին տարում հրատարակվում է «Ալբենարան», ապա «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» ձեռնարկը, որը ռուսերեն սովորեցնելու առաջին հայերեն ինքնուսուցն էր: Տպագրվում է հայ-ռուսերեն բառարան և այլն: Հետագա տարիներին հրատարակվում են Եղիշեի «Պատմություն Վարդանանցը», Դավիթ Բեկին նվիրված աշխատություն, Պետրոս Մեծի համառոտ պատմությունը և համանման այլ գործեր:

Այսպիսով դժվար չէ հետևեցնել, որ տպարանը նպաստում էր ուսման գործին, հայկական զանգվածներին, հատկապես նորահաստատ գաղութների բնակչությանը ռուսերեն սովորեցնելու խնդրին: Այն միաժամանակ ռուս բնակչությանը ծանոթացնում էր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալին, իսկ հայերին՝ ռուսաց պատմությանը: Ուրիշ խոսքով՝ հալղարյան տպարանը նպաստում էր հայ ազատագրական շարժմանը, հայերի ռուսական կողմնորոշման ամրապնդմանը և երկու ժողովուրդների փոխճանաչմանը:

Ռուսահայ գաղթավայրերն իրենց կուլտուր-կրթական գործունեությամբ կարևոր ներդրում կատարեցին ռուս և հայ ժողովուրդների հոգևոր շփումների գործում: Ռուսաստանի հայկական զանգվածների տնտեսական աշխույժ կյանքին

գուգահեռ նրանք նկատելի հաջողությունների հասան լուսավորության ու մշակույթի մարզում:

Հայկական գաղութներում 18-րդ դարի 80-ական թվականներին և 19-րդ դարի սկզբներին բացվեցին ուսումնական հաստատություններ: Առաջին վարժարանները բացվեցին Նոր Նախիջևանում և նրա մերձակայքում գտնվող հայ մշակույթի կենտրոն Ս.Խաչ վանքում, Աստրախանում և այլուր:

1810թ. Աստրախանում բացվեց Աղաբաբյան ուսումնարանը, իսկ վեց տարի անց լույս տեսավ ռուսահայ առաջին պարբերականը՝ «Արևելյան ծանուցմունքը»:

Ռուսահայերի և առհասարակ հայ իրականության մտավոր կյանքում չափազանց մեծ է 1815թ. Մոսկվայում հիմնադրված Լազարյան ճեմարանի դերը: Ճեմարանը շուտով դարձավ այն հիմնական օջախը, որտեղ իրենց ուսումը շարունակում էին հայ գաղթավայրերի վարժարանների սաները և հաղորդակից դառնում ռուսական մշակույթին: Ճեմարանը և ուսումնական մյուս օջախները տարբեր եղանակներով՝ կենդանի կապերի ու հրատարակությունների միջոցով ռուս հասարակությանը հաղորդակից էին դարձնում հայկական մշակույթին ու պատմությանը:

Ռուսաստանում հաստատված հայ զանգվածները ռուսական գահակալներ Պետրոս Մեծի, Եկատերինա 2-րդի կողմից լայն առանձնաշնորհումներ ստացան, որոնք հաստատվեցին Պավել 1-ի /1799թ./ և Ալեքսանդր 1-ի , /1802թ. / կողմից :

Հայերն ստացան հողային լայն տարածքներ, ազատ առևտրով ու արդյունաբերությամբ զբաղվելու հնարավորություն, 10 տարով հարկերից, առհավետ զինվորակոչությունից ազատ լինելու իրավունք: Նրանք միաժամանակ իրավունք ստացան ազգային լեզվով դպրոցներ բացելու, սեփական դավանանքը պահպանելու, դատավարությունը կատարելու ազգային սովորությունների ու նորմերի հիման վրա. հանձինս մագիստրատի և ռատիաուզի ունենալ ինքնավարություն: Հայկական իրավական նորմերի հիման վրա 1765թ. Աստրախանում ստեղծվեց «Դատարանագիրք»⁶, որը կիրառվում էր ինչպես տեղում այնպես էլ Ղզլարի, Մոզդոկի, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութներում:

Խելամտորեն օգտվելով շնորհված արտոնություններից ու ստեղծված նպաստավոր պայմաններից ռուսահայ զանգվածները կարճ ժամանակում մեծ հաջողությունների հասան առևտրատնտեսական կյանքում և ազգային գիրն ու գրականությունը, մշակույթը պահպանելու և զարգացնելու գործում: Ստեղծված կապերի միջոցով բուն Հայաստանում ծանոթ էին ռուսահայ գաղութների դրությանը:

Ռուսահայ զանգվածների տնտեսական բարվոք վիճակը, իրավաքաղաքական արտոնյալ դրությունը ներազդող օրինակ էր հանդիսանում թուրքական և պարսկական տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովրդի համար: Օտարի լուծը թոթափելու, Ռուսաստանի հովանու տակ անցնելու հակումն ուժեղանում էր ժողովրդի մեջ: Մյուս կողմից ռուսահայ շրջանները տեղյակ էին Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի իրավիճակին: Նրանք կենդանի կապերի մեջ էին Հայրենիքի հետ: Այդ կապերն ու շփումներն իրականանում էին լայն չափերով, տարբեր ձևերով ու եղանակներով: Դրանք ամենից առաջ կատարվում էին առևտրական շփումների միջոցով: Աստրախանի վրայով կատարվող հատկապես մետաքսի առևտրում զգալի դեր էին կատարում հայ վաճառականները, որոնք կենդանի կապերի մեջ էին մտնում Հայաստանի և հայկական շրջանների հետ:

Ռուսահայ թեմն Էջմիածնի գերիշխանությանը ենթարկելու շնորհիվ այդ կապերն իրականանում էին նաև եկեղեցու միջոցով: Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հետ Էջմիածնի կապերն արտահայտվում էին ուսումնական գործին հետևելու, եկեղեցական հասույթները հավաքելու, կրոնական զանազան ծիսակատարությունների առթիվ կատարվող այցելությունների միջոցով և այլ եղանակներով: Դրանից գատ ռուսահայերը սովորություն ունեին Երուսաղեմի և Մշո Ս. Կարապետի վանքերն ուխտագնացություն կատարել: Թիֆլիս-Երևան-Էջմիածին երթուղով ամիսներ տևող ուխտագնացության ընթացքում նրանք մոտիկից ծանոթանում էին Անդրկովկասի ու Հայաստանի հայության կյանքին:

Հասկանալի է, որ ռուսահայերը տեղյակ էին Հայաստանում տիրող իրավիճակին, ժողովրդի ծանր դրությանը և անտարբեր չէին իրենց ժողովրդի բախտի, նրա պատմական ճակատագրի նկատմամբ: Ռուսահայ գաղթավայրերը և ի լրո հասնող տեղեկություններով

Հայրենիքի վիճակին նույնպես տեղյակ հնդկահայ առաջավոր գործիչները, ջանացել են բարձր պահել ազատագրական շարժման ոգին: Հայկական գաղութներում ազատագրական շարժման համապատասխան մթնոլորտ էր ստեղծված, պարարտ հող կար այդ ասպարեզի գործիչների համար:

Ամենահին պատահական չպետք է համարել, որ հայ-ռուսական հարաբերությունների աշխուժացման այս պատմափուլում, 18-րդ դարի վերջին տասնամյակներում հենց Ռուսաստանի և Յնդկաստանի հայկական գաղութներում հղացավ ու մշակվեց Ռուսաստանի օգնությամբ ու նրա հովանու ներքո հայկական պետությունը վերականգնելու ծրագրերը:

Ինչպես հայտնի է Պարսկաստանից Աստրախան տեղափոխված վաճառական Մովսես Սարաֆյանը 1769թ. Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիա է ներկայացնում Ռուսաստանի հովանավորությամբ հայկական պետությունը վերստեղծելու ուշագրավ նախագիծ:

1783թ. ռուսահայ նշանավոր գործիչներ Հովսեփ Արղությանն ու Հովհաննես Լազարյանը ներկայացնում են առավել գործնական բնույթ կրող համանման մեկ այլ ծրագիր: Նույն ժամանակ Մադրասի հայրենասիրական խմբի ղեկավար Շահամիր Շահամիրյանն է մշակում նույնպես Ռուսաստանի միջոցով հայկական պետությունը վերականգնելու ժամանակի համար առաջադիմական մի նոր ծրագիր: Այդ փաստաթղթերը ժամանակի հայկական շրջանների հասարակական մտքի, հասարակական-քաղաքական հայացքների դրսևորումներ են, միաժամանակ հայ-ռուսական խորացող հարաբերությունների լավագույն արտահայտություններ:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու իրադարձություններին անմիջականորեն նախորդած ու դրան նախապատրաստող ժամանակաշրջանում 18-րդ դարի վերջին քառորդում և 19-րդ դարի սկզբներին Ռուսաստանի, ինչպես նաև Յնդկաստանի ու Պարսկաստանի Հայկական գաղութները էական դեր էին կատարում հայ-ռուսական հարաբերություններում:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տես Վ. Ա. Բայբուրդյան, Նոր Ջուղայի հայկական գաղութը 17-րդ դարում, Երևան 1969 / ռուսերեն / : Շ. Լ. Շաչիկյան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ 17-18-րդ դարերում, Երևան, 1988թ.:
- 2 Թ. Ավդալբեկյան, Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք 18-րդ դարի վերջում /հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969/: Լեո, Հայոցպատմություն, հ. 3, Երևան, 1946: Ա. Շ. Սնացականյան, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրության երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջը, «Բանբեր մատենադարանի» ն. 4, 1958:
Գ.Գրիգորյան,Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից, Երևան, 1957:Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումները 18-րդ դարի 80-ական թվականներին /ռուսերեն/, 1990թ. Վ.Բարխուդարյան, Ռուսաստանի և Հնդկաստանի հայկական գաղութները 18-րդ դարի վերջին քառորդի հայ ազատագրական շարժումներում /16-18-րդ դդ./ : «Հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը », Երևան , 1989 /Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4,5, Երևան, 1972 , 1974 ԳԱ հրատարակություն և այլ աշխատանքներ:
- 3 Ս. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ /Մատենադարան / , կաթ. դիվան թ. 6, վ. 10ա:
- 4 Г. А. Эзов, Начало сношений эчмиадзинского патриаршего перестола с русским правительством Кавказский весник, Тифлис, 1901, с. 6-8.
- 5 Տես Վ. Բարխուդարյան, Ռուսահայ առաջին տպարանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես » , 1967, հ. 4:
- 6 Տես Ֆ. Գ. Պողոսյան, Աստրախանի հայոց դատարանագիրքը, Երևան, 1967թ.:

**ՀԱՅ-ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
/18-ՐԴ ՂԱՐԻ ՎԵՐՉ/**

18-րդ դարի վերջին քառորդը հայ ժողովրդի պատմության շրջադարձային իրադարձություններից մեկի՝ Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացմանն անմիջականորեն նախորդող ժամանակաշրջան էր, որի հիմնավոր ու անկողմնակալ ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է պատասխան տալու այն հարցին, թե որքանով և անհրաժեշտ ու անխուսափելի էր դիրքորոշումը, որ որդեգրել էին ժամանակի հայ գործիչները: Հայ-ռուսական հարաբերություններն առավել աշխույժ էին 18-րդ դարի 80-ական թվականներին և դրանով էլ պայմանավորված է այն հետաքրքրության դրսևորումը, որ դիտվում է հայ պատմաբանների կողմից նշված թվականների իրադարձությունների լուսաբանման խնդիրներին: Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումը, կամ Ռուսաստանից օժանդակություն ստանալը մեկուսի չէր կարող տեղի ունենալ, ուստի ուշագրավ են նաև այն փոխհարաբերությունները, որ կային ինչպես հայ և վրաց գործիչների, այնպես էլ հայ և շրջակա մահմեդական խանությունների միջև: Կարևոր է միջազգային հարաբերությունների վերհանումը, որոնք մեծ ազդեցություն էին գործում ինչպես հայ գործիչների դիրքորոշման, այնպես էլ մնացած պետությունների քաղաքականության վրա:

Եթե մինչև 18-րդ դարի սկիզբն Այսրկովկասը գտնվում էր Պարսկաստանի ու Օսմանյան պետության շահախնդրությունների կենտրոնում, ապա 18-րդ դարի 20-30-ական թթ. և հատկապես 60-ական թվականներից սկսած նրանց միանում է նաև Ռուսաստանը: Հայ գործիչները պարտավոր էին նշված երեք պետությունների դեմ կամ միաժամանակ և կամ աստիճանաբար պայքարով և կամ դաշինքի գնալով նրանցից որևէ մեկի հետ՝ ելք փնտրելու հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Ուշագրավ է այդ առումով այն հաղորդումը, թե ազատագրական պայքարի ելած արցախահայության ներկայացուցիչներից ոմանք

ռուսների ժամանելուց հուսահատ թուրքերի կողմն են, ոմանք՝ պարսիկների և ոմանք էլ՝ ռուսների, և այդ հատկապես այն բանից հետո, երբ նրանց հայտնի էր դարձել Ռուս-թուրքական 1724թ. պայմանագրի կնքման փաստն ու պայմանները:¹ Խոստում է այն փաստը ևս, որ արցախահայությանը երկար հուսադրումից հետո Պետրոս Առաջինը նրանց առաջարկելով տեղափոխվել Մերձկասպյան տարածքներ, միաժամանակ հրահանգում էր Կ.Պոլսի իր դեսպանին, թե՛ թուրքական կառավարության կողմից բողոքի դեպքում պետք է պատասխանել, որ հայերի տեղափոխումը ձեռնտու է նաև սուլթանին, քանզի հայերի հեռացումով ավելի դյուրին կդառնա թուրքերի կողմից Արցախի գրավումը:² Ինչպես հայտնի է, Էջմիածնի և Ռուսական արքունիքի միջև պաշտոնական փոխհարաբերություններն սկիզբ են առել Սիմեոն Երևանցու կողմից հատուկ պատվիրակության առաքումով, որից հետո հայկական եկեղեցիներում ժամերգության ժամանակ հիշատակվում էր նաև Ռուսաց կայսեր անունը, և այդ՝ մահմեդական տիրակալության պայմաններում: Նույն Սիմեոն Երևանցին, սակայն կտրականապես դեմ ելավ Հովսեփ Էմինի գործունեությանը /1760-ական թթ./ ու Շ. Շահամիրյանի հովանավորությամբ գործող Մովսես Բաղրամյանի Նոր Տետրակի գաղափարներին ու հրապարակմանը /1772թ./, գտնելով որ դրանք ժամանակավրեպ են ու վնասակար, քանզի հարցականի տակ կդրվի հայ ժողովրդի գոյության հարցը: Որ իրոք Սիմեոն Երևանցու մտահոգությունն ուժերի անահավասարությամբ պայմանավորված իրավիճակով էր թելադրված միայն, ցույց է տալիս այն գործելակերպը, որ նա որդեգրեց 1780թ. սկզբներին, երբ հայտնի էր դարձել Ռուսաստանի մտադրության լրջությունն Այսրկովկասի խնդիրների նկատմամբ:

18-րդ դարի երկրորդ կեսին Պարսկաստանում կենտրոնական իշխանության թուլացման ու գահակալական կռիվների հետևանքով Այսրկովկասյան խանություններն զգալի ինքնուրույնություն էին ձեռք բերել: 1790-ական թվականներին Աղա-Մահմադ խանի հզորացմամբ Իրանի պատմության մեջ սկսվում էր նոր շրջան, որ ավարտվեց Ղաջարական դինաստիայի հաստատմամբ: Այդ ընթացքում, ինչպես հայտնի է, Աղա Մահմադ խանն ավերիչ արշավանք ձեռնարկեց դեպի Այսրկովկաս, գրավեց և ավերեց Թիֆլիսը:³

Զնայած նա Թիֆլիսում մնաց ընդամենը մեկ շաբաթ, սակայն այդ ևս բավական եղավ, որպեսզի նա ցուցադրի իր գերադասությունը հավակնորդների նկատմամբ և ձեռնադրվի Իրանի նոր շահ: Ինչպես ցույց են տալիս որոշ վավերագրեր, Աղա Մահմադ խանը Թիֆլիսի ավերումից հետո ևս մտադիր չէր թողնելու Այսրկովկասը և Մուղանի դաշտում Թիֆլիսից իր հեռանալուց հետո էլ հրամայել էր կուտակել բանակի համար պարեն ու զինամթերք: Այդ հրամանը կատարվում էր մեծ ջանասիրությամբ:⁴ Առավել հետաքրքիր է այն գործելակերպը, որ պետք է որդեգրեր այդ իրավիճակում Իբրահիմ խանը: Նա փորձեց բանակցություններ սկսել Աղա-Մահմադ խանի հետ և Ուսմա խանի միջնորդությանը դիմելով, աշխատեց հաշտվել նրա հետ՝ պայմանով, որ Աղա-Մահմադ խանը դեպի Արցախ նոր արշավանք չի ձեռնարկի՝ փոխարենը խոստանալով նրա տրամադրության տակ ընել 5000-անոց իր բանակը⁵ և միաժամանակ բանագնաց ուղարկեց Յերակլի մոտ՝ առաջարկելով Թիֆլիսի ավերմանը մասնակցելուն ի պատասխան Գանձակի խանին պատժելու համար արշավանք ձեռնարկել:

Յովսեփ Արղությանը Թիֆլիսի վերահաս ավերումը կանխելու համար դիմել էր Ի. Գուղովիչին՝ Յերակլին օգնության գործ ուղարկելու համար և 1795թ. դեկտեմբերի 15-ին Գրիգորիուպոլից Ստեփան Դավթյանին ուղղված նամակում դժգոհում էր, թե «Մեղաւորն Կուտովիչն է, ողորմելի անբախտ արքային ի մարտի առաքեալ էր առ նա և գրեալ՝ օգնել կամ հրաժարիլ, թէպէտ ես շատ խոսեցայ ընդ նմա՝ վասն այսմ, որ երկիրն առանց ձեր օգնութեանն փչանալոց է, այլ հաստ գլուխ նորա ոչ ընկալաւ»:⁶ Վավերագրերից պարզվում է, սակայն, որ Գուղովիչը ոչ միայն հասկանում էր, այլև ինքն իր հերթին զեկուցագրեր էր ներկայացնում արքունիք՝ հուսալով կարգադրություններ ստանալ գործելու համար: Նման մի զեկուցագիր էլ Գուղովիչը գրել էր 1795թ. սեպտեմբերի 13-ին՝ դեռևս չիմանալով, որ Աղա-Մահմադ խանն արդեն գտնվում էր Թիֆլիսում: Այդ զեկուցագրում Պլատոն Զուբովին ներկայացնելով Այսրկովկասում տիրող իրավիճակը, Ի. Գուղովիչը գրում է. «Теперь вторичтельно вашему сиятельству честь имею донести мое мнение, что при распоряжениях, какие берет царь Ираклий, производящих особливо от внутренних несогласий, не устоит против Аги-Мамет-хана, то при

таковой робости, какая замечается в Грузии, может Ага-Мамет-хан завладеть оною".⁷

Մեկ ամիս անց՝ նույն թվականի հոկտեմբերի 15-ին, գրաֆ Ռուսյանցև-Չադունայսկուն գրած զեկուցագրում Ի. Գուղովիչը պատմելով 1795թ. ընթացքում տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքի մասին, հայտնում է, որ միայն հոկտեմբերի 1-ին ինքն ստացել է կայսրուհու հրամանը՝ զորք ուղարկելու Թիֆլիսը պաշտպանելու համար, սակայն այդ արդեն բավական ուշացած է, և փոխարենն առաջարկում է հաջորդ գարնան սկզբին կազմակերպել հիմնավոր արշավանք Կասպից ծովի ափերով՝ իր կամ մեկ ուրիշ զորավարի հրամանատարությամբ, որով կարելի կլինի լուծել ավելի արմատական խնդիրներ, քան լեռներով դեպի Վրաստան ծնռան նախօրյակին կատարելիք օժանդակ զորքի ուղարկումը:⁸ Հետաքրքիր է, որ նամակից երկու ամիս անց, դեկտեմբերի 15-ին Հ. Արղությանը ևս առաջարկում էր արշավանքն իրագործել Կասպից ծովի եզերքով:⁹

Ռուսական քաղաքականությունն Այսրկովկասում այդ ժամանակահատվածում, ըստ Օ. Պ. Մարկովայի, ուղղված էր Այսրկովկասում Վրաստանի գերակայության հաստատմանը: Այդ հետևությանը նա հանգում է Պլատոն Ջուբովի Հերակլին ուղղած նամակից, որտեղ առաջարկվում է վերացնել Վրաստանում ներքին մասնատումները, որպեսզի վերջինիս տիրապետությունը տարածվի նաև մինչև Արաքս և Օսմանյան պետության սահմանները և կայսրուհու կողմից Վալերիան Ջուբովին տրված 1796թ. փետրվարի 19-ի հայտնի կարգադրությունից:¹⁰ Ակնհայտ է, որ Այսրկովկասում քաղաքական կամ ազգային միավորների խնդիրները մեկուսի չէին կարող լուծվել, նրանց հետագա ճակատագրի խնդիրները սերտորեն միահյուսված էին, ուստի հայ գործիչները պարտավոր էին նույնքան եռանդուն մասնակցություն բերել Այսրկովկասի որևէ հատվածում տեղի ունեցող իրադարձություններին, որքանով այն պետք է իր հետևանքն ունենար բուն Հայաստանի համար:

Այսրկովկասի նկատմամբ իր հավակնությունների բացահայտ դրսևորում էր Ռուսաստանի կողմից գեներալ Վ. Ա. Ջուբովի հրամանատարությամբ 1796թ. գարնանը ռուսական բանակի առաքումը, որը նպաստավոր հանգամանքների դեպքում պետք է վճռական և շրջադարձային լիներ

Այսրկովկասի ճակատագրում: Հայ գործիչները ոչ միայն չէին կարող լույս դիտորդի դերում մնալ, այլև որոշակի ոգևորությամբ լծվեցին այդ գործընթացին՝ բարեհաջող ավարտի հասցնելու տասնամյակներով փայփայած իրենց ձգտումները:¹¹ Ղուկաս Կարնեցին հայ ժողովրդի կողմից որպես ներկայացուցիչ Ռուսաստանում գտնվող Ստեփան Դավթյանին ուղղված նամակում 1796թ. հոկտեմբերի 17-ին հատուկ պատվիրում էր. «Ամենայն ջանք և միջնորդություն գործադրեք, մեզ և մեր ժողովրդին շուտափույթ ազատելու համար ներկա մեր տառապանքներից, որոնք սպառնում են մեզ անակնկալ ոչնչացումով»:¹² Ջուբովի գլխավորած բանակի հաջողությունն ապահովելու համար ռուսահայ գործիչներին ու բնակչությանը համախմբելու գործում մեծ է հոգևոր և ֆիզիկական ջանքերը: Նա ոչ միայն անձամբ էր մասնակցում արշավանքին և փորձում էր նպաստը բերել արշավանքի հաջողությանը,¹³ այլև հորդորում կամ պահանջում էր այլևայլ գործիչների՝ ժամանել գործող բանակ:¹⁴

Հ. Արղությանից բացի ռուսական բանակում էին գտնվում Մանուչար Կաճկաճյանցը, որ նշանակվել էր Վ. Ջուբովի մոտ թարգման, Ավերյան Սերեբրովը, Նիկիտա Գաջանովը,¹⁵ մայոր Ախվերդովը, Հարություն Արարատյանը, աստրախանցի Սերգեյ Բոգդանովը,¹⁶ որ Վ. Ջուբովի կողմից ուղարկվել էր Շուշի և շատ ուրիշներ: Հ. Արղությանի հետ Ղզլարից դեպի Դերբենտ՝ ռուսական բանակ են ճանապարհվել նաև աստրախանաբնակ դերբենտցի ու շամախեցի շատ կամավորներ, որոնց ընտանիքները գտնվում էին Հ. Արղությանի հոգատարության ներքո:¹⁷ Ուշագրավ է, որ Հովհաննես Լազարյանին 1796թ. ապրիլի 1-ին Ղզլարից ուղղած նամակում Հ. Արղությանը հայտնելով, որ «Ալետ Գրիգորիչն /Սերեբրով/ եկն աստ, պարոն Մանուչար Կաջկաճովն ևս կարգեալ է գրաֆին թարգմանիչ՝ հրամանաւ կայսերուհոյն, աստուած տայ, որ սոքա լաւ և խաղաղ լինին, օգուտ է ազգին», դժգոհում է, թե «ես ցանկայի ի սրտէ լինիլ այսմ հանդիսի աղայ Մինաս եղբայրն քոյ, որ առաւել օգնական լինիլ ազգին ի յամենայն խորհուրդս գրաֆին, կարծեմ գրաֆն ևս կամեցեալ է բերելն զնա, այլ նա զանազան պատճառ է եղդեալ չգալոյն»:¹⁸ Նույն օրը Մինաս Լազարյանին ևս նամակ է գրում Հ. Արղությանը և ուղղակի կոչ անում

մասնակցել արշավանքին. «Ես ի սմանէ /իմա՝ Վ. Զուբովից/ ոչ ինչ խնդիրք չունիմ, միամիտ լինիս, իմ խնդիրքն իմ ազգի ազատութիւնն է: ...Երանի լիներ ինձ և ազգին իմոյ, որ եթէ դու լինէիր ի մէջ կարգադրութեանս այսմիկ և ի խորհուրդս գրաֆին, ...եթէ տնօրինեսցէ աստուած գալ քեզ ի յայս հանդէս, իոգի քնեազ Դաւիթն ընդ քեզ բերցես՝ ընդ քեզ ծառայել գրաֆին»:¹⁹

Հայագիտության մեջ քիչ է ծանոթ Մանուչար Կաճկաճյանցի անունը, որի մասին կուզենայինք փոքր ինչ կանգ առնել: Ռուսական բանակում մեզ հայտնի է Ս. Կաճկաճյանցին /ռուսական աղբյուրներում՝ Մաքսիմ Կաչկաչև/ վստահված դիվանագիտական երկու առաքելություն: Առաջինը Վալերիան Զուբովի դեմ կազմակերպված դավադրության²⁰ բացահայտումից և Շամախու Մուստափա խանի փախուստից հետո նրան կրկին ռուսական հպատակության բերելու նպատակով կատարված առաքելությունն էր Մուստաֆա խանի մոտ, որի ժամանակ ձեռք բերվեց պայմանավորվածություն՝ Շամախու մոտ գտնվող հայկական վանքում հադիպելու Զովսեփ Արղությանի հետ²¹ որպես ռուսական կողմի ներկայացուցիչ: Այնուհետև, ինչպես հետագայում պատմում է Մելիք Ջիմշիլը 1798թ. դեկտեմբերի 23-ին Պավել Առաջինին գրած նամակում, «յորժամ իսկ եկն ի Շիրուան յաղթազկեաց ռուսացն զօրօք գրաֆ Զուբովըն և առաքեաց Իբրահիմ Խալիլ խանն Դարաբադու վասն ոմանց գործոց զմայօր Կաճկաճօվն, հրամայելով նմա յայնժամ ի ծածուկ գիս՝ զՄելիք Ջիմշիլոս, ընդ անդ եղելոցն պարաւանդել գիս երդմամբ ի յին առ ամենայն ռուսաց աթոռն կապակցութիւն և զայնմանէ տեղեկացուցանել նմա: Ռեստի ես, ըստ որում ի վաղուց ցանկայի այնմ ուրախութեամբ ընդ առադրեալն նոյն մայօրին, առաջի սրբոյ աւետարանին և կենարար խաչին ի բերանուց ամենիցն որպէս նախագահ ի նմա արարի երդումն և ուխտեցի ընդ գալ գրաֆ Զուբովին յաղթազգեաց զօրօքն ռուսաց ի յեզր Կուր գետոյն ժողովեալ զզօրս իմ և ցուցանել ի կողմանէ իմմէ զամենայն զհարկաւոր նպաստս ըստ կարողութեան իմոյ, թէ նպարօք և թէ այլօվք, զոր ինչ պիտոյն է: Բայց ի նոյնում իսկ ժամանակի, երբ մենք առ այն պատրաստեալ կայաք, զօրացն ռուսաց տրեալ հրաման վերադառնալ ի Ռուսաստան»:²² Հ. Արղությանի Շամախու մոտ գտնվող բանակից Ստեփան

Դավթյանին գրած նամակից պարզվում է, որ այդ առաքելությունը տեղի է ունեցել 1796թ. սեպտեմբերին /նամակը գրված է սեպտեմբերի 22-ին/: Ուշագրավ է, որ սեպտեմբերի 13-ին Արցախից Իրաքին խանի կողմից Արղությանին ուղղված նամակով²³ և Ջուբվի մոտ պատասխան դեսպանագնացությամբ ուղարկված Մամակուլ բեկի հետ վերադարձել էր նաև մայոր Ավետիք /Ավերյան/ Սերեբրովը:

Մանուշար Պապեի Կաճկաճյանցի անունը վավերագրերում առաջին անգամ հանդիպում է 1783թ. Հ. Արղությանի նամակներում: Մինաս Լազարյանին Նոր Նախիջևանից մարտի 3-ին գրած նամակում հաղորդվում է, թե «այս Մանուշար Պապովիչն գայր առ պայծառափայլ քնեազն ի յերկրէ մերմէ և ի ղոխտուրէն, հարկաւորեցայ և զայսքանս գրել և զքաղցր որպիսութիւնդ հարցանել և սոյն գրաբերս յանձնել ի շնորհս քոյ վեհանձնութեան, մեր երկրի որպիսութիւնն լրիւ ի դմանէ իմանաս»:²⁴

4. Պոլսի ռուսական դեսպանատնից արքունիք ուղարկված զեկուցագրերից մեկում 1785թ. նոյեմբերի ներքո արձանագրվել է, թե «Прибыл ... из Грузии чрез Тагаврок царя Ираклия артиллерию поручик Максим Качкачев, едущий в Каир для свидания с своими родственниками»:²⁵

Վրաց հրետանու պորուտչիկ Մաքսիմ Կաչկաչովը 1787թ. մայիսի 10-ին Գ. Ա. Պոտյոմկինին գրած վրացերեն զեկուցագրում²⁶ նշում է, որ 1785թ. օգոստոսի 21-ին ինքը խնդրել է Հերակլին՝ թույլատրել ճանապարհվելու Եգիպտոս՝ ազգականներին այցելելու նպատակով: Գանապարհորդությունից առաջ նա Հերակլից ստացել է նամակներ ուղղված Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Յա. Ի. Բուլգակովին և Եգիպտոսի՝ մամլուկ բեկերին: 1786թ. հունվարին նա արդեն գտնվում էր Եգիպտոսում: Եգիպտոսի բեկերը Մ. Կաճկաճյանին ընդունել են սիրալիր և իմանալով Վրաստանի՝ Ռուսաստանի հովհանավորության տակ անցնելու մասին, որոշել են կապեր հաստատել Ռուսաստանի հետ՝ Ալեքսանդրիայի ռուսական դեսպան Տոնուսի միջոցով: 1787թ. հունվարին Մ. Կաճկաճյանը վերադարձել էր Կ. Պոլիս և գտնվում էր Բուլգակովի մոտ: Վերադառնալով Ռուսաստան, նա զեկուցագրեր է ներկայացրել Գ. Պոտյոմկինին՝ նկարագրելով Եգիպտոսում տիրող իրավիճակը: Մ.

Կաճկաճյանը կազմել է Եգիպտոսի բեկերի ցանկը՝ նշելով նրանց ծագումը և հատկապես կանգ առել Թուրքիայի դեմ նրանց մղած պայքարի դրվագների վրա: Իր հետ նա բերել է նաև Իբրահիմ բեկի և Սուլեյման աղայի նամակներն ուղղված Յերակլին: Գ. Պոտյոմկինին ուղղված զեկուցագրում Մանուչար Կաչկաչյանն առաջարկում է, որպեսզի Ռուսաստանն օժանդակի Եգիպտոսի Իբրահիմ և Մուրադ բեկերին, որի շնորհիվ Եգիպտոսը կազատագրվի Թուրքիայից և

1. Օսմանյան կայսրությունն այդպիսով կբաժանվի երկու մասի ու կթուլանա:

2. Անատոլիայում և Սիրիայում կուժեղանա քրիստոնյաների դիրքը և նրանք կմիավորվեն Թուրքիայի դեմ:

3. Հնդկաստանի և Արևմուտքի միջև առևտուրը դուրս կգա Թուրքիայի վերահսկողությունից:

4. Եգիպտոսի հաջողությունը կտարածվի Միջագետքում և Թուրքիայից կանջատվեն նաև Բաղդադը, Երուսաղեմը և այլն:

5. Մ. Կաճկաճյանը հատուկ առանձնացնում է Եթովպիայի հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցը և պատրաստակամություն հայտնում իր առաջարկի ընդունման դեպքում ճանապարհորդել Եթովպիա:

Ուշագրավ է, որ կայսրուհուն ներկայացված զեկուցագրում Գ. Ա. Պոտյոմկինը ներկայացնելով Մանուչար Կաճկաճյանին ու նրա գրավոր առաջարկները, խնդրում է կայսրուհու բարեհաճությունը նրա նկատմամբ:²⁷

Մանուչար Կաճկաճյանին այնուհետև հանդիպում ենք 1790թ. հոկտեմբերի 5-ին Բենդերից Ներսես աղա Խասատայանին գրած Հ. Արղությանի նամակում, որից պարզվում է, որ նա Ներսեսի նամակն ստացել է Բենդեր ժամանած Կաճկաճուկի միջոցով:²⁸

Պահպանվել են մի շարք այլ վկայություններ, որոնցից պարզվում է, որ նա մասնակցել է 1796թ. Դերբենտի գրավմանը,²⁹ որտեղից գրել է Մինաս Լազարյանին և «աղաչել լինիլ ընդ գրաֆին»: 1797թ. զորքերի ետ քաշվելու պատճառով անցել է Թիֆլիս, որտեղից մայիս-հուլիս ամիսներին գրագրություն է ունեցել Թելավում գտնվող վրաց Դարեջան թագուհու հետ:³⁰

1798թ. հունվարի 14-ին Հովսեփ Արղությանին ուղղված նամակում Մինաս քահանան Ղզլարից հաղորդում է

«վասն պարոն Մանուչար Կաճկաճովի համար... վճարեաց աշխարհես զկեանս իւր, աստի փոխեցաւ առ աստուած»:³¹ Ստանալով այդ լուրը, Զ. Արղությանը մխիթարական նամակ է հղում Ղզլար Մանուչարի հորը՝ «պարոն Պապայն»:³²

Կաճկաճեան տոհմի ներկայացուցիչներին հանդիպում ենք Վրաստանում, Զյուսիսային Կովկասում, Ղերբեմտում, Բաքվում և այլն: Պահպանվել է 1817թ. Ղզլարից Զակոր Գալստյանի նամակն ուղղված հայոց կաթողիկոսին, որտեղ հայտնվում է, թե վեց ամիս առաջ ուղարկել է իր քեռորդի Կաջկաջյանների ազգաբանությունն ի հաստատություն, իսկ այժմ էլ ուղարկում Գևորգ Խուբովի միջոցով:³³ Զաջորդ տարում՝ 1818թ. հունիսի 20-ին Եփրեմ կաթողիկոսը և եկեղեցական խորհուրդը հաստատում են Ալեքսանդր, Զարություն և Պողոս Կաճկաճովյանցների /Կաջկաջյանց/ Սահառունիների տոհմին պատկանելը:³⁵ Այս վերջին և այլ փաստերը լիովին անհիմն են դարձնում վրաց գիտնականների փորձերը ներկայացնելու Մանուչար Կաճկաճյանին որպես վրացազգի դիվանագետ՝ ելնելով միայն այն փաստից, թե Գ. Ա. Պոտյոմկինին գրած նրա նամակները վրացերեն են: Այսպիսով, ամփոփելով կարող ենք նշել, որ հայ գործիչները մասնակցելով ու աջակցելով ռուսական առաջխաղացմանը, նրա մեջ տեսնում էին մեկ հզոր ուժ, որը կարելի էր հակադրել Իրանին, Իրանի լծից սեփական ժողովրդի ազատագրման համար:

- 1 Армяно-русские отношения, т. 2, ч. 2, с. 72, 99, 287, 316.
- 2 Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, с.
- 3 Գիտական գրականության մեջ հաճախ նշվում է, թե իբր Երևանն առանց պայքարի ու դիմադրության հնազանդվել է Աղա Մահմատ խանին: Տես Օ. Ս. Маркова, Россия, Закавказье и Международные отношения в 17-ом веке, Москва, 1966, с. 288. Хаджи Мурад Ибрагимбейли, Россия и Азербайджан в первой трети 19-ого века (из военно-политической истории), Москва, 1969, с.53. Իրականում Երևանը հանձնվել է 35-օրյա պաշարումից հետո: Տես Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում /1780-1800/, Երևան, 1958, էջ 161: Թիֆլիսի պաշարումը տևեց ընդամենը մեկ օր, իսկ Շուշին փրկեց իր անառիկ դիրքն ու պաշտպանների հերոսական դիմադրությունը:
- 4 ЦГВИА, ф. ВУА, 299, л. 63-64. Подлинник. Во время бытности Селим Агасы в Могане примечено им было, что со всех сторон в великом множестве свозился туда провиант для армии Ага Мугамед хана, достаточные не только для пропитания, но и для наполнения оным магазейнов.
- 5 Նույն տեղում." Шумской Ибрагим хан прислал в стан его посланца, ища посредством лезгинского Умма хана с ним примириться на условиях, состоящих в том, чтоб Ага Мугамед хан на Карабагскую провинцию нападений не чинил. во взаимство чего он, шумской хан, обязуется прислать к нему в помощь 5000 человек войска своего".
- 6 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 86բ: Թիֆլիսի գրավման մեղքը հետագայում Գուրովիչը փորձում է փոխանցել հայերին: Դ. Արղությանն այդ առթիվ Ստեփան Դավթյանին 1796թ. մայիսի 13-ին Աստրախանից ուղղած նամակում զայրացած գրում է.« Պողոսն Սարգսի /իմա՝ Պավել Սերգեևիչ Պոտյոմկինի-Պ. 2./ վաղ ուրեմն պարտ էր գնալ տօրոնի, զի ամենայն անցից պատճառն նա էր. այն որ ի տեղի նորա կայ /իմա՝ Ի. Գուրովիչը/, այնպես էր հակեալ ի բանս խռովարարաց. նախ ոչ հաւատայր գրեցեալ աղետիցն արքայի և ասէր՝ կռտաածն ոչ է գալոյ, սուտ գրէ. զկնի՝ ասէ. Դաւուշտրի եղբայր Յակօբն է բերեալ զնա, ոչ ամաչի թէ՛ ո՞վ է Դաւուշտրի եղբայր Յակօբն, որոյ կինն և որդիքն ևս են

գերեցեալք. գրեցի նմա գալ, որ գրովս դրկեմ առ ինքն և կշտամբեմ. կոտածի բերօղն յիւր ժամանակին յայտնի լինելոց է. ի Ջաւատ խանէն և ի մելիք Մելլումէն /թպէտ ինքն ոչ գիտէ գայն/: ՄՍ, ձ. 2951, ք. 95բ:

7 АВІР, ф. 110/3, 1793-1799, д.455, лю 189. Подлинник.

8 Сборник императорского русского общества, т. 16, СПб, 1875, с. 304-308.

9 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 86բ-87ա:

10 О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в 18-ом веке, М., 1966, с. 293-294.

11 Հ. Արղությանը Հովհաննես Լազարյանին գրում էր. «Եկն ի Ղզլար գրաֆ էվլերիանին Ալեքսանդրիչ ընկալաւ զեզ յոյժ յարգմամբ և խօսեցաւ ընդ մեզ վասն ամենայն հարկաւորութեան աշխարհին մերոյ և մելիքացն, որպէս եղբայրն նորին, նոյնպէս և ինքն թախանձէ զմեզ, լինիլ զհետ իւր ի

ճանապարհորդութեան յաղագս յուսադրութեան և օգտի ազգին մերոյ, ոչ կարացաք մեք ի բաց ասել և խնայել մաշեալ անձինս մեր և որպէս և կարծեմք, գուցէ ի վախճանի կատարման, յառաջադրութեան աստուծոյ, լինի օգնութիւն և կամ ապահովութիւն մերային ազգի»/ՄՍ, Ձ. 2951, ք. 89ա/:

12 С. П. Гасарджян, В. К. Восканян, Материалы по русско-закавказским отношениям конца 18-ого в.,- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, 1, էջ 241: Մի քանի ամիս անց դադարեցված արշավանքը նկատի ունենալով, Ղուկաս Կարնեցին Շահամիր Շահամիրյանին ուղղած նամակում գրում է. «...առ տարաբախտութեան մերոյ օրհասին մահու ժամանեալ յիշեցելոյ մեծի կայսերուհւոյն, խափանեցաւ գործն օգտակարագոյն աշխարհի, ըստ որում հարազատն նորին նորապսակ յաջորդն դարձ առնել ետ զօրացն՝ զամենայն, ընդ ձեռամբ արկեալսն թողլով հնոց տիրողացն աւերչաց» /Դիւան հայոց պատմութեան, հ. Ա-Բ, էջ 30-31/:

13 Ս. Գ. Ղուկասյան, Հովսէփ Արղությանը ռուսական գորքերի 1796թ. Անդրկովկասյան արշավանքի ժամանակ,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, 3, էջ 83-94:

14 ՄՍ, ձեռ. 2951, ք.89ա-բ:

15 Տես ՊԲՀ, 1980, 2, էջ 285-289:

16 АВІР, ф. СРІ, оп. 77/7, 1796г., д. 158, л. 160-161.

17 ՄՍ, ձ. 2951, ք. 111բ:

18 ՄՍ, ձ. 2951, ք. 89:

- 19 ՄՍ, ձ. 2951, ք. 90ա: 1796թ. հուլիսի 3-ին Ղզլարից կրկին Հ. Արղությանը նամակով դիմում է Մինաս Լազարյանին «յորդորակ վասն գալստեան նորին ի զօրսն»/ ՄՍ, ձ. 2951, ք. 111բ: Երրորդ անգամ Հ. Արղությանը Մինաս Լազարյանին է դիմում 1796թ. սեպտեմբերի 12-ին Հին Շամախու մոտ գտնվող բանակից. «Փութով օր մի յառաջ լինիլ, զքնեազ Դաւիթն յինքն բերել»/ՄՍ, ձ. 2951, ք. 115ա/:
- 20 Жизнь Артемия Арабатского, Л., 1980, с. 136-137. Н. Дубровин, Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796г.,- "Военный сборник", 1874, 5, с. 18-19.
- 21 Н. Дубровин, соч., с. 20.
- 22 АКАК, 1, с 634-635. Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, Документы, СПб, 1998, с. 52-53. Армянско-русские отношения в 18-ом веке, 1760-1800, /сборник документов /, т. 4, Ереван, 1990, с. 493-494.
- 23 АВІР, СРА, оп 100/3, 1764-1800, д. 462, л. 48об.
- 24 ՄՍ, ձ. 4496, էջ 137:
- 25 АВІР, СРТ, 1785, д. 659, л. 38об.
- 26 В. Г. Мачарадзе, Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов 18-ого века, Тбилиси, 1967, с. 27-35.
- 27 ЗООИД, т. 8, Одесса, 1872, с. 218-219.
- 28 ՄՍ, ձ. 2949, ք. 199բ:
- 29 ՄՍ, ձ. 2951, ք. 98բ: «Առ գերագնիւ պարոն Մանուչարն Կաճկաչով ի Դերբենդ»- 1796թ. մայիսի 20
- 30 Է. Թաղայա շվիլի, Վրաստանի հնությունները, Երրորդ, բ., 1910, վավ. 276, 350, 351/վրաց./:
- 31 ՄՍ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ 5, բնագիր:
- 32 ՄՍ, ձ. 2951, ք. 150ա:
- 33 ՄՍ, կաթ. դիվան, թղթ. 31, վավ. 46, 3 էջ, բնագիր: 1817թ. մայիսի 9:
- 34 ՄՍ, կաթ. դիվան, թղթ. 25, վավ. 96:

**ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԵՎ ՌՈՒՄԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ**

18-րդ դարի վերջին ձեռնարկած առաջին լուրջ ռազմադիվանագիտական քայլերից հետո Ռուսական կայսրությունը միայն 19-րդ դարի սկզբից գործնականորեն ակտիվացրեց իր արևելյան քաղաքականությունը՝ նպատակ ունենալով մեկընդմիշտ հաստատվել Անդրկովկասում: 1801թ. Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին այդ քաղաքականության հաջող սկզբնաքայլն էր: Վրաստանում հաստատվելը հնարավորություն տվեց ռուսական դիվանագիտությանը մանրակրկիտ նախապատրաստելու իր սահմանների ընդլայնման ծրագիրը՝ ինչպես ռազմաքաղաքական, այնպես էլ էթնոհոգեբանական տեսանկյուններով: Հետաքրքիր է, որ 1800թ. հունվարի 23-ին Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կ. Ֆ. Կնորինգին տված հրահանգում Պավել 1-ը պահանջում էր երկրամասին տիրելու գործում նախապատվությունը տալ ոչ թե բռնամիջոցներին, այլ կամավոր հպատակությունը ընդունելուն, «քանզի, լավ է ունենալ միության մեջ շահագրգիռ դաշնակիցներ քան անհուսալի հպատակներ»:¹ Դա նշանակում էր, որ ցարական չինովնիկությունից պահանջվելու էին մեծ ջանքեր Անդրկովկասը և հարակից շրջանները բնակեցնող ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի հետ կողմնորոշիչ աշխատանք տանելու ուղղությամբ: Հատկանշական է, որ նոր ցարը՝ Ալեքսանդր 1-ն այդ քաղաքականության մեջ հատուկ զգուշություն էր պահանջում թուրքերի հարցում և ընդգծում էր հայերին վստահելու անհրաժեշտությունը:² Ակնհայտ է, որ Ռուսաստանը, ռազմական միջոցներին զուգընթաց, խիստ կարևորում էր ժողովրդագրական քաղաքականությունը, որի կիզակետում տարածաշրջանը զբաղեցնող հայությանը վերապահվում էր առանձնահատուկ տեղ:

Արևելյան Վրաստանի միացումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց ոչ միայն արևելահայության, այլև արևմտահայության կողմից: Արդեն 1801թ. հունիսին,

ստանալով այդ լուրը, սահմանակից թուրքական Ախալցխայի էյալեթի /փաշայություն, նահանգ/ Ախալքալաքի սանջակից /գավառ/ 17 ընտանիք /120 շունչ / գաղթում են Վրաստան: Ցարական արքունիքը, ողջունելով այդ երևույթը, պահանջում էր խրախուսել քրիստոնյաների ներգաղթը և Օսմանյան կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար, այդ ձեռնարկումները ներկայացնել իբրև Վրաստանից թուրքիա փախած նախկին բնակիչների վերադարձ իրենց հայրենիք: Հրահանգվում էր նաև գաղթողներին բնակեցնել միայն պետական հողերում:³

1803թ.ամռանը գլխավոր հրամանատար Պ. Ցիցանովը կարողացավ օգտվել Ախալցխայի փաշայի պաշտոնի շուրջ ընթացող կռիվների հետևանքով փաշայությունում ստեղծված խառնակ իրավիճակից և նոր քրիստոնյաների գաղթեցնել Վրաստան: Ցիցիանովին ուղղված օգոստոսի 21-ի նամակում Սելիմ փաշան մեղադրում էր ռուսական կողմին խռովարար Շերիֆ փաշային օժանդակելու, լրտեսների միջոցով իր հպատակներին առևանգելու, գյուղերն ամայացնելու մեջ և սպառնում համարժեք քայլերով:⁴

Համոզվելով, որ միայն դիվանագիտական մեթոդներով հնարավոր չէ երկրամասի միացումը , 1804թ. Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց Պարսկաստանի դեմ: Բայց էթնոժողովրդական գործընթացների կարգավորումը կրկին մնաց ցարիզմի ուշադրության կենտրոնում: Անդրկովկասի նվաճումն արագացնելու համար անհրաժեշտ էր հատկապես ամրապնդել կայսրության նորահաստատ սահմանամերձ գոտին Լոռի-Բորչալուն և Ծալկան: ՌԽտի, ռուս-պարսկական պատերազմի օրերին, գեներալ Պ. Ցիցիանովը եռանդուն քայլերով շարունակեց թուրքական նահանգներից գաղթած քրիստոնյաների, մասնավորապես կարսեցի, ախալցխայի և ախալքալաքցի հայերի ու վրացիների ներգաղթը դեպի այդ տարածքները: Նա նույնիսկ խնդրում էր արքունիքին իրեն թույլատրել մտնել Ախալցխայի փաշայության տարածք՝ այնտեղի ողջ քրիստոնյա բնակչությանը Վրաստան գաղթեցնելու, ռուսական սահմանները մշտապես վտանգող լեզգիներին հնազանդեցնելու համար: Սակայն այդ ծրագիրը չարժանացավ հավանության, քանզի Պետերբուրգում վաղաժամ և վտանգավոր գտան Պարսկաստանի դեմ մղվող

պատերազմի պայմաններում Թուրքիայի հետ ևս հարաբերությունների վատթարացումը:⁵ Բայց մերժումից հետո Ցիցիանովը շարունակեց աշխատասեր թուրքահպատակ քրիստոնյա բնակչությանը Լոռի և Վրաստան բերելու փորձերը: Հետաքրքիր է, որ ռուսական հետախուզական ծառայություններն այդ նպատակով հաջող աշխատանք տարան նույնիսկ ոչ սահմանակից, հեռավոր Էրզրումի էյալետում: Երբ Էրզրումում լուր ստացվեց, թե իբր ռուսները գրավել են Երևանի բերդը, քաղաքից և շրջակա գյուղերից 200 հայ ընտանիք շտապեցին դեպի Արևելյան Հայաստան: Սակայն ճանապարհին, երբ պարզվեց, որ Երևանը դեռ առնված չէ, Էրզրումցի գաղթականներն ստիպված կանգ առան Կարսում և սպասեցին դեպքերի հետագա ընթացքին:⁶ Բայց արևմտահայերի ոգևորությունը չմարեց և Արևելյան Հայաստան գաղթելու փորձերը կրկնվեցին: Անհանգստացած ստեղծված իրավիճակից՝ թուրքական իշխանությունները հայ հոգևորականության, հատկապես Դավիթ Կաթողիկոսի օժանդակությամբ ձեռք առան միջոցներ հայերի արտագաղթը կանխելու ուղղությամբ: 1805թ. մարտի սկզբին Ցիցիանովն իշխան Ա. Բեբուրովին գաղտնի ուղարկեց փաշայություն՝ այնտեղ հաստատված փամբակցիներին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադարձնելու համար:⁷ Հարկատու բնակչություն ունենալու շահագրգռությունը Վրաստանի ու Լոռու կալվածատերերին ևս մղում էր ակտիվ գործողությունների՝ ներգաղթը խթանելու հարցում: Լոռու ամայացած գյուղերի մի մասն իբրև կալվածք ստացած ղարաբաղցի հայ Մելիք Աբովը ռուսական իշխանություններին խնդրում էր թույլատրել Ախալցխայի փաշայությունից հազար ընտանիք հայերի գաղթեցնել և բնակեցնել իր հողերում:⁸

Արևմտահայերի էթնիկ տեղաշարժերն ավելի մեծ ծավալ ընդունեցին 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում: Թուրքական կողմը ռուսների առաջխաղացումն Ախալցխայի հայաբնակ գյուղերով դժվարացնելու նպատակով՝ սկսեց տեղահանել բնակչությանը և քշել դեպի Կուրի ձախ ափը:⁹ Ռուսներն էլ իրենց հերթին ձգտում էին օր առաջ գրավել Ախալցխայի փաշայությունը՝ հայերի ու վրացիների աջակցությունն ստանալու, զորքը սննդամթերքով ապահովելու համար: Գեներալ Պ. Նեսվետսկը 1807թ. մարտին Կարսի տակ

պարտության մատնեց թուրքերին և ազատեց 500 բնակիչների /անկասկած՝ հայերի- Ա.Մ./, որոնց Գուղովիչի հրամանով, բնակեցրեց Փամբակում:¹⁰ 1807թ. մայիսի 8-9-ին գեներալ Ի. Գուղովիչն անհաջող փորձ կատարեց Ախալքալաքի բերդը գրավելու համար և հարկադրված վերադարձավ Թիֆլիս: Ռուսական զորքերի հետ Ախալքալաքի գավառ թափանցած Բորչալուի և Ղազախի թաթարներն ու Կախեթի վրացիները թալանում են շրջակա գյուղերը, առևանգում 1000 խոշոր եղջյուրավոր անասուն, 8000 ոչխար, 200 էշ և քշում դեպի իրենց բնակավայրերը: Ուշագրավ է, որ այս գործողությունները, իբրև թշնամուն հասցված նյութական վնաս, արժանանում են ռուսական ռազմական իշխանությունների հավանությանը:¹¹ Ռուսների հեռանալուց հետո էլ, առիթից օգտվելով լեզգիներն սկսեցին անարգել կողոպտել բնակչությանը և նույնիսկ 1809թ. ներխուժեցին Բորչալուի գավառ՝ ծանր հարված հասցնելով թե՛ տեղական հայ բնակչությանը և թե՛ այնտեղ հաստատված գաղթականությանը:¹²

Հայ բնակչությունը գիտակցում էր, որ ռուսական նորանված տարածքներն անխոցելի չեն թուրքերի ու լեզգիների հարձակումներից, բայց շատ դեպքերում գերադասում էր արտագաղթել և այդ եղանակով ազատվել թուրքական տիրապետությունից: Այսպես. 1809թ. մարտի վերջին Կարսի սանջակից շուրջ 1000 ընտանիք հայեր /մասամբ՝ կարափափախներ/ տեղափոխվում են ռուս-թուրքական սահմանային գոտի՝ Ախուրյանի առափնյա գյուղերը՝ Բաշ-Շորագյալ, Մուլամաս և Աթախուլ:¹³ Գուղովիչին փոխարինած գեներալ Ա. Տորմասովը վճռեց 1810թ. արշավանք կատարել դեպի Ախալցխա: Տեղի Շերիֆ փաշան, ռուսներին քրիստոնյաների հնարավոր աջակցությունից զրկելու նպատակով, կարգադրեց բնակչությանը տեղահանել դեպի Կուր գետի ձախ ափը: Վրացի իշխան գեներալ Օրբելիանին ապրիլի 11-ին շտապեց օգնության խնդրանքով դիմել Տորմասովին, որը ճամբար էր դրել Բորժոմի կիրճում: Նա ռուսներին հավաստիացնում էր, որ քրիստոնյաները «ոչ միայն համաձայն են ծառայելու մեր զորքերին, այլև պատրաստ են գեներ ձեռքին գնալու ընդդեմ փաշայի, միայն թե մեր կողմից ստանան աջակցություն»¹⁴: Նա խնդրում էր, որ գնդապետ Պեչորսկուն հանձնարարվի

գրավել հայերով ու վրացիներով բնակեցված Ջավախքի հինավուրց Կոթեիկա գյուղը՝ թուրքերից ու լեզգիներից սպառնացող աղետը կանխելու համար: Ցավոք, մինչև ռուսների գալը, օգոստոսին գյուղ հասան թուրքերին օգնության շտապող երևանի Յուսեին Կուլի խանի զորքերը: Վերջիններս սեպտեմբերի 4-5-ին Ախալքալաքի մոտ ծանր պարտություն կրեցին ռուսներից և բարեբախտաբար, չկարողացան իրականացնել բնակչության բռնագաղթը: Ախալցխայի փաշան նահանջեց և իր բերդի պարիսպներից ներս քշեց գավառի գրեթե բոլոր բնակավայրերի հեղինակավոր ընտանիքներին, համայնքների ղեկավարներին, ինչպես նաև մեծ թվով խաղաղ բնակիչների: Այդ բռնագաղթի օրերին ամայացան բազմաթիվ բնակավայրեր, հատկապես Ախալցխայի շրջակայքի տարածքը, Ախալքալաքի գյուղերից Ղաուրման, Սաղամո լճի ափին ընկած Գանձան, գյուղերի մի մասն էլ թալանի պատճառով հասավ ծայր աղքատության:¹⁵

1810թ. նոյեմբերի 15-ին Տորմասովը պաշարեց Ախալցխայի նշանավոր բերդը, որտեղ Շերիֆ փաշան բռնությամբ տեղակայել էր գավառի 1500 ընտանիքների՝ իրենց 50 հազ. զլուխ անասուններով: Քաղաքը ենթարկվեց ուժեղ հրետակոծության, սկսվեց չորսօրյա հրդեհ, բնակիչների մեջ բռնկվեց համաճարակ: Շերիֆ փաշան սկսեց հապշտապ բնակչությանը վտարել քաղաքից: Տորմասովը, վախենալով, որ համաճարակը կարող է անցնել զորքերի մեջ, դադարեցրեց պաշարումը: Բայց, իր անհաջողությունը քողարկելու նպատակով՝ որոշեց գավառի բնակչության այդ ստվար զանգվածը գաղթեցնել՝ իրենց տասնյակ հզարավոր անասուններով: Վեցշաբաթյա տանջալից կարանտինից հետո 1500 ընտանիքը՝ 50 հազ. զլուխ անասունով, այսինքն՝ «ծեռք բերված ավարը», ինչպես նշվում էր զինվորական զեկուցագրերում, ձմռան սառնամանիքի պայմաններում գաղթեցվեց: Աղբյուրները լռում են ախալցխացիների այդ զանգվածային գաղթի մանրամասների մասին: Բայց դժվար չէ նկատել, որ բոլորին Վրաստան և Լոռի հասցնելու ծրագիրը լիակատար հաջողությամբ չի իրագործվել: Մի մասը զոհվել է ցրտից ու համաճարակից, մի մասը՝ վերադարձել իր բնակավայրերը, ոմանց էլ հաջողվել է տեղավորել ռուսական սահմաններում: Տորմասովը թույլատրել էր արշավանքին

մասնակցող վրացի, իմերեթցի և կովկասյան թաթար զինվորականներին ու կալվածատերերին այս գաղթականներին տեղավորել իրենց կալվածքներում: Ինչևիցե, 1810 թ. Տորմասովի ախալցխյան արշավանքից հետո փաշայության մեծ մասը ծանր հարված ստացավ: Տարեվերջին իշխան Ռուսյանցկին հասցեագրած իր զեկուցագրում գեներալն ինքնագոհ հայտնում էր, որ իր այդ արշավանքից հետո, «կարելի է հատկապես ասել, որ Վրաստանի համար մշտապես ամենավնասակար այս փաշայությունը, այժմ հազիվ թե կարողանա 10 տարում վերադառնալ իր նախկին վիճակին»:¹⁶

Ռուսներից վրեժխնդիր լինելու համար թուրքերն ախալցխայի լեզգիներին դրդեցին նոր ավարառության Բորչալուի գավառի նկատմամբ: Բայց այս անգամ էլ նորից տուժեց խաղաղ բնակչությունը և այստեղ բնակեցված հայ գաղթականությունը:¹⁷ Ռուսական իշխանություններն էլ իրենց հերթին աշխուժացրին թուրքական նահանգներից քրիստոնյաների արտագաղթի նոր քայլերը: Գաղթողները 5 տարով ազատվելու էին բոլոր հարկերից, ստանալու էին Ռուսաստանի պետական գյուղացիներին համահավասար իրավունքներ, պետական միջոցներով նրանց հատկացվելու էր հացահատիկ և այլն: Ջավախքի վերոհիշյալ Կոթելիա գյուղից գաղթեցված 57 ընտանիք կամ 500 շունչ գաղթականներին, որոնք ռուսական իշխանությունների բոլոր փորձերին հակառակ հաստատվել էին ոչ թե Լոռիում, այլ Թիֆլիսի շրջակայքում՝ Լիլոյում, Տորմասովը հորդորում էր վերադառնալ Բորչալու՝ նրանց համար խոստանալով անգամ կյանքի օրինակելի պայմաններ:¹⁸ Դա նշանակում էր, որ երկու հզոր տերությունների հետ Ռուսաստանի մղած միաժամանակյա պատերազմների պայմաններում Լոռին մնում էր անապահով և ամայի շրջան, ուստի արևելահայ և արևմտահայ վերաբնակիչները, կարճատև դադրից հետո, թողնում էին այդ տարածքը և անցնում Վրաստանի խորքերը, որտեղ նրանց չէին սպառնում ավազակային հարձակումները: Այդուհանդերձ, Տորմասովի հաջորդները ևս, ելնելով ռուսական պետության շահերից, չիրաժարվեցին օտարահպատակ քրիստոնյա գաղթականներին հենց Լոռիում տեղավորելու քայլերից: 1811թ. նոյեմբերի սկզբին շնորհիվ գեներալներ Պաուլուչչիի և Լիսանկիչի ջանքերի 100

ընտանիք կարսեցիներ, որոնց մեջ ի դեպ կային նաև մահմեդականներ, իրենց համայնքի առաջնորդ Աբդուլահ աղայի գլխավորությամբ անցան թուրք-ռուսական սահմանը և բնակություն հաստատեցին Լոռի-Բորչալուում: Ներքին գործերի նախարարին նույնբերի 11-ի իր զեկուցագրում Պաուլուչչին խնդրում էր դիմել ցարին 7 տարով գաղթական գյուղացիներին հարկերից ազատելու, իսկ կալվածատերերին տեղի հողատերերին տրված նույնատիպ արտոնություններով օժտելու համար:¹⁹

Սինչև տարեվերջ գաղթականների հոսքն այնքան ուժեղացավ, որ ռուսական զինվորական իշխանություններն սկսեցին լրջորեն զբաղվել ներգաղթը պետականորեն կարգավորելու խնդրով: Խստագույնս արգելվեց գաղթականների ինքնահոծար գործունեությունը բնակատեղիների ընտրության հարցում: Լիլոյում տեղավորված ջավախքցիներին՝ 57 ընտանիք կոթելիացիներին հրահանգվեց վերադառնալ Լոռի: 1810թ. վերջին և 1811թ. ընթացքում գաղթած կարսեցիները, ախալխալաքցիները և ախալցխացիները /վերջիններիս մեջ կային նաև 38 ընտանիք կաթուխի հայեր/, տեղակայվեցին ինչպես Բորչալուում, այնպես էլ Ռուսաստանին անցած հարևան մյուս գավառներում՝ Փամբակում և Շիրակում: Սինչև 1812թ. գարունը նախատեսվեց նրանց ապահովել ցանքսի միջոցներով:²⁰

Ախալցխայի լեզգիներին հարված հասցնելու և Տորմասովի 1810թ. նույնբերին կազմակերպած ախալցխյան անհաջող արշավանքից հետո ռուսական զենքի վարկը վերականգնելու համար Պաուլուչչին 1811թ. դեկտեմբերի սկզբին հանձնարարվեց գնդապետ Կուրյարևսկուն կատարելու շատ հանդուգն ձեռնարկում՝ շեշտակի անցնելով Թռեղքի՝ /Թրիալեթ/ ձյունառատ լեռներով հանկարծակիի բերել թուրքերին և գրավել Ախալքալաքի բերդը: Կուրյարևսկին փայլուն կատարեց այդ խնդիրը և դեկտեմբերի 7-ին, 8-ի լույս գիշերը գրավեց Ախալքալաքը: Բնակչության մի մասը հպատակություն հայտնեց, մյուսներն էլ, հատկապես մահմեդականները, մինչև դեկտեմբերի 20-ը՝ գավառի լրիվ հպատակեցումը,²¹ հեռացավ լեռները: Պաուլուչչին Ալեքսանդր 1-ին հայտնում էր, որ քանզի այս բերդն իր սանջակով նախատեսվում է միացնել Ռուսաստանին, ինքը քայլեր է ձեռնարկում բնակչությանը ետ

վերադարձնելու, գավառը շենացնելու ուղղությամբ:²² Հատկանշական է, որ 1810թ. նոյեմբերի վերջին, երբ ռուսական զորքն ինչ-ինչ պատճառներով հեռանում էր Ախալցխայի փաշայությունից, իր հետ բռնագաղթեցնում էր բնակչությանը՝ ամայի թողնելով տասնյակ բնակավայրեր, այժմ ռազմաքաղաքական բարենպաստ իրավիճակում, հարց էր դրվում վերակենդանացնել այդ տարածքը, նստակյաց գյուղացիության արտագաղթը կասեցնել: Դժվար չէ նկատել, որ ռուսական ժողովրդագրական քաղաքականությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր կոնկրետ ռազմաքաղաքական իրավիճակով, եթե տվյալ տարածաշրջանը հնարավոր կլիներ պահպանել Ռուսաստանի կազմում, այն դիտվում էր հավատարիմ ու աշխատասեր հայ էթնոտարրով ամրապնդելու շրջան, իսկ նախկին տերերին վերադարձնելու դեպքում, այնտեղից խթանվում էր ներգաղթ դեպի ռուսապատկան գավառներ:

1812թ. մայիսին կնքված Բուխարեստի հաշտությամբ Ախալքալաքի բերդն ու գավառը վերադարձվելու էին Թուրքիային: Հաշվի առնելով նրա ռազմավարական նշանակությունը, ռուսներն այն ազատեցին միայն հոկտեմբերի 29-ին: Քանզի պայմանագիրը նախատեսում էր ամեն ինչ վերադարձնել անվնաս վիճակում, ռուսական կողմը չկարողացավ այնտեղից նոր էթնոտեղաշարժեր հրահրել դեպի ռուսական սահմանները:

Պատերազմից հետո թուրքական իշխանություններն ուժեղացրին ռուսներին օժանդակած արևմտահայության հալածանքները: Դեռ պատերազմի ժամանակ Արևմտյան Հայաստանում սկսված քրդական աշավանքների, միջցեղային բախումների հետևանքով մինչև 1814թ. զգալիորեն նվազեց հայ բնակչության թիվը:²³ 1813թ. հուլիսի 7-ին գեներալ Ն. Ֆ. Ռտիշչևը բողոքի նոտա ներկայացրեց Թուրքիային՝ պահանջելով դադարեցնել հաշվեհարդարը հայ բնակչության նկատմամբ:²⁴ Սակայն արևմտահայության վիճակը շարունակեց վատթարանալ: 1814թ. Փամբակում ռուսական զինվորական մարմիններն արևմտահայերից ստանում էին բազմաթիվ խնդրագրեր Անդրկովկասի ռուսահպատակ մարզեր գաղթելու թույլտվություն ստանալու համար:²⁵ Բայց ի տարբերություն դարասկզբի, այժմ ռուսական կողմը խուսափում էր բացահայտորեն արևմտահայերի զանգվա-

ծային գաղթերի կազմակերպումից՝ վախենալով վտանգել 1812թ. հաշտությամբ հաստատված խաղաղ իրավիճակը: Այնուամենայնիվ, 1817թ. Բայազետի փաշայության Ալաշկերտի Կարասու գյուղից 12 ընտանիք անցավ Շիրակի Քյալթառլու գյուղը:²⁶ Դեպի Շիրակ նոր գաղթ եղավ նաև 1820թ.:²⁷ Նույն տարվա հոկտեմբերի 22-ին Ալեքսանդր 1 ցարը հատուկ օրենքով ռուսական սահմանները գաղթածներին ազատում էր հարկերից ու պարհակներից, 3 տարով՝ զենսովային պարտավորություններից:²⁸

1821-1822թթ. պատերազմ ծագեց Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև: Պարսից արքունիքը, օգտվելով մինչև երգրում իր բանակների առաջխաղացումից, վճռեց պարսկամերձ գավառներից հայ բնակչության զանգվածային գաղթ կազմակերպել դեպի Պարսկաստան:²⁹ Շնորհիվ հայ բնակչության ազատագրական պայքարի մի շարք շրջաններից բռնագաղթեցնելու պարսիկների փորձերը ձախողվեցին:³⁰ Բայց հատկապես Ալաշկերտի և Բայազետի գավառները մեծապես տուժեցին, հայության թիվը նկատելիորեն նվազեց:³¹

Այս դժվարին պայմաններում շատ արևմտահայեր կրկին փորձեցին իրենց ազատության ուղին տեսնել ռուսական տիրապետության տակ անցնելու մեջ: Բայազետում ապրող Արծրունիների տան ներկայացուցիչները կապեր հաստատեցին թիֆլիսահայ գործիչների հետ դեպի Անդրկովկաս հայության ներգաղթ կազմակերպելու համար:³² Ստեղծվեց գաղթականների ընդունման պետական հանձնաժողով: Արդեն 1822թ. զգալի թվով արևմտահայեր և Պարսկաստանում բռնությամբ հաստատված բայազետցիների ու ալաշկերտցիների մի սովոր խումբ հասել էին Շիրակ: Նրանց մասին Հովակիմ Լազարյանին գրած նամակում Ներսես Ալաշկերտցին գրում էր. , ... ողորմելի բազմութիւնք աղքատաց մերազնեաց տարածելոց ընդ ամենայն սահմանս նշանակեալ կողմանս /Արևմտյան Դայաստանի արևելյան շրջանները - Ա. Մ./, առ ուր որ բարբարոսաց կռւան եղեալ, ... բարեբախտ զհամարեալ լինին, որք մազապուրծ զանձինս և ընտանիւ զօրէն արկանել ... ընդ հովանեաւ դրոշակի կայսերական մեծութեան ամենայն ռուսաց ի Շիրակ գաւառ...»:³³ Գաղթականների ընդունման հատուկ հանձնաժողովը վերոհիշյալ արևմտահայերից միայն 500

ընտանիք բնակեցրեց Գյումրիում,³⁴ մեկ այլ խումբ էլ Լոռիում:³⁵ Ի դեպ, այդ տարվա օգոստոս-սեպտեմբերին ռուսական սահմաններն անցան նաև մեծ թվով հույներ:³⁶ Դեպի ռուսական տիրույթներ արևմտահայերի արտագաղթն ընդգրկեց նաև Օսմանյան կայսրության արևմտյան շջանները, մասնավորապես Կ. Պոլիսը: 1820թ. մայիսին Ալեքսանդր 1-ը թույլատրեց Թուրքիայում հալածանքների ենթարկվող պոլսահայ կաթոլիկների մի խումբ վերաբնակվելու Դրիմում, առավելապես Թեոդոսիայում, ինչպես նաև ամբողջ Տավրիայում օժտելով նրանց դրիմահայերին տրված արտոնություններով:³⁷

Քննարկելով 19-րդ դարի 1-ին քառորդին Ռուսաստանին Անդրկովկասի միացման առաջին փուլում 1801-1825թթ. տարածաշրջանում ժողովրդագրական իրավիճակի հիմնախնդիրը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

ա/ Պայմանավորված Անդրկովկասի աստիճանական միացման քայլերով, ռուսական զորքերի առաջխաղացմամբ, ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ ստվար զանգվածներ՝ անձի ու գույքի ապահովություն ձեռք բերելու ակնկալությամբ, ցանկություն հայտնեցին ինքնակամ արտագաղթելու դեպի ռուսական հպատակություն ընդունած տարածքներ՝ Քարթլի-Կախեթ, Լոռի, Փամբակ, Շիրակ:

բ/Ռուսական զինվորական իշխանությունները, նպատակ ունենալով կայսրության նոր սահմանները, հատկապես նախորդ շրջանում մեծապես տուժած Լոռի-Բորչալուն վերականգնել և ամրապնդել, հնարավորինս նպաստում էին այդ գործընթացին՝ հաճախ նաև հաշվի չնստելով քրիստոնյա բնակչության կամքի հետ:

գ/Սուլթանական կառավարությունը, ռուսական զորքին հայերի հավանական ռազմական և նյութական աջակցությունից զրկելու համար հաճախ իրենց բանակի նահանջից առաջ ամայացնում էին բնակավայրերը, քրիստոնյաներին քշում երկրի խորքերը, ռազմական հաջողության դեպքում էլ հարվածներ հասցնում ռուսական սահմաններին՝ փորձելով վիժեցնել այնտեղ կայուն եթնոժողովրդագրական և տնտեսական իրավիճակ ստեղծելու ռուսական ծրագրերը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Центральный государственный исторический архив Республики Грузия /այսուհետև ЦГИА РГ/ ф. 2, Главнокомандующий в Грузии д.4, лл.2-3.
- 2 Акты кавказской археографической комиссии /այսուհետև АКАК/, т.1, Тифлис, 1866, с.436.
- 3 АКАК, т.1, с.431, 441.
- 4 Ուսյն տեղում , т 2, Т.1868, с.894-895.
- 5 Ուսյն տեղում , էջ874:
- 6 ЦГИА РГ, ф.16, оп.1, д.436 և Լեո, Հայոց պատմության նորագույն շրջան, հ.1, Եր. 1926, էջ. 17-186
- 7 Ուսյն տեղում, ф.2, д.89, л.244, Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т.1.Ер. 1972, с.290.
- 8 АКАК, т.1, с.637.
- 9 Ուսյն տեղում , т.3, Т.1869, с.581.
- 10 Ուսյն տեղում , с.21, 23.
- 11 Ուսյն տեղում, с.589.
- 12 Ուսյն տեղում , т. 5, Т.1873, с.54.
- 13 Ուսյն տեղում , т. 3, с.620.
- 14 Ուսյն տեղում , т.1У, Т.1870, с.795.
- 15 Ուսյն տեղում , с. 801, 805.
- 16 Ուսյն տեղում , էջ813:
- 17 Центральный государственный военно-исторический архив РФ, ф.ВУА, д.2875, лл.170-171, Присоединение..., т.1, с.593.
- 18 АКАК, т.4, с.52.
- 19 Ուսյն տեղում , т.5, с. 6-7.
- 20 Ուսյն տեղում , с.18, 111.
- 21 Потто В., Кавказская война..., т.1, вып.3, Т.1885, с.564.
- 22 АКАК, т.У, с.184.
- 23 Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Եր.1994, էջ118:
- 24 АКАК, т.У, с.795.
- 25 ЦГИА РГ, ф.16, оп. 1, д.1661, л. 1-5.
- 26 Արևելյան մամուլ , Չմյուռնիա, 1898թ. 1 դեկտեմբերի, էջ 890:
- 27 Архив внешней политики России, ф. Главный архив ш-6, д.4, л.14.
- 28 АКАК, т.7, с.847.
- 29 Մատենադարան, ձեռագիր 10195, ք.3ա:
- 30 Մելքոնյան Ա. , նշվ. աշխ. , էջ 123-124:

- 31 Հայկունի Ս., Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1894, էջ 3, Արարատ, 31 մարտ, էջ 152
- 32 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ.58, վավ. 188, թ. 1:
- 33 Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 13, վավ.192, թ.1-2
- 34 ЦГИА РГ, ф.16, оп.1, д.2973, л.1-2, 4-7.
- 35 АВІР, ф. Главный архив, III-6, д.4, л.3, 8. Այս խումբը բաղկացած էր ալաշկերտցիներից, որոնք 13 տարի Լոռիում ապրելուց հետո տեղափոխվեցին Ղազանչի գյուղը:
- 36 ЦГИА РГ, ф.16, оп.1, д.2981, 2985.
- 37 АВІР, ф. Главный архив 2-19, д.1, л.1-4. Այս գաղթը թեև ինչ-ինչ պատճառներով տեղի չունեցավ, սակայն նրա կազմակերպման շուրջ ռուսական իշխանությունների ծավալած գործունեությունը վկայում է արևմտահայերի ներգաղթի հարցում ցարիզմի խիստ շահագրգռության մասին /տես Վ. Ա. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն /1801-1917/, 1970, էջ 49-54/:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԽԵՐԸ

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունը միշտ եղել է հայ պատմագիտության կարևորագույն հիմնահարցերից: Դրանով զբաղվել են շատերը, այդ թվում նաև ականավոր հայ պատմաբաններ: Հրապարակված բազմաթիվ մենագրություններ, կոլեկտիվ աշխատություններ և ժողովածուներ պարունակում են հարուստ փաստական նյութ և արժեքավոր եզրակացություններ, որոնք լավ տեսական և փաստագրական հիմք են ծառայում թեման լուսաբանելու համար:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նշված հիմնահարցը կարիք ունի հետագա ուսումնասիրությունների և ընդհանրացումների: Անհրաժեշտ է հրաժարվել որոշ հնացած ու քարացած դրույթներից և վերանայել փաստերը նոր դիրքերից: Սույն գեկուցման մեջ փորձ է արվում որոշել հայ-ռուսական հարաբերությունների առաջացման և ձևավորման ժամկետները և դրանց զարգացման հիմնական փուլերը, ինչպես նաև վերլուծել Հայաստանի ու հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքականության դրդապատճառները, ռազմավարությունը և մարտավարությունը:

Նախ և առաջ մենք ելնում ենք տերմինները՝ «կապեր» և «հարաբերություններ» շեշտակի սահմանազատումից: Մենք գտնում ենք, որ «հարաբերություններ» տերմինը վերաբերում է պետական, հասարակական, տնտեսական և կրոնական ինստիտուտների գործողություններին: Նշված ինստիտուտները հանդես են գալիս, որպես այդ հարաբերությունների սուբյեկտներ: Հարաբերությունների հիմքում դրված են քաղաքական, տնտեսական և մշակութային մոտիվներ:

Մնացած դեպքերում պետք է խոսել կապերի կամ առնչությունների մասին, որոնք պատահական, ոչ կանոնավոր բնույթ են կրում, ենթարկվելով անկումներին կամ վերելքներին, և կախված են այս կամ այն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներից:

Դառնալով հայ-ռուսական պատմական կապերին, պետք է նշել, որ այդ կապերը նկատվում են Կիևյան Ռուսիայի ժամանակներից: Իսկ հարաբերություններ այդ շրջանում հնարավոր չէին մեր երկրների միջև, նախ՝ մեծ տարածության, ինչպես նաև քաղաքական և տնտեսական մոտիվների բացակայության պատճառով:

Միայն 17-րդ դարում երևան են եկել համապատասխան հասարակական ուժեր և կառուցվածքներ, որոնք շահագրգռված են եղել զարգացնել հայ-ռուսական հարաբերություններ: Այս կասուցվածքներից նախ և առաջ պետք է նշել բազմաթիվ համայնքներ Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք երկրներում: Երկրորդը, 17-րդ դարում մի քանի երկրներում /օրինակ՝ Իրանում, Յուլանդիայում/ արդեն ձևավորվել են հայկական սոցիալական խմբավորումներ /գլխավորապես՝ վաճառականներից/, որոնք ձգտում էին զարգացնել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապեր Ռուսաստանի հետ: Վերջապես պետք է հաշվի առնել, որ նոր որակ է ձեռք բերել հայկական քաղաքական, իրավական և փիլիսոփայական միտք, որը մշակել է նոր գաղափարներ և նոր ազգային ռազմավարություն:

Մյուս կողմից, Ռուսաստանը բազմազգ պետություն դառնալուց և խռովահույզ ժամանակը հաղթահարելուց հետո բարձրացել է քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման նոր մակարդակի վրա, որը բնորոշվում էր տնտեսության էքստենսիվ ձևերի գերիշխումով, որի առկայությունը նշանակալի չափով կանխորոշեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ռազմավարությունը:

Ալեքսեյ Միխայլովիչի տնտեսական քաղաքականությունը կապված է եղել արտաքին՝ հատկապես արևելյան առևտրի ամրապնդման հետ: 1660-ական թթ. Նոր Զուլայի հայ վաճառականների ժամանելը Մոսկվա և ռուս կառավարության հետ պայմանագրի կնքման նրանց առաջարկությունները /մետաքսի առևտրի մենաշնորհի վերաբերյալ/ առաջացել է դրական արձագանք: Այդ պայմանագիրը կնքվել է 1667թ.: Հայ վաճառականության արտոնություններն ամրապնդվել են նաև 1667թ. ընդունված նոր առևտրական կանոնադրությունում: Այնպես, որ հայ վաճառականության նկատմամբ ռուսական պետության

հովանավորական քաղաքականությունն ամենից առաջ պայմանավորված էր Ռուսաստանի շահերով:

Իր հերթին հայ վաճառականները շահագրգռված են եղել օգտվելու ռուսական շուկաներից և առևտրական ճանապարհներից, քանի որ Եվրոպայում և Հնդկաստանում դրանք կրում էին անգլիական, հոլանդական և ուրիշ եվրոպական վաճառականների մրցակցություն: Հայ բուրժուազիան հույս ուներ քրիստոնեական Ռուսաստանում ձեռք բերել խաղաղություն, պահպանել ազգային դեմքը, իր հավատը, ապրել իր ավանդույթներով, զբաղվել սովորական գործերով:

Այդ շրջանից / 17-րդ դարի 60-ական թվականներից/ առաջանում են հայ ռուսական առևտրա-տնտեսական հարաբերությունները: Այդ հարաբերությունների զարգացման ընթացքում ծագեցին և ձևավորվեցին նաև քաղաքական հարաբերությունները: Դրանք արտահայտվեցին դրանով, որ հայերը գիտակցեցին իրենց հայրենիքի իսլամական բռնակալություններից ազատագրելու անհրաժեշտությունը Ռուսաստանի օգնությամբ: Առաջացել է Արևելյան Հայաստանի հայերի դեպի Ռուսաստանը քաղաքական կողմնորոշումը: Մյուս կողմից ռուսական արտաքին քաղաքականությունը հատուկ նշանակություն է տվել արևելյան ուղղությանը, և քաղաքական շահերի փոխադարձ համընկման հիման վրա հայ- ռուսական քաղաքական հարաբերություններն ընդունել են ռազմա-քաղաքական միության բնույթ:

Ինչպես հայտնի է, հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման սկիզբը դրված է եղել Իսրայել Օրու կողմից 17-18-րդ դդ. սահմանագծում, իսկ 18-րդ դ. առաջին քառորդում այդ կողմնորոշումը դարձել է Արևելյան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական զարգացման որոշակի ուղղություն:

Այդ ուղղությունը համընկնում էր Պետրոսյան Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության Արևելքում, մասնավորապես Անդրկովկասում, նպատակների հետ: Այդ նպատակներից էր նախ և առաջ կայսրության ընդլայնումը: Բալթյան հիմնահարցի լուծման հետ մեկտեղ Պյոտր 1-ը Մերձավոր-արևելյան հարցի լուծման հիմք էր պատրաստում: Այդ պլաններում հատուկ տեղ էր հատկացվում

Անդրկովկասին, իբրև հենակետ արտաքին քաղաքական, ինչպես նաև տնտեսական խնդիրներ իրագործելու:

Ռուսական դիվանագիտությունը հասկանում էր, որ Անդրկովկասի Ռուսաստանի շահերին կարող են դիմագրավել և թուրքիան, և Իրանը: Այնուամենայնիվ, Պյոտրը հույս ուներ, որ 18-րդ դարի սկզբին, ինչպես ռազմական, այնպես էլ քաղաքական առումով թուլացած այդ երկու պետությունները չեն կարողանա Անդրկովկասում ռուսական էքսպանսիային որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Սակայն պարզվեց, որ այդ ակնկալիքներն անհիմն են: Արդեն 1711, Պրուտ գետի մոտ ռուսական զորքերի լուրջ անհաջողոջությունից հետո Պյոտր 1-ին պարզ դարձավ, որ ի դեմս թուրքիայի նա գործ ունի դեռևս լուրջ քաղաքական ուժի հետ:

Սիսթամանակ Պյոտր 1-ինը Սեֆյան Իրանի փուլզումը սխալմամբ կատարված փաստ էր համարում: Այդ իսկ պատճառով արդեն Յյուսիսային պատերազմի փուլում ռուսական կառավարությունն Իրանին ենթակա Անդրկովկասի քրիստոնյա մարզերում Ռուսաստանի համար հուսալի հենակետ ստեղծելու պլաններ էր մշակում: Այդ պլանների իրականացումը պահանջում էր հայերի հետ ամուր դաշինք հաստատել: Դրա համար անհրաժեշտ էր հայերին գրավել ռուսական զենքի օգնությամբ Պարսկաստանից ազատագրվելու և Ռուսաստանի հովանու տակ անկախ Յայաստանի ստեղծման համար բարենպաստ պայմաններ սահմանելու հրապուրիչ գաղափարներով: Այդ հարցերում ռուսական արքունիքը, անկասկած, հույս էր դնում նաև հայ եկեղեցու, ինչպես նաև Արցախի և Սյունիքի հայկական մեկիքությունների վրա, որոնք հայկական պետականության վերջին տարրերը կրողներն էին:

1722թ. ակտիվ գործողություններ ձեռնարկելով Արևելյան Անդրկովկասում, Պյոտր 1-ինը, եթե չէր կարող կռահել թուրքիայի ռեակցիան, ապա Իրանի նկատմամբ գրեթե հանդգնած էր, որ շահը Սեֆյան տերության կենտրոնաձիգ ուժերին աջակցելու համար իբրև շնորհակալություն իրեն կզիջի Կասպիի արևմտյան ծովափը և կհամաձայնվի Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ Ռուսաստանի հովանավորությամբ:

Սակայն Կասպիական արշավանքի ընթացքում պարզվեց, որ Իրանն այնքան էլ թույլ չէ և բոլորովին էլ չի

կորցրել իր պատվախնդրությունները, որպեսզի որևէ մարզեր զիջի Ռուսաստանին և համաձայնվի Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների վրա Ռուսաստանի հովանավորության հաստատմանը: Ավելին, արշավանքը ռուսական կառավարությանը պարզ դարձրեց այն, որ Թուրքիան Արևելյան Անդրկովկասում ծավալվող իրադարձություններին անմասն չի մնա: Եվ վերջապես ռուսական արքունիքն իր համար հստակ պարզեց, որ քանի դեռ Ղրիմը ու Հյուսիսային մերձսևծովյան շրջանը վերահսկում են օսմանցիները, Ռուսաստանը պետք է խուսափի Անդրկովկասում Թուրքիայի հետ որևէ լուրջ զինված բախումից:

Պյոտր 1-ինը հասկացավ իր ռազմավարական սխալը և վճռական քայլեր է կատարել այդ սխալն ուղղելու համար: Նախ, նա հրաժարվել է դեպի Անդրկովկասի խորքն արշավանքից և բավարարվել է Կասպիի արևմտյան ափերի գրավումով: Մյուս կողմից, Ռուսաստանը 1724թ. կնքել է Ստամբուլում պայմանագիր Թուրքիայի հետ, որով Արևելյան Անդրկովկասը բաժանվեց երկու տերությունների միջև: Ռուսաստանը վերահսկում էր Կասպիի ծովի ափը, իսկ հայկական և վրացական հողերն անցել են Թուրքիայի ազդեցության տակ: Եվ վերջապես Ռուսաստանը փոփոխությունների է ենթարկել իր ռազմավարական պլանները:

Այդ նոր ռազմավարության գլխավոր խնդիրն է դարձել դիվանագիտական միջոցներով կասեցնել Թուրքիայի առաջխաղացումը դեպի Մերձկասպիա: Թուրքիայի հակազդող ուժը պետք է լիներ այստեղ կենտրոնացված իրանական պետությանը: Հենց այդ պատճառով Ռուսաստանը հրաժարվել է շարունակել իր արշավանքը և նույն նպատակներով ցարական կառավարությունն անհրաժեշտ էր համարում վերակողմնորոշել հայ ազատագրական շարժումները, միաժամանակ զսպելով այդ շարժումներն այդպիսի գործողություններից, որոնք կնպաստեին իրանական պետության քայքայմանը կամ թուլացմանը: Հայաստանի ազատագրումը չէր համապատասխանում նշված խնդիրներին:

Ռուսական դիվանագիտությունը հմտորեն հայ ազատագրական շարժումը /և մասնավորապես՝

արցախցիներին/ կողմնորոշում է դեպի թուրքական ագրեսորների դեմ պայքարը: Միաժամանակ ցարական իշխանությունները, հայերից թաքցնելով 1724թ. Ստամբուլի պայմանագրի պայմանները, հայ ազատագրական շարժման ղեկավարների մեջ շարունակում էին սնուցել պատրանքներ՝ ցարի ներքո Հայաստանի անկախության վերականգնման վերաբերյալ: Դա արվում էր, որպեսզի Արցախի հայ մելիքների անհավասար պայքարին անհրաժեշտ լիցք հաղորդվի: Բայց հայերի վճռական պահերին ռուսական իշխանությունները հարմար պատրվակ էին գտնում, որպեսզի խուսափեն մելիքներին ռազմական օգնություն ցույց տալու:

Հանուն Թուրքիայի զսպման Ռուսաստանը կասպիական արշավանքի հետևանքով գրաված հողերը վերադարձրեց Իրանին: Դրա հետևանքը հայ ժողովրդի մղած ազատագրական շարժման մակարդումն էր: Դրանով, այսինքն՝ 1730-ական թթ. ավարտվեց հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների առաջին փուլը:

Երկրորդ փուլի սկիզբը՝ 18-րդ դարի 80-ական թվականներն են: Ռուսաստանի ազգային և կայսերական շահերը մնացել էին նույնը, ինչ որ դարի առաջին կեսին: Չնայած, որ այդ փուլում գլխավոր իրադարձությունները ծավալվեցին Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջանում, սակայն Ռուսաստանում ոչ պակաս կարևոր նշանակություն էր տալիս նաև Անդրկովկասին:

Ցարական դիվանագիտությունը, իմանալով անդրկովկասի մահմեդա-կան խաների իշխանությունից ձերբազատվելու հայ ժողովրդի ձգտման մասին, կրկին գայթակղիչ խոստումներ էին տալիս, որից ոգեշնչվում էին հայ ազատագրական շարժման գործիչները: 1780-ական թթ. հիմնական իրադարձությունները տեղի ունեցան Արցախում, որտեղ ծավալվեց զինված պայքարը 18-րդ դարի կեսերին Արցախում իշխանությունը բռնազավթած Ջևանշիր ցեղի առաջնորդ Փանա խանի որդի Իբրահիմ խանի դեմ: Ռուսական դիվանագիտությունն օգտագործել է արցախահայերի այդ շարժումը, որպես մահմեդական խաների վրա ճնշելու գործոն: Սակայն նշված ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի դիրքերն Անդրկովկասում դեռևս բավականաչափ ամուր չեն եղել:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների երրորդ շրջանը վերաբերում է 1790-ական թթ.: Այդ շրջանը բնորոշվում է Անդրկովկասում իրադրության նոր էական փոփոխությամբ: Եթե նախքան Ղրիմը Ռուսաստանին միացվելը և թուրքերին այդ շրջանից դուրս մղելը ռուսական դիվանագիտությանն աջակցել է Իրանական պետության ուժեղացմանը, ապա 1790-ական թթ. Անդրկովկասում նրա խնդիրը լուծելու համար Ռուսաստանն օգտագործում էր խաների անջատողական ձգտումները և արցախահայերի շարժումը, այսինքն երկու միմյանց բացառող ուժեր:

Գեներալ Վ. Ջուբովի կասպիական արշավանքը նախակարապետն էր այն քաղաքականության, որը ռուսաստանն սկսեց իրագործել Անդրկովկասում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում: Հասունացել էին բոլոր և տնտեսական, և քաղաքական նախադրյալները Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականության իրագործման համար: Այդ խնդրի լուծմանը Ռուսաստանը պատրաստվել էր ավելի քան մեկ հարյուրամյակ: Հետևաբար, չի կարելի կարծել, ինչպես այդ նշում են մի շարք հետազոտողներ, որ 19-րդ դարի շեմին ռուսական դիվանագիտությունն իր անդրկովկասյան քաղաքականության մեջ վճռական շրջադարձ կատարեց:

Իրադարձությունները նույնությամբ զարգանում էին և 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում: Այդ փուլում ցարիզմի բարոյական աջակցության քաղաքականությունը լիովին անցավ հայերի հետ ռազմական դաշինքի, որն արտահայտվեց 1826-1828թթ. ռուս-իրանական պատերազմի շրջանում: Սակայն հայ ազատագրական շարժման գործիչները դրսևորեցին քաղաքական կարճատեսություն, հավատալով ռուսական արքունիքի խոստումներին: Վրաստանի փորձը նրանց պետք է հուշեր, որ հովանավորությունն իբրև քաղաքական դաշինքի ձև, ցարիզմի համար արդեն անցած փուլ է: Այդ իսկ պատճառով Արևելյան Հայաստանը 1828թ. պարզապես միացվեց Ռուսաստանին:

Այսպիսով, ավարտվեց Ռուսաստանի ու Հայաստանի քաղաքական հարաբերությունների պատմության մի ամբողջ ժամանակաշրջան: Ավան-դական տեսակետը, որ Ռուսաստանի կովկասյան արտաքին քաղաքական ծրագրի հիմքում ընկած էր հայ պետականության վերականգման գաղափարը և իբրև թե ցարիզմն արևելահայության

նկատմամբ ազատարար դեր է կատարել, վիճելի է թվում: Ավելի շատ ճիշտ էր Ֆ. Էնգելսը, որ ցարական կառավարությունն այդ իրադարձություններում «ազատարարի կեցվածք» էր ընդունել:

19-րդ դարի կեսերից հայ-ռուսական հարաբերությունները պահպանվել են տնտեսական և մշակութային հարաբերությունների ձևով: Ռուս-հայկական տնտեսական հարաբերությունները 18-19-րդ դդ. սկզբներին արտահայտվում էին հիմնականում Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի /Աստրախան, Պետերբուրգ, Մոսկվա, Ղզլար/ առող հայ բուրժուազիայի առևտրա-ծեռներեցական գործունեության մեջ: Եթե 17-18-րդ դդ. հայերն առաջատար դեր էին խաղում Վոլգա-Կասպյան առևտրում, ապա 18-րդ դ. կեսերից սկսած հայ գործունյա տարրն ակտիվ կերպով մասնակցում է Ռուսաստանին նոր միացրած Նովոռոսիայի երկրամասում: Հատկապես նշանավոր էր Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի, Օդեսայի և Դրիմի հայ համայնքների բուրժուազիայի դերը:

Աստրախանում, Ղզլարում և մի շարք ուրիշ գաղթավայրերում ձևավորվում են դատավարության և ինքնակառավարման օրգաններ: Այսպիսով առաջանում են և զարգանում հայ-ռուսական իրավական հարաբերություններ: Այդ մարմինների աշխատանքը կազմակերպելու համար 1750-ական թթ. Աստրախանում ստեղծվել է հատուկ «Դատաստանագիրք», որը հայկական և ռուսական իրավագիտական մտքի կարևոր հուշարձաններից է:

Նշված միևնույն-պետական միավորների ստեղծումն ուղիղ ձևով կախված էր հայ-ռուսական տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների մակարդակից և հայ գաղթավայրերի ռազմավարական ու տնտեսական դիրքից երկրի կամ տարածաշրջանի կյանքում: Այս կամ այն համայնքներին ինքնավարության տրամադրելը, արտոնությունների շնորհումը, որոշ պարտավորություններից ազատելն արտահայտում էր Ռուսաստանի հովանավորող քաղաքականությունը:

Ռուսաստանյան պետության և տնտեսության զարգացման հետ վերացվել է այն բազան, որի վրա հիմնված էր հայերի արտոնյալ դրությունը: Ռուսական վաճառականության ավելացում և տնտեսական ամրացում առաջացրել է նրա հարձակումները հայերի և այլ օտարերկրացիների առանձնաշնորհումների վրա: Սկսած 1840 թվականից վերացվել են Աստրախանի, Ղզլարի, Մոգդոկի, Նոր Նախիջևանի և մյուս

հայ գաղթա-վայրերի արտոնությունները և ինքնավար մարմինները:

Ինչպես և քաղաքական հարաբերություններում, մշակույթի ասպարեզում նախորդել էր համապատասխան կապերի բազմադարյան շրջանը /ռուսական քաղաքներում հայ արհեստավորների գործունեության, ճարտարապետության հուշարձաններ, հայ նկարիչների դպրոցը Մոսկվայում և այլն/:

Սակայն, հայ-ռուսական մշակութային հարաբերությունների սկիզբը պետք է վերաբերել 18-րդ դարի վերջերին, երբ ռուսական և, մասամբ, հայկական հասարակական մտքի մեջ երևան է եկել լուսավորականության փիլիսոփայությունը: Հայկական լուսավորականության յուրահատկությունն այն է, որ այդ գաղափարախոսությունը զարգանում էր Հայաստանից դուրս, այդ թվում Ռուսաստանում:

Ընդ որում հայ լուսավորականները, ի տարբերություն ռուս գաղափարակիցներից /որոնք սահմանափակվում էին տեսական եզրակացություններով/, կազմում էին կոնկրետ ծրագրեր և իրականացնում գործնական քայլեր:

Այդ իմաստով շատ նշանակալից է Լազարյանների ընտանիքի դերը: Լինելով հայ ազատագրական շարժման գործիչներ և ընդունելով լուսավորականության գաղափարները, Լազարյանները լայն գործունեություն են ծավալել կրթության զարգացման համար: Հատկանշական է, որ նրանք ներկայացնում էին և ռուսական, և հայկական բուրժուազիան, պաշտպանելով և Ռուսաստանի, և Հայաստանի շահերը: Նրանք նպատակ են դրել կազմակերպել կադրերի պատրաստում ինչպես Ռուսաստանի հայ համայնքների, այնպես էլ ազատագրված Հայաստանի, ինչպես նաև բուն Ռուսաստանի համար: Այդ նպատակներին ծառայել է Լազարյանների կողմից ստեղծված կրթական կենտրոն՝ հռչակավոր ճեմարանը: Լազարյան ճեմարանը մեծ նշանակություն է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Դա եղել է հայ լուսավորական մտքի կենտրոնը, հայ ժողովրդի մտավոր ուժերի խմբավորման դրոշմ, հայ-ռուսական մշակութային կապերի բարձր մակարդակի փայլուն մարմնավորումը:

Այսպիսով, հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք բավականաչափ բարդ բնույթ են կրել և զարգացել են այն քաղաքական խնդիրների համատեքստում, որոնք դրված էին ամեն կողմի առջև առանձին, Ռուսաստանի կամ Հայաստանի պատմության կոնկրետ ամեն փուլում:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԹԱՑԸ ՈՒՄԱՍԱՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Պարսկական տիրապետության ժամանակ Արևելյան Հայաստանում գերիշխում էր արտադրության ֆեոդալական եղանակը: Հողի գերագույն սեփականատերը պետությունն էր, իսկ փաստացի տերերը՝ խաներն ու աղաները, մուլքադարներն ու թիուղարները: Նրանք անլուր կեղեքման ու հարստահարման էին ենթարկում բազմահազար գյուղացիությանը: Սահմանելով գանձումների որոշ նորմեր, ավատատերերը, սակայն, երբեք չէին բավարարվում դրանցով, վերցնում էին գյուղացիներից՝ ինչ ուզում էին, կամ ինչքան կարող էին: Նրանք կոդուպտում ու կեղեքում էին նաև արհեստավորներին ու առևտրականներին և անհնարին դարձնում արտադրության կապիտալիստական կամ բուրժուական եղանակի առաջացումը: Դրա հետ միասին պետք է նշել, որ հայերը չունեին անձի և գույքի ապահովություն: Շահական սատրապները կամ ավագակային խմբերը հարձակվում էին նրանց վրա, կոտորում ու թալանում էին: Գյուղացիներն ու արհեստավորները տանից դուրս էին գալիս այլևս չվերադառնալու երկյուղը սրտերում: Նրանք ապրում ու աշխատում էին ահի ու սարսափի պայմաններում:

Տիրապետող կարգերն ու բարքերը խոչընդոտում էին Արևելյան Հայաստանի տնտեսության զարգացմանը: Երկրագործությունը գտնվում էր հետամնաց վիճակում: Գյուղացիներն օգտագործում էին պապենական ժամանակներից եկած հնամենի գործիքները: Նրանք խուսափում էին ընդարձակել իրենց ցանքատարածությունները, արտադրում էին այնքան, որպեսզի կարողանային մի կերպ ապրել, ավելի ճիշտ՝ քարշ տալ իրենց գոյությունը: Դրա հետևանքով մշակվում էր երկրի հողային տարածության սոսկ փոքր մասը: Իսկ մնացածը կամ ծառայում էր կիսաքոչվորների համար որպես արոտավայր կամ պարզապես մնում էր անօգտագործելի: Անմխիթար վիճակում էր անասնապահությունը, որը կենտրոնացված էր գլխավորապես թուրք-

թաթարների ու քրդերի ձեռքերում և տարվում էր էքստենսիվ եղանակներով:

Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունը նույնպես գտնվում էր ցածր մակարդակի վրա: Տակավին տիրապետում էին տնային արհեստագործություններն ու արհեստները: Ճիշտ է, տեղ-տեղ կային նաև մանրապրանքային արհեստանոցներ, բայց դրանք երկրի տնտեսության մեջ էական դեր չէին խաղում: Մանուֆակտուրային տիպի ձեռնարկությունների թիվն այնքան քիչ էր, որ չարժե անգամ հիշատակել, իսկ գործարանների մասին խոսելն արդեն ավելորդ է: Երկրի հանքային հանածոները կամ անմշակ էին, կամ մշակվում էին ամենապրիմիտիվ եղանակներով: Խիստ անկանոն էր պղնձի արտադրությունը, իսկ աղինը՝ կատարվում էր ավելի անբավարար ձևով:

Թույլ էր զարգացած նաև առևտուրը: Երկրի բազմաթիվ շրջաններում տիրապետում էր նրա արխայիկ ձևը՝ ապրանքափոխանակությունը: Արհեստավորները փոխանակում էին իրենց շինվածքները կամ գործվածքները գյուղատնտեսական մթերքների հետ, իսկ գյուղացիները՝ ընդհակառակը: Դրանը թեև գոյություն ուներ, բայց դեռ չէր թափանցել տնտեսության բոլոր ճյուղերը: Երկրում շարունակում էր գերիշխել նատուրալ տնտեսությունը: Գյուղացիներն ու արհեստավորներն իրենք էին արտադրում իրենց անհրաժեշտ համարյա բոլոր արդյունքները և իրենք էլ սպառում էին: Յուրաքանչյուր գավառ ամփոփված էր իր ներքին կյանքով, ապրում էր իր ուրույն աշխարհով, ուներ իր չափն ու կշիռը, նրանց տարբեր անվանումները: Աշխատանքի հասարակական բաժանումը չէր խորացել ոչ՝ երկրագործության և ոչ՝ էլ արդյունաբերության մեջ: Այն արտահայտվում էր գերազանցապես նրանով, որ արհեստը բաժանված էր գյուղատնտեսությունից, իսկ գյուղատնտեսությունը՝ անասնապահությունից: Խիստ հետամնաց էին ճանապարհներն ու փոխադրական միջոցները: Բացարձակապես գերիշխում էին սայլուղիներն ու գրաստային ուղիները: Խճուղիներ չկային, իսկ երկաթգծի մասին խոսելն ավելորդ էր: Պարսկական իրապետության տարիների հայ բնակչության թիվն Արևելյան Հայաստանում ոչ միայն չէր աճում, այլև գնալով նվազում էր, իսկ թուրք-թաթարներինն ու

քողերինը՝ վերելք էր ապրում: 1827-1828թթ. Արևելյան Հայաստանում հայերը կազմում էին բնակչության 33,8, իսկ թուրք-թաթարներն ու քրդերը՝ ավելի քան 65 տոկոսը:

Պատմաբաններն իրավամբ նշում են, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին բախտորոշ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի համար: Այդ միացումից հետո հայ ժողովուրդը բռնեց վերելքի ուղին:

Ռուսական հզոր զենքն ամենուրեք բնաջնջեց բոլոր ավազակային հորդաները և հաստատեց անձի ու գույքի հուսալի ապահովություն: Գյուղացիներն ու արհեստավորներն այլևս չէին երկյուղում ապրել ու աշխատել, չէին մտահոգվում իրենց կյանքի կամ ունեցվածքի պահպանման մասին: Ցարական կառավարության հայանպաստ քաղաքականության շնորհիվ արագորեն աճեց հայերի թվաքանակը: Եթե 1831թ. երևանի նահանգում հաշվվում էր 141 հազար, 1886թ.՝ 375 հազար, ապա 1913թ.՝ 607 հազար հայ /թվերը կլորացվում են /,¹ այսինքն՝ շուրջ 80 տարվա ընթացքում հայոց թիվը մեծացավ մոտ 4 անգամ և գերազանցեց մյուս ժողովուրդների թվաքանակին: Այդ արագ աճը պայմանավորված էր ոչ այնքան բնական, որքան արհեստական եղանակներով: Իմանալով իրենց հայրենիքի ազատագրման մասին, բազմաթիվ հայեր եկան Արևելյան Հայաստան: Արևելյան Հայաստանը դարձավ հայ ազգի կազմավորման օջախ:

Ցարական կառավարող շրջաններն ինչպես ամբողջ Անդրկովկասը, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանը դիտում էին իբրև գաղութ: Նրանք երկրամասի բնական հարստությունները ռուսական կապիտալիզմի շահերին ծառայեցնելու համար կիրառեցին մի շարք միջոցառումներ: Բարեկարգեցին ճանապարհները և փոխադրական միջոցները: 1850-ական թվականներին իշխանությունները կառուցեցին ու խճապատեցին Թիֆլիս-Ախալցխա-Ախալքալակ-Ալեքսանդրապոլ-Երևան ուղին, իսկ 1865թ. խճապատման աշխատանքներ սկսեցին Թիֆլիս-Չուլֆա գծի վրա:² Միարժամանակ նրանք ձեռնարկեցին այլ ուղիների կարգավորումն ու բացումը, որոնք գյուղերը կապում էին քաղաքների հետ և աշխուժացնում երկրի տնտեսական կյանքը: Բայց ավելի կարևորը երկաթուղիների կառուցումն էր: Կառավարության միջոցներով ավարտվեցին ու շահագործման հանձնվեցին

1872թ. Փոթի-Թիֆլիս, 1883թ. Թիֆլիս-Բաքու, 1899թ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ, 1902թ. Ալեքսանդրապոլ-Երևան, 1908թ. Ռիլուխանլու-Ջուլֆա, իսկ 1913թ. Կարս-Սարիղամիշ գծերը:

ճանապարհների բարեկարգումը և հատկապես երկաթուղիների կառուցումը մեծապես նպաստեցին ապրանքաշրջանառության վերելքին Եվրոպական Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի միջև: Եվրոպական Ռուսաստանից բերվում էին գերազանցապես արդյունաբերական, իսկ Անդրկովկասից արտահանվում էին գյուղատնտեսական ապրանքներ և լեռնահանքային հանածոներ: Թե ինչպիսի արագությամբ էր աճում ապրանքաշրջանառությունը կայսրության այդ մասերի միջև, ցույց են տալիս հատկապես տվյալները. 1833թ. ներմուծվել է Անդրկովկաս 576 հազար, իսկ 1870թ.՝ 11.461 հազար ռուբլու ապրանք: Այդ նույն ժամանակ Անդրկովկասի արտահանումը դեպի Եվրոպական Ռուսաստան 336 հազարից հասավ 3927 հազարի: Այլ կերպ ասած՝ 37 տարվա ընթացքում Անդրկովկասի ներմուծումը մեծացել է ավելի քան 19 անգամ, իսկ արտահանումը՝ շուրջ 11 անգամ:³ Գաղութները, ինչպես ամենուր, այնպես էլ Ռուսաստանում սովորաբար ավելի շատ ներմուծում էին, քան արտահանում:

Ապրանքային արտադրության աճը խորացրեց Արևելյան Հայաստանում աշխատանքի հասարակական բաժանումը: Երկրի առանձին շրջաններ, իրենց բնակլիմայական պայմանների և հումքի տեղադրման համաձայն, սկսեցին մասնագիտանալ առանձին ապրանքների արտադրության մեջ: Ալավերդին ու Ջանգեզուրը դարձան պղնձի արտադրության շրջաններ, Լոռին ու Կարսի մարզը՝ կաթնամշակման օջախներ, Արարատյան դաշտը՝ ոգելից խմիչքների պատրաստման կենտրոններ, Սուրմալուի գավառն սկսեց արտադրել գերազանցապես բամբակ, Երևանի ու Էջմիածնի ցածրադիր վայրերը՝ խաղող, զանազան մրգեր ու բանջարա-բոստանային կուլտուրաներ, Ալեքսանդրապոլի գավառն ու Կարսի մարզը՝ հացահատիկ և այլն: Ապրանքային արտադրության աճը վերացրեց պարսկական տիրապետությունից ժառանգություն մնացած երկրի տնտեսական մասնատվածությունը: Նրա առանձին շրջաններն ավելի սերտորեն կապվեցին միմյանց հետ ու

համախմբվեցին մեկ ընդհանուր կյանքի մեջ: Նատուրալ կյանքով ապրող շրջաններն ավելի կամ պակաս չափով ներգրավվեցին շուկայական հարաբերությունների մեջ: Դրամի ուժն իրեն զգացնել է տալիս համարյա ամենուր, իսկ առևտրի արխայիկ ձևը՝ ասպրանքափոխանակությունը լրիվ չի վերանում, բայց նկատելիորեն մղվում է ետին պլանի վրա: Եվրոպական չափերն ու կշիռները, մուտք գործելով Արևելյան Հայաստան, նվաճում են համընդհանուր բնույթ և արտամղում տեղական խայտաբղետ չափերն ու կշիռները:

Ցարական կառավարությունը մշակեց մի շարք միջոցառումներ Անդրկովկասի ու Արևելյան Հայաստանի նաև գյուղատնտեսության զարգացման համար: Նա կազմակերպեց զանազան ընկերություններ, որոնց վրա պարտականություն դրեց ուսումնասիրել երկրամասի հողա-կլիմայական պայմանները և աշխատանքներ ծավալել տեղական կուլտուրաների որակի բարելավման և նոր կուլտուրաների արմատավորման ու տարածման ուղղությամբ: Իշխանությունները հարավային Ռուսաստանից ու Հյուսիսային Կովկասից Անդրկովկաս ուղարկեցին մրգերի ու հատապտուղների ավելի բերքատու տնկիներ, անասունների ուժեղ ու դիմացկուն տեսակներ և գյուղատնտեսական նոր կուլտուրաների սերմեր: Այդ միջոցառումները թեև դանդաղ, բայց տվեցին որոշակի արդյունքներ: 19-րդ դարի կեսերից Արևելյան Հայաստան մուտք գործեց բամբակի ամերիկյան տեսակը և մինչև դարավերջը համարյա արտամղեց տեղական ցածրորակ «կարակուզը»: 70-80-ական թվականներից Երևանի նահանգում սկսեցին մշակել ցորենի «Առնաուտկա», իսկ Կարսի մարզում՝ «Աշնանացան» տեսակները: Դարակեսերին Հայաստան մուտք գործեց կարտոֆիլը, իսկ վերջին պոմիդորը կամ լոլիկը: Հայտնվեցին Հայաստանում բանջարաբուստանային նաև այլ կուլտուրաներ:

Քանի որ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի զաղութն էր, նրա գյուղատնտեսությունը պիտի զարգանար Ռուսական կապիտալիզմի պահանջների համեմատ: Մինչև 1870-ական թվականների վերջերն Արևելյան Հայաստանում զարգանում էր հացահատիկների արտադրությունը: Նահանգապետը Երևանի նահագը համարում էր Անդրկովկասի հացահատիկի շտեմարանը, նշելով, որ այն

հացահատիկ է մատակարարում Թիֆլիսից մինչև Դաղստան ընկած շրջաններին: Սակայն 80-ական թվականների սկզբներից հացահատիկի արտադրությունը Հայաստանում նվազում է, քանի որ գյուղացիները, տեսնելով բամբակի ավելի եկամտաբերությունը, ցորենի ու գարու դաշտերը դնում են բամբակենու տակ: Արդյունքում Հայաստանը դառնում է ռուսական կապիտալիզմի բամբակի արտադրության և հացահատիկի սպառման կարևոր շրջաններից մեկը:

Ցարական կառավարությունը նպաստեց նաև երկրագործական գործիքների զարգացմանը: Նա ցուցադրում էր գյուղերում եվրոպական կատարելագործված աշխատամիջոցները և նշում նրանց առավելությունը տեղական հետամնաց գործիքների համեմատությամբ: Եվ գյուղացիներից ոմանք, հատկապես հարուստները, թողնում էին հինը ու ձեռք բերում նորը: 1910թ. Երևանի նահանգապետն իր հաշվետվությունում գրում էր. «Չողի մշակման նախնադարյան եղանակներն սկսել են կամաց-կամաց անցնել հնության թանգարանը, և գութանները որոնք նախկին հաշվետու տարիներին նահանգում եզակի էին կամ հաշվվում էին տասնյակներով, 1910թ. այնքան բազմացան, որ հաշվետու տարում շատերն իրենց հողերը վարեցին բացառապես դրանցով»:⁴ 1911թ. Լոռիում Մանթաշևի կալվածքում երևաց տրակտորը: Հանդես եկան նաև շարքացաններ ու փոցիներ, հնձիչ մեքենաներ ու քամհարներ: Թե ինչպիսի արագությամբ էին դրանք տարածվում Հայաստանում, կարելի է դատել հետևյալ տվյալներից. Կարսի մարզում 1904թ. շարքացաններ ու փոցիներ բոլորովին չկային, իսկ հնձիչ մեքենաներ ու քամհարներ հաշվվում էին 150 և 420 հատ: Սակայն 1910թ. մարզում արդեն կար 27 շարքացան, 324 փոցի, 412 հնձիչ մեքենա և 1395 քամհար:⁵

Լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին Արևելյան Հայաստանի նաև անասնապահության մեջ: Երկրի մի շարք շրջաններում անասուններն արդեն պահում էին ու բազմացնում վաճառելու նպատակով, իսկ այլ վայրերում կաթնամթերքներ արտահանելու համար: Այլ կերպ ասած՝ պապենական անասնապահությունը կամաց-կամաց արտամղվում էր և իր տեղը զիջում մսային ու կաթնային անասնապահության: Գյուղատնտեսության այդ ճյուղն առաջադիմեց Ալեքսանդրապոլի, նոր Բայազետի

զավառներում, Կարսի մարզում ու հատկապես Լոռիում, որը ժամանակակիցներն անվանում էին «Հայկական Շվեյցարիա»: Ձեռնարկատերերը բարելավեցին պանրի ու յուղի պատրաստման եղանակները, արտադրեցին շվեյցարական ու հոլանդական պանիրներ և ուղարկեցին վաճառքի մինչև Մոսկվա:

Ցարական կառավարությունը հոգ տարավ Արևելյան Հայաստանի նաև արդյունաբերության զարգացման մասին: Այն հնարավորություն տվեց արտասահմանյան կապիտալի ներթափանցմանը Հայաստանի պղնձահանքերի մեջ: Օտարերկրացիները կիրառեցին կատարելա-գործված սիստեմներ և արագացրին հանքանյութի արտադրության տեմպերը: Նրանք հալումն սկսեցին կատարել քարածխով, իսկ մեխանիզմը շարժման մեջ դնել նավթամոտորով: Վառարանի բոլոր մասերը բերեցին Ամերիկայից ու Եվրոպայից, իսկ հանքանյութի տեղափոխման համար կառուցեցին երկաթգծեր:

Տեղաշարժեր կատարվեցին Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերության նաև մյուս ճյուղերում: Արհեստը դանդաղ, բայց հատկապես շարունակեց առանձնանալ երկրագործությունից և կենտրոնանալ քաղաքներում: Մոտ 30 տարվա ընթացքում առաջացավ երկու քաղաք՝ Ալեքսանդրապոլը /1837թ./ և Նոր Բայազետը /1857թ./: Արհեստավորներն սկսեցին դառնալ մանր ապրանքարտադրողներ, աշխատելով այժմ ոչ այնքան պատվիրատուի պահանջարկներով, որքան պատրաստած ապրանքները շուկայում վաճառելու նպատակով: Արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում մասնավորապես ոգելից խմիչքների արտադրության, բամբակի նախնական մշակման, մետաքսաթելի պատրաստման, մետաղամշակման, կաշեգործության մեջ առաջացան մանուֆակտուրային ձեռնարկություններ ու գործարաններ: Գիշտ է, դրանք հատկանշվում էին տեխնիկական պրիմիտիվ կառուցվածքներով և արտադրության ցածր տեմպերով, բայց առաջադիմական կարևոր երևույթներ էին պարսկական տիրապետության համեմատությամբ:

Ռուսաստանին միացումից հետո Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերության հին ճյուղերի կողքին երևան եկան նորերը: 1870-ական թվականներին ծայր առան

ծխախոտի արտադրությունն ու մետաղամշակումը, 80-ական թվականներին՝ ալբումինի պատրաստումն ու տակառների արտադրությունը, իսկ այդ տասնամյակի վերջին՝ կոնյակի թողարկումը: Հայկական կոնյակը թափանցեց Մոսկվա, Պետերբուրգ, Վարշավա, Կուրսկ, Ռիգա, Բաթում, Թիֆլիս, Բաքու, Անդրկասպյան երկրները, Սիբիր և հռչակվեց ամբողջ Ռուսաստանում:⁶

Ցարական կառավարությունն Արևելյան Հայաստանում անցկացրեց նաև գյուղացիական ռեֆորմներ, հողերի սահմանազատումներ ու սահմանագծումներ, որոնք այս կամ այն չափով նպաստեցին հողային հարաբերությունների կարգավորմանը և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար ունեցավ սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի մեծ նշանակություն: Արագորեն աճեց նրա թվաքանակը, գերազանցելով թուրք-թաթարներին ու քրդերին, զարգացան գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը, դառնալով ավելի բազմաճյուղային: Հայաստանի տնտեսությունը սերտորեն կապվեց Եվրոպական Ռուսաստանի հետ, որն էապես օգնեց ռուս և հայ ժողովուրդների հասարակական-քաղաքական ու մշակութային հարաբերությունների մերձեցմանն ու ամրապնդմանը: Ռուսական կապիտալիզմի ազդեցության տակ Հայաստանում արագորեն առաջացան ու զարգացան բուրժուական հարաբերություններ: Դարերով միջնադարյան մակարդակի վրա կանգնած արտադրահարաբերությունները մի քանի տասնամյակում կազմալուծվեցին, տեղի տալով կապիտալիստական հարաբերություններին: 1917թ. մարդահամարի տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ արևելահայ գյուղում բուրժուական հարաբերություններն արդեն գերիշխող էին:⁷ Անկասկած է, որ այդ հարաբերությունները տիրապետում էին Հայաստանի արդյունաբերության նաև գլխավոր ճյուղերում: Այդ ամենի հետևանքով Հայաստանում գոյություն ունեցող հին, ֆեոդալական սոցիալական գլխավոր հակասության կողքին առաջանում ու բարձրանում է նոր, բուրժուական հակասությունը, որը գալիս է օժանդակելու հին հարաբերությունների կործանմանը և նոր կարգերի

ստեղծմանը: Պատմական այդ միսիան կատարելու էին ռուսական դեմոկրատական ուժերը, իսկ հայ աշխատավորությունը համալրում էր նրանց շարքերը:

Բայց նշելով Ռուսաստանին միացումից հետո Արևելյան Հայաստանում կատարված սոցիալ-տնտեսական դրական մեծ տեղաշարժերը, չի կարելի անտեսել գործընթացի նաև բացասական հետևանքները: Դրանցից մեկն այն է, որ Հայաստանը դարձավ Եվրոպական Ռուսաստանի գաղութը: Նրա հումքը, մասնավորապես պղինձն ու բամբակը, մշակվում էին ոչ թե տեղում, այլ արտահանվում էին կայսրության ու ևրոպական երկրների արդյունաբերական կենտրոնները: Ռուսաստանին միացումից հետո Արևելյան Հայաստանի գյուղացիների դրությունն անհամեմատ ավելի լավ էր, քան Պարսկաստանի տիրապետության պայմաններում: Այնուամենայնիվ նրանց վիճակը գնալով վատանում էր, որը հետևանք էր ամենից առաջ երկրի սակավահողության: 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին գյուղացիական յուրաքանչյուր տնտեսության հողաբաժինն իջավ միջին հաշվով 7-8 դեսյատինից 2,73 դեսյատինի: Նոր հողերի յուրացումը կապված էր զարգացած տեխնիկայի և մեծ ծախսերի հետ, որը չունեի գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը: Գյուղացիների դրության վատթարացումը պայմանավորված էր նաև ցարիզմի հարկային հարստահարումների սաստկացումով: 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին կառավարությունն ավելի քան կրկնապատկեց նրանցից գանձվող տուրքերը: Շատերն ի վիճակի չէին վճարել: Եվ պետական ապառիքները գնալով մեծանում էին: Հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր նաև ազգային ճնշումների: Բայց Հայաստանի Ռուսաստանին միացման դրական արդյունքներն անհամեմատ ավելի մեծ էին, քան բացասական հետևանքները: Որքան էլ գյուղացիների դրությունը կապիտալիզմի զարգացման պայմաններում վատթարանում էր, այնուամենայնիվ ավելի բարվոք ու բարձր էր, քան պարսկական տիրապետության ժամանակ: Հայ ժողովուրդը, կապելով իր բախտը ռուս ժողովրդի հետ, ձեռք բերեց ազգային ու սոցիալական մեծ նվաճումներ և հասավ, ի վերջո, իր անկախ պետականության հռչակմանը:

Ծանոթագրություններ

- 1 Տես Խ. Զ. Ավդալբեկյան, Զոդային հարցն Արևելյան Հայաստանում /1801-1917/, Երևան, 1959, էջ 19: Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Երևան, 1979, էջ 381:
- 2 1860-ական թվականների կեսերին Երևանի նահանգապետը հաղորդում էր, որ Ախալցխա-Ալեքսանդրապոլ ճանապարհով օրական 20 ֆուրգոն է գնում, իսկ գարնանն ու աշնանը՝ «անթիվ ու անհամար»: Այնուհետև նա շարունակում էր. «Վերջին երեք տարվա ընթացքում տարանցիկ երթևեկությունը Երևանի նահանգով ուժեղացել է ավելի քան չորս անգամ և կասկած չկա, որ այդ ամենամյա աճը տարանցիկ ուղիների բարեկարգման ու մշակման հետ զուգընթաց մշտապես կշարունակվի, /ԽՍՀՄ Լենինգրադի պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 1268, ց. 13. գ.1,թ.350/ :
- 3 М. А. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении в 19в., Ереван, 1958, с.221.
- 4 Վրաստանի հանրապետության պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ.13, ց.15, գ.1178, ք.2:
- 5 Տես Обзор Карсской области, за1903, 1904, 1910гг.
- 6 А. С. Амбарян, Развитие капиталистических отношений в армянской деревне(1860-1920), Ереван, 1959,с.76.
- 7 Տես, Արևելյան Հայաստանը 1916-1917թթ. մարդահամարներում, Երևան, 1992, էջ 16:

ՈՌԻՍԱԿԱՆ ՓՈԽՅՅՈՒՊԱՏՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԱՄԱՐԱԿԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆՈՒՄ 1880-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթա-կան ավարտից, Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրից և Բեռլինի կոնգրեսից հետո մեծ պետությունները՝ հատկապես Ռուսաստանն ու Անգլիան, իբրև վեհաժողովի որոշումների կատարման երաշխիք Արևմտյան Հայաստանի առավել կարևոր կենտրոններում ստեղծում են ներկայացուցչու-թյուններ՝ հյուպատոսություններ, իսկ նահանգական կենտրոն-ներում՝ փոխհյուպատոսություններ: Փոքր Ասիայի ռազմա-վարական կարևոր հանգույցներից մեկում՝ Էրզրումում, ստեղծվում է ռուսական գլխավոր հյուպատոսություն: Այդ պաշտոնում նշանակվում է գեներալ-մայոր Ա. Ռ. Դեննետը: Վանի փոխհյուպատոսի առաջին պաշտոնակատար է դառնում հայազգի Կոստանդին Կամսարականը:

Ծնվել է 1840թ. Նուխիում: Սկզբնական կրթությունը տեղում ստանալուց հետո ավարտում է Մոսկվայի ռազմական ուսումնարանը: Մասնակցում է 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատի պատերազմական գործողություններին: Պատերազմի ավարտից հետո գեներալ-լեյտենանտ Կամսարականը կարճ ժամանակով նշանակվում է Էրզրումի զինվորական նահանգապետի օգնական/ մինչև ռուսական զորքերի հեռանալը/, ապա՝ տեղի փոխհյուպատոս: Գլխավոր հյուպատոս Դեննետի գալուստից հետո նշանակվում է Վանի փոխհյուպատոսի պաշտոնակատար /1878թ. սեպտեմբերից/: Վանի հայությունը մեծ խանդավառու-թյամբ ընդունեց ընդհանրապես հյուպատոսների գալուստը. անգլիական փոխհյուպատոսը Վանում մասնագիտությամբ հնազետ կապիտան Բլեյտոնն էր: Իսկ հայազգի ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարին ընդունում է ընդգծված հանդիսավորությամբ: Ականատեսի վկայությամբ «հաղթանա-կի հանդիսավոր հանգամանք ստացավ կամսարականի մուտքն ի Վան և առաջին օրերը թուրքերն անվանեցին զայն հայոց փաշա»:¹ Հայերի խուռներամ բազմությունն ազգային

գործիչների գլխավորությամբ ընդառաջ գնացին փոխիյուպատոսի հայազգի պաշտոնակատարին: Իսկ քաղաքի թուրք մեծահարուստները, պետական պաշտոնյաները խոժոռ հայացքներով, չթաքցրած անբարյացակամությամբ ընդու-նեցին նրան, առաջին իսկ օրից խորհելով նրան պաշտոնանկ անելու մասին: Կամսարականը Վանում ծավալեց բազմաբնույթ բեղմնավոր գործունեություն: Իբրև մեծ տերության ներկայացուցիչ նա ուսումնասիրում էր տեղի բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաներին և քաղաքական անցուղարձը: Ամեն մի նշանակալից անցքի մասին նա զեկուցագրեր էր ներկայացնում էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Ա. Ռ. Դեննետին, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանու-թյան կառավարիչ Ա. Ի. Նելիդովին, դեսպանության հավատարմատար Մ. Կ. Օնուխն, դեսպան Ե. Պ. Նովիկովին, Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Շերեմետևին և բազմաթիվ այլ անձանց:² Սակայն մեծ տերության փոխիյուպատոսի պաշտոնակատարն առաջին հերթին հայրենասեր հայ էր: Վանից նա նամակագրական սերտ հարաբերություններ է հաստատում արևելահայ նշանավոր գործիչներ Կ. Եզյանի, Աբ. Յովհաննիսյանի, Ավ. Բաբայանի, ռուսական հայամետ թերթերից մեկի՝ «Голос»-ի խմբագիր Կրասկու և այլոց հետ:³ Վանում Կամսարականը գործակցում է տեղի առաջադիմական տարբեր խմբավորում-ների հետ, նրանց գործողությունը հաճախ ուղղելով ազգաշահ և ազգանպաստ հունով: Այդ ժամանակ Վան վերադարձավ և հոգևոր առաջնորդ ընտրվեց Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակության ղեկավար, հուսախաբ և պատրանաթափ Մկրտիչ Խրիմյանը: Փոխիյուպատոսի պաշտոնակատարի միջոցով նա նահանգի հայության օրըստօրե ծանրացող կացությանն էր հաղորդակից դարձնում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության բնագավառի տարբեր գործիչներին, 61-րդ հոդվածի իրագործման միջոցառումներ մշակելու, իսկ թուրքական տեղական պաշտոնյաների մոտ հայության շահերը պաշտպանելու համար: Այդ տարիներին Վանում էր գործում Յայոց Միացյալ ընկերությունների հիմնադիր անդամներից մեկը՝ Մկրտիչ Փորթուզալյանը, որը հայաշատ կենտրոնում ծավալում էր կրթական-լուսավորական բեղմնավոր գործունեություն: Նրա Վարժապետանոցի և ապա Կենտրոնական վարժարանի

սաները քաղաքի երիտասարդության սերունդն էին, համակված ազգային-ազատագրական գաղափարներով: Կամսարականը մտերմանում է նաև Փորթուգալյանի հետ: Երեք գործիչների համագործակցությունը տալիս է դրական արդյունք: Փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարն առատ ֆինանսական օգնություն է հատկացնում Փորթուգալյանի դպրոցին, Մկրտիչ Խրիմյանի նախագահած Սովելոց հանձնաժողովին և նրա հիմնադրած երկրագործական վարժարանին: Կամսարականը դառնում է կապող օղակ արևմտահայ և արևելահայ գործիչների միջև: Վերջիններս իրենց հանգանակած գումարները Կամսարականի միջոցով հասցնում էին Մկրտիչ Խրիմյանին, նրա հայեցողությանը թողնելով այդ գումարների հատկացումները:⁴

Վանի նորահաս երիտասարդությունն այդ տարիներին ստեղծել էր «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպությունը, որի նպատակն էր դիմակայել թուրքական հայահալած քաղաքականությանը, զինել ժողովրդին, պատրաստել նրան ինքնապաշտպանության համար: Կամսարականը տեղյակ էր այդ կազմակերպության գոյությանը, ֆինանսապես օժանդակում էր նրան, աշխատում հեռու պահել անխոհեմ արարքներից, համառ և հետևողական աշխատանք կատարելով նրա գործունեությունը նպատակամղելով ինքնապաշտպանության: Ռուսական արքունի խորհրդական Կամսարականն այդ կազմակերպության գոյության մասին տեղեկություններ է հաղորդում արտաքին գործոց նախարարության տարբեր պաշտոնյաների: 1880թ. նոյեմբերի 12-ին նա զեկույց է ներկայացնում, ուր հաղորդում է. «Վանում կազմակերպվել են գաղտնի կոմիտեներ, որոնց նպատակը դեռ լիովին չի որոշված: Երիտասարդությունը հուսախաբված մեծ տերությունների տարածայնություններից, կորցնելով հույսը Հայաստանում կատարվելիք բարենորոգումների նկատմամբ, ապստամբություն է քարոզում կառավարության դեմ: Կոմիտեների առավել խոհեմ և զգույշ անդամները ցանկանում են սահմանափակվել միայն զինվելով, որպեսզի պատրաստ լինեն դիմակայելու ամեն տեսակի պատահակա-նությունների»:⁵ Մեր կարծիքով «գաղտնի կոմիտեներ» բնորոշման տակ Կամսարականը նկատի ուներ «Սև խաչ» կազմակերպությունը և «Զինակիր» խմբակը: «Սև խաչի» անդամ Հարություն ճանկուլյանը հետագայում մեծ

-զղերսքսմո՞ւ էլ յվազցմփոխմո՞նք յոհոմծնտոնո՞ք: ժնոմճսւսմի
վոյոհոմսոմոցո՞ւ էլ վոյոմքվսո՞ւ ըսոցցոս էլ վնչոտ մնսմսժ նո՞ր: յոմ՛
-սոցոհոտնշոհոցո՞մք վոսոտոմսոտոհոմո՞ւոց ճոցոմց 'ոսւոհոմո՞ք ոց
ժոցոտոմք՛ն յոհոմք՛նսսմոժ ձցոց յոմճսնշոհոցժ մոպ 'ոսսզցսոհոմ
սզճմոտ վոյոհոմսսոհոո՞ւք ըսձմ՛ 'ոյո՞ւ ղշոյվոց ոց ըսոցոսպ
'ոսոցսոսոմսզի ոց՞ տզպ /սզպվոմնվճ ոց ըսոցսոն ըսմոնտոսզպ/
մսոոոմնսո՞ք էլ մսոոսմոն վնսպ սոհվզ ճվսզմոպ քոնցո
տմզիշոմո՞ր: սզցոցոցոսմպ վոսզիոմզքսն ղոմ 'ոսմճսնհոմոն
ոյոհոմճսնց ոցմվոց Յս ոյվ ըսոցոտո ճվոյոհոմսոմոցո՞ւ ոզցոցվձսզի
ոզսսոոոք: տզպ վսզցմոհոհզն վսմոժմոհ ոյոհոմծնտոնոն
'վսզցշվքսն ոյոհոհոմսոոոպ վոյո՞ւ մսմճսնզճմոսպ տմզո
ոմց էլ ըսիճմոհ ճվոսմնոցոպ վսզսնոհզնզտ վոյոհոմսոմոցո՞ւ
էլ վսզցոսմճսնզտ սզճմոց: յվսզճոմ ոսնց ղոց իսզիզնսմ
'ոսոցսոն էլ տզպ մճոսոմ մոտոմոնտ 'ոհ՞ յոմճսնցոտոհո
վոց Յս ըսոցո՞ւ սս 'իսզիճնցոպ 'ժնոմճսոցոմզնց ըսքսն
վոյոհոմսոմոցո՞ւ: յոյո՞ ոցցոց իսմզքս մոմնոմց վնոցիսս
'մոյոմոնոն վսզճոմ քոնոցոց էլ ըսոտոհո ըստսզիշոմո՞ր յճոսոմ
նոմ վոյոհոմսոմոցո՞ւ տոց: սզցմվիոցոմշոմ՛ն յոմոյվնսզն
իվոնցնոմ յվոհ ըսձմոմ ճոսսս 'ոյվոց վճոմ մոտոմոնտ
քոհոյվն ճոցոմնսպ ցց քոնց ոզնսմ յոցոցոտ իսզցոսոպ
սզցոսմճսնզտ նոստո էլ յոցոցոմցոց վիզիո 'ոյվոհոզն
ոյոհոոսս վոնս, էլ էլ ըսնսնսպ մոյոհոմսոմոցո՞ւ մսսն ոցոց նո
: մոյոմճսնոպ վոյո՞ւ լցոցոպ յոմճսնցո էլ մոցոցոտ ոյոհոմճսն
-ոսս լցոնցո իսմզճոմ ըսոցզտ ոց յոմճստոմսոմո, ըսքսմ
վոց ոյվոնցզտ էլ ըսիոհո ձցոց վսզմոպոմզոյվո: մնսզմ ոց լզիոմն
էլ լզճոտոհո ոյսզմոպ վոյո՞ւ գժ 'ոսիոմոհոմսպ ոց սզսս
քոիճստո՞ց մսզսնոմ ոյոհոհոմպ վոհիիսի հոցոցոք նոմ ոցոս
: «մոտ քս յոմճսնսզիոցնոհ ոյոհոմվսփոնզպ վիոցզտ նոմ
էլ մոյոմճսնցոհոնշոհ 'մոյոմճսնսզիոցոպ վոստոհոսն ոսս սզիճի
վոցոցոցմոն յոմճսնսոո-ոտվսզ ոցո՞ւ: մոյոմճսնսզիոցնոհ
սզիճ սն՞ վիզցոպ փոշոմ ոյվոստոհոսն ոյոհոմվնցո
հոմ 'մոյոհոմսոմոցո՞ւ լցի ոյվնցոտոսի սզոցզվմոպ սսիոցոմշո
'ոստոհոսն ոյոհոոսս վսիոցոպի ոզսվ սս 'սոցզցոսի վոտից
ձսզ 'սզցվսոմոնտոպի էլ սզիսսոնսի վիզիո յոյոմճսնսզիոցնոհ»
'ոյվոց յոմճսնցո էլ վժոցսիոցոպ քոմզճմոնսն
ժոցոտոհոց ոյոմճսնսզիոցնոհ ճոցսվ ոմց 'ոյվոց
վոյոհոմսոմոցո՞ւ ոյվոցոտոսի ըսիոնոպոտսմ էլ իսժոյսնցոմպ

րին դեմ Աղթամարա Խաչատուր կաթողիկոսն իմանում է կովկասահայերի գործունեության մասին և նրանց մատնում է ոստիկաններին: «Սև խաչի» անդամներն իբրև պատիժ կաթողիկոսի մատնության, ձեռնարկում են նրա կուտակած դրամների հափշտակությունը, կազմակերպության համար օգտագործելու նպատակով: Թե մատնությամբ և թե այդ անցուղարձերին տեղյակ էր Կամսարականը: Նա մեծ ջանքեր է թափում Բայազետում բանտարկված Գալուստին և Բաղդասարին բանտից ազատելու համար:⁹ Երկու ամիս Բայազետի բանտում մնալուց հետո, Կամսարականը խնդրում է Երզրումի գլխավոր հյուպատոս Դեմնետին՝ գործադրել իր ողջ հեղինակությունը ռուսահայերին՝ ռուսական հպատակներին թուրքական բանտից ազատելու համար:¹⁰ Միայն այդ ժամանակ նրանք ազատվում են բանտից, առաջարկելով անհապաղ հեռանալ երկրից: Թուրքական իշխանությունների տեղական ներկայացուցիչներն առանց հավաստի տեղեկության, հոտառությամբ զգում էին ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարի կապը Վանում տեղի ունեցող հուզումների հետ: Նրանք խիստ հսկողություն են սահմանում Կամսարականի վրա և բոլոր հնարավոր միջոցներով ցանկանում անվանարկել նրան Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության տարբեր աստիճանավորների աչքում աշխատանքից, առավելապես Վանից հեռացնելու նպատակով: Բանը հասնում է նրան, որ Բ. Դռան թելադրանքով և Վանի նահանգապետի հրահանգով տեղական ոստիկանությունը բռնագրավում է Կամսարականի փոստը, նրա ստանալիք մամուլը, ապա թուրքական արտաքին գործոց նախարարության միջամտությամբ բողոքում Երզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսին և Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանին Կամսարականի հայամետ գործունեության համար:¹¹ Նրանք առաջ են գնում իրենց բողոքների մեջ և գրպարտում Կամսարականին: Չիմանալով որ Կամսարականի ճանապարհորդությունները հայկական տարբեր վայրերում /Մուշ, Բասեն, Սղերդ, Դիարբեքիր/ կատարվում են Կովկասի ռազմական շտաբի հրահանգով, նրանք մեղադրում են ռուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարին հայաբնակ նահանգներում ինքնակամ շրջագայելու, հակաթուրքական քարոզչություն ծավալելու և հայ բնակչության մեջ հուզումներ առաջացնելու համար:

Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանի մեղադրանքներին փոխյուլպատոսի պաշտոնակատարը տալիս է արժանապատիվ պատասխան: Հերքելով թուրքական հերյուրանքները, նա գրում է .«Բ. Դուռը անկարող է մատնանշել թեկուզ որևէ աննշան փաստ, որն ապացուցեր նրանց բողոքների հիմնավորումը իմ նկատմամբ: Եթե ես այն կարծիքին լինեի, որ թուրքահայերի ապստամբությունն ու հուզումները նրանց օգտակար կլինեին, նույնիսկ այդ ժամանակ ես չէի կարող ծավալել նման գոծունեություն այն պարզ պատճառով, որ ես իրվումք չունեմ իմ քաղաքականությունը վարել այնտեղ: Մանավանդ ես այն կարծիքին եմ, որ տեղի հայերի ապստամբության բոլոր փորձերը այժմ դատապարտված են անհաջողության»:¹²

Եթե թուրքական պաշտոնյաները ցանկանում էին հեռացնել Կամսարականին Վանից, ապա տեղի հայ հասարակական գործիչները Մ. Խրիմյանի ղեկավարությամբ խնդրագրեր են հղում Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանին¹³ մի կողմից, ինքը Կամսարականը, Թիֆլիսի նրա համախոհները խնդրում են գաղտնի խորհրդական Կ. Եգյանին և մեծահարուստ Մ. Սանասարյանին մյուս կողմից,¹⁴ Կամսարականին հաստատել փոխյուլպատոսի պաշտոնում: Թուրքական զրպարտությունների հարցը քննարկման առարկա է դառնում Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուլպատոսի և Կ.Պոլսի դեսպանի միջև: Եվ թուրքական և հայկական դիմումներին Ա. Դեննետն առաջարկում է տալ բացասական պատասխան և հմտությամբ հիմնավորում է երկու մերժումը: Նա գտնում է, որ «Կամսարականի նկատմամբ հայ բնակչության բացահայտ համակրանքի և թուրքական իշխանությունների կողմից ընդգծված թշնամանքի պատճառով» Կ. Կամսարականին չի կարելի հաստատել Վանում փոխյուլպատոս, բայց նրան այդտեղից հեռացնելն էլ համարում անժամանակ և աննպատակահարմար, որովհետև դա կոժվարացներ իր աշխատանքն Էրզրումում իբրև գլխավոր հյուլպատոս և կնշանակեր «որոշակիորեն ընդառաջել թուրքական իշխանությունների բողոքին»:¹⁵

Գործերին առավել մոտիկից ծանոթանալու նպատակով գլխավոր հյուլպատոս Դեննետը մեկնում է Վան: Մանրամասն ուսումնասիրելով փոխյուլպատոսի պաշտոնա-

կատարի գործունեությունը, համեմատելով անգլիական և ռուսական փոխհյուպատոսների գործելակերպը և տեղի հայության մեջ ունեցած ժողովրդականությունն ու հեղինակությունը, էրզրումի գլխավոր հյուպատոսը եզրակացնում է. «Վանի բրիտանական գործակալները նույնիսկ թուրքական ադմինիստրացիայի օգնությամբ չեն կարող հաջողության հասնել Կամսարականի հետ մրցակցության մեջ»:¹⁶ Եթե մեկ տարի առաջ /1881թ. հուլիսի 2-ին/ Դեննետը մերժում էր Կամսարականին հաստատել փոխհյուպատոս, առաջ քաշելով իր պատճառաբանու-թյունները, ապա մեկ տարի անց՝ 1882թ. նոյեմբերին Նելիդովին է հաղորդում իր նկատառումները Կամսարականին փոխհյուպատոս հաստատելու նկատմամբ, համոզմունք հայտնելով, որ այսուհետև վերջինս իրեն կդրսևորի ռուսական փոխհյուպատոսին վայել վարքագծով: Համոզմունքի այդ փոփոխության մեջ փոքր դեր չխաղաց նահանգի հայության ռուսական կողմնորոշումը և ռուսանպաստ գործունեությունը:

Բեռլինի կոնգրեսում Մեծ Բրիտանիայի բռնած թուրքամետ դիրքավորումից հիասթափված, խրիմյանն իր հայացքը հառեց հյուսիսային հզոր հարևանին՝ Ռուսաստանին, նրա աջակցությունը որոնելով հայկական հարցի լուծման մեջ: 80-ական թվականներին Կամսարականի խորհրդով և գործուն մասնակցությամբ Վանի երեսփոխանա-կան ժողովը /նախագահ Մ. խրիմյան/ երկու անգամ դիմումներ հղեց ռուսական ցարերին: Առաջինն ուղղված էր «քրիստոնյաների ազատարար» Ալեքսանդր 2-ին: Իրեն պատասխանատու համարելով հայկական հարցի սկզբնավորման մեջ, խրիմյանը դիմում է ռուսական կայսրին՝ նրանից հայցելով Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի կենսագործումը: Բեռլինի կոնգրեսից անցել էր 21 ամիս: 61-րդ հոդվածը ոչնչով չէր բարելավել արևմտահայության վիճակը, հակառակը՝ թուրքական կառավարության «ծեռնարկումները» կարող են հանգեցնել հայ բնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը: Վիճակագրական տվյալների օգնությամբ խրիմյանը փաստում է, որ «հայոց մեծա-մասնությունն ունեցող երկիրներու մեջ» մահմեդական բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից պետական պաշտոնյաներ կան: «Իսկ հայն ոչ թե վալի, այլ պարզ ոստիկան մ անգամ չկրնար լինիլ, ամբողջ Հայաստանի մեջ մեկ հայ մյուդիր մ իսկ չը

«Ան խաչի» հետ միասին ֆինանսապես օգնում էր նաև Էրզրումի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպութեանը, Մկրտիչ Խրիմյանի հետ միասին կապ էր հաստատել նրանց հետ, իր զեկուցագրերում անդրադառնում է նաև թուրքական իշխանությունների կողմից այդ կազմակերպութեան բացահայտվելուն: Նա նկարագրում է այն ազդեցությունը, որ թողել է վանեցիների վրա այդ իրադարձությունը և ավելացնում, որ իբրև համերաշխության նշան Էրզրումի հայրենասերների հետ, տեղի երիտասարդության մեջ հասունանում են խմորումներն ու հուզումները, որոնք ամեն վարկյան կարող են վերածվել լուրջ շարժումների:²¹

Կամսարական փոխհյուպատոսի գործունեության մեջ առավել գնահատելի է այն աշխատանքը, որ կատարեց վերջինս շեյխ Օբեդուլլայի անվան հետ կապված քրդական շաժման մեջ: Շարժման առաջին օրերից Կամսարականն իր զեկուցագրերն է հղում Էրզրում, Պոլիս, Կովկասի ռազմական շտաբ, հաղորդելով իր գործակալների և շեյխի հարաբերությունների մասին, նշելով վերջինիս ռուսական կողմնորոշումը և ռուսահպատակությունը ընդունելու պատրաստակամությունը:²² Իրեն պահելով անկողմնակալ դիրքի դերում, Կամսարականն ամենայն պատասխանատվությամբ կատարում է իր պաշտոնական առաքելությունն առանց մոռանալու հարազատ ժողովրդին: Երկու տարվա ընթացքում հղած ամենօրյա զեկուցագրերում ամբողջանում է մեծ հայրենասերի, ազնիվ մարդու և օրինավոր աստիճանավորի կերպարը: Ամենևին չդավելով այն գործին ու երկրին, որին նա ծառայում էր, նա ամեն կերպ ցանկանում էր արևմտահայությանը զերծ պահել շեյխի արշավանքի հետ կապված արհավիրքներից: Օբեդուլլան կարծես երկակի խաղ էր խաղում ռուսական և թուրքական պետությունների հետ: Դժգոհելով թուրքական իշխանություններից, որ իր ծառայությունները 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ համապատասխան վարձատրում չեն ստացել և չեն գնահատվել, նա Կամսարականին հաղորդում է, որ ցանկանում է ընդունել ռուսական հովանավորություն և նույնիսկ հպատակություն, քանի որ օսմանյան թուրքիայում հնարավոր չէ ապահովել կյանքի նորմալ պայմաններ:²³ Որոշ ժամանակ անց շեյխն արժանանում է սուլթանի ջերմ

ընդունելությանը: Արդուլ Համիդը ցանկանում է շեյխի շարժումն օգտագործել հայկական կոտորածներ կազմակերպելու և հայքողական հարաբերությունները սրելու նպատակով: Դեպքերի ականատես և անմիջական մասնակից Կամսարականն իրադարձություններին տալիս է այլ ընթացք: Նրա գործակալներից մեկը՝ Սիմոն Չիլինգարյանը, որը ռուսահայ վաճառականի անվան տակ շրջում էր Արևմտյան Հայաստանում, սերտ հարաբերություններ է հաստատում շեյխ Օբեդուլլայի հետ, 1880թ. հոկտեմբեր ամսից դառնում է նրա խորհրդականը և արշավանքի ողջ ընթացքում ուղեկցում նրան սարդարի տիտղոսով: Այդ ընթացքում որոշվում է և շեյխի շարժման ուղղությունը: Հայկական կոտորածներ կազմակերպելու փոխարեն շեյխն արշավում է թուրք-պարսկական սահմանը, այնտեղ քրդական կենտրոն ստեղծելու մտադրությամբ: Սիմոն Չիլինգարյանին հաջողվում է արշավանքի ճանապարհին գտնվող հայկական գյուղերը զերծ պահել ավերներից: Նրա հրահանգով հայկական գյուղերը կապույտ դրոշ բարձրացրին ի նշան համերաշխության քուրդ ապստամբների հետ և ազատվեցին կոտորածներից: Թուրքական կառավարությունը, որ կասկածում էր ռուսահայ վաճառականի «անկողնակալ վարքի» համար, քանիցս խուզարկումներ է կատարվում և նույնիսկ հատուկ հրահանգով թալանել տալիս նրա ունեցվածքը՝ փաստեր հայտնաբերելու նպատակով:²⁴ Սակայն ոչ մի անգամ չի հաջողվում գտնել որևէ ապացույց, իսկ Կամսարականն իր գործակալին պաշտպանելու նպատակով օգնություն է խնդրում Էրզրումի գլխավոր հյուպատոսից, իր քարտուղարին և ներկայացուցչին ուղարկում է մասնակցել Չիլինգարյանի գողերի դատին, որ ռուսահպատակ մյուս վաճառականներն ապահով կատարեն իրենց առևտրական գործառնությունները:²⁵

Շեյխ Օբեդուլլայի շարժումը, նրա սկիզբը, վերելքը և անկումը տևեց շուրջ երկու տարի՝ 1880-ից 1882թ.: Այդ ընթացքում Կամսարականն իր ամենօրյա դիտարկումները, գործակալներից ստացած լուրերն անընդմեջ ուղարկում է և Կ.Պոլսի դեսպանություն, և Կովկասյան ռազմական շտաբ:²⁶ Օբեդուլլայի շարժումն ավարտվեց պարտությամբ: Մեծ պետությունների միջամտությամբ բնում խեղդվեցին քրդական շարժումները և շեյխն աքսորվեց: Այդ լուրերի

ամփոփումով վերջացան Կամսարականի՝ շեյխի շարժման մասին տեղեկագրերը: Վանի հասարակական կյանքի վրա խիստ վերահսկողություն սահմանած թուրքական տեղական իշխանություններն օգտվելով Խրիմյանի՝ հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից հրաժարվելուց հետո Պողոս Մելիքյանի ընրության ժամանակ եղած հուզումներից, խուզարկու-թյուններ է կատարում վանեցի երիտասարդների տներում և հայտնաբերում փաստաթղթեր, որոնք հավաստում են Կամսարականի կապը «Սև խաչի», մասնավորապես նրա գործուն անդամների հետ: Վանի նահանգապետը հատուկ գրույցի է հրավիրում Սկրտիչ Խրիմյանին և նրան մեղադրում Կամսարականին քաջալերելու, ռուսական կողմնորոշման և իբր թե ռուսներին զինվոր մատակարարելու մեջ: Մեղադրանքների մեջ շեշտվում էր նաև այն հանգամանքը, որ Խրիմյանը Վարագա վանքը դարձրել է «հեղափոխական ուժերի» հավաքատեղին և ժամադրավայրը:²⁷ Խրիմյանը հերքում է այդ մեղադրանքները, սակայն ուստայնը Կամսարականի շուրջն արդեն հյուսվում էր: Եթե 1882թ. թուրքական զրպարտություններն արդյունքի չհասան, ապա 1883թ. վերջին պատկերն այլ էր: Դեկտեմբեր ամսին, երբ Կամսարականը Կովկասի Ռազմական շտաբի հանձնարարությամբ շրջագայում էր «Արևելյան Անատոլիայում»՝ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր տարածքներում, Կովկասի փոխարքա Դոնդուկով-Կորսակովը ծածկագիր հեռագիր է հղում Պետերբուրգ, որ Կամսարականի ճանապարհորդությունից հետո նա կուղարկվի Թիֆլիս:²⁸ Կամսարականի հեռացումը Վանից ձգձգվում է մինչև 1884թ. կեսերը: Այդ ընթացքում սա ցանկանում էր օգտագործել իր կապերը Պետերբուրգի հեղինակավոր գործիչների հետ, տեղափոխումը Վանից կանխելու համար, բայց արդյունքի չի հասնում: 1884թ. կեսերին փոխհյուպատոսի ժամկետը լրանալու պատրվակով Կամսարականին տեղափոխում են Սիրիայի դեսպանատան տրամադրության տակ, արաբներով բնակեցված մի խուլ ավան՝ Համա: Վանի հայությունը զրկվեց իր հայրենասեր զավակից, իր մեծ հովանավորից և ողբաց նրա հեռացումը:²⁹ Կամսարականը ևս զգում էր, որ իր գործունեության շառավիղները նեղանում են ոչ հայկական միջավայրում և քանի որ հայկական ասացվածքի համաձայն «ծուկը ուժեղ է ջրում», նա Եզյանին հաղորդում էր, որ իրեն

թուլացնելու համար ռուսական քաղաքական գործիչները «решили ... выбросить меня на супу»:³⁰ Կամսարականին Վանից հեռացնելուց հետո վանի փոխիյուպատոս նշանակվեց գեներալ Կոլյուբակինը: Չնայած վեջինս աշխատում էր ամեն կերպ օժանդակել Վանի տարբեր լուսավորական ձեռնարկներին, սակայն Կամսարական հյուպատոսի գործունեության բարերար ազդեցությունը երկար տարիներ չջնջվեց վանեցիների հիշողությունից:

Ծանոթագրություններ

- 1 Յ. Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929թ., էջ 115:
- 2 Կ. Կամսարականի բազմաթիվ գեկուցագրերը պահպանվում են Ռուսաստանի Արտաքին Քաղաքականության Արխիվում /Архив Внешней Политики России-այսուհետև՝ АВПР/ և Ռուսաստանի Կենտրոնական Պետական Ռազմա-Պատմական արխիվի /Центральный Государственный Военно-Исторический Архив - այսուհետև՝ ЦГВИА/ բազմաթիվ ֆոնդերում:
- 3 Ս. Մխիթարյան, 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 62-65:
- 4 Յ. Երամյան, նշվ. աշխ., էջ 123:
- 5 ЦГВИА, ф. 450, д. 98, л. 37.
- 6 Յ. Կ. Ճանկուլյան, Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Ա և Բ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 53:
- 7 «Մուրճ» /ամսագիր/, Թիֆլիս, 1907, համար 1, էջ 73:
- 8 ЦГВИА, ф. 450, д. 98, л. 37.
- 9 Յ. Կ. Ճանկուլյան, նշվ. աշխ., էջ 54-57:
- 10 АВПР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 19.
- 11 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 1-2
- 12 АВПР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 25.
- 13 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1566, л. 7.
- 14 Ս. Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 64:
- 15 АВПР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 26, 27..
- 16 АВПР, ф. Политархив, д. 1625, л. 6, 8, 69, 71.
- 17 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 10.

- 18 Նույն տեղում, լ. 11:
- 19 Նույն տեղում, լ. 12:
- 20 Նույն տեղում, լ. 29-30:
- 21 Նույն տեղում, լ. 49:
- 22 ЦГВИА, ф. 450, д. 98, л. 28-29.
- 23 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1563, л. 34.
- 24 Նույն տեղում, լ. 22:
- 25 Նույն տեղում, լ. 23:
- 26 Ապստամբության առաջին շրջանի Կանսարականի մանրամասն վերլուծությունը հրատարակվել է հետևյալ ժողովածուի մեջ "Сборник материалов по Азии ", выпуск 11, 1884г., Санкт-Петербург.
- 27 Ա. Թերզիպաշյան, Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ, 1938թ., էջ 70-71:
- 28 ЦГВИА, ф. 450, д. 102, л. 23.
- 29 Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., էջ 181:
- 30 Մ. Մխիթարյան, նշվ. աշխ. էջ 65:

ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՅ ՁՈՐԱՎԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
/18-ԲԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ - 1914 ԹՎԱԿԱՆ/

Ռուսական բանակում հայերը պարտադիր զինվորական ծառայության մեջ ներգրավվել են 1880-ական թվականներից:

Սակայն մինչ այդ, Պետրոս Մեծի ժամանակներից սկսած, հայ ազատագրական շարժման նոր փուլի սկզբնավորումով, ռուսական կայսերական բանակում կազմավորվել էին հայկական առանձին զորաջոկատներ, առաջացել էր սպայական կորպուս: Ռուսական բանակին զինվորագրվեցին շատ հայորդիներ՝ հիմնականում անվանի տներից՝ զինվորականներ և իշխաններ:

1723թ. Ղզլարում կազմավորվեց հայկական և հայվրացական երկու խնամարան: Հայկականի հրամանատարը ջուղայեցի Աղասար ղը Խաչիկն էր, որը 1734 թվականից ռուսական բանակի գեներալ էր: Առաջին հայ գեներալը՝ Լազար Խրիստաֆորով անունով, խնամարանը ղեկավարեց 37 տարի: Երկրորդի հրամանատարն ազգային գործիչ վիրահայ Փարսադանբեկ Կուզանենցի /Կուզանով/ կրտսեր որդի գնդապետ Ռաֆայելն էր: Այս պաշտոններում նրանց փոխարինեցին գնդապետներ՝ ղրիմահայ Պետրոս Կասպարովը և Ռաֆայելի ավագ եղբայրը՝ Թալիբեկը:

Նշված խնամարաններում մինչև 1769 թվականը՝ նրանց կազմացրումը, ծառայում էին գնդապետներ Ատլուխան և Ավանխան Բաբանովները/ Ավանխանն ստացավ գեներալ մայորի աստիճան/, Իվան Սումբաթովը/ Ստեպանով/, փոխգնդապետներ Պողոս Ջենոնցը/ Պյոտր Ջինովյեվ/, Փիլիբեկ Բասաուրովը, նրա որդին Աբակում Բասաուրովը/Շերգելով/, Միրզաբեկ Վահանովը, մայորներ Գրիգոր և Ստեփան Սումբաթովները/Ստեպանով/, Պետրոս Դմիտրիևը, Վաչե Վասիլևը, Բոգդան Ասլանովը, Եսայի Հախվերդովը/ հինգ որդիներով/, Միքայել Իվանովը, կապիտան Օսիպ Թումանովը/երկու որդիներով/¹:

Հայկական խնամարանում 1760-ական թվականներին վախճանվածներ էին վիրահայ ազնվականներ Բենամին,

Ալեքսանդր, Իվան, Իյա, Սիմոն Ախշարումովները: Ծառայում էին նաև առաջին Ղորղանյանները, Քիշմիշյանները, Սերեբրյակովները, Գալուս-տովները /Կալուստով/:

Այսպիսով, դեռևս 18-րդ դարի երկրորդ կեսին ռուսական բանակում առաջացան հայ սպայական առաջին ընտանիքները, որոնք սերունդե-սերունդ հավատարիմ մնացին հայերի և պապերի ավանդույթներին: Նրանց մեծ մասը մասնակցեց 18-րդ դարի ռուս-թուրքական առաջին և երկրորդ պատերազմներին, 19-րդ դարի Հայրենական պատերազմին և Ֆրանսիական կոմպանիային, 19-րդ դարի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին: Անձնական հերոսության, հնարամտության և ռազմական բարձր արվեստի ցուցադրման համար 18-19-րդ դարերի ընթացքում նախնական տվյալներով մոտ 40 հայ ստացավ զորավարի աստիճան, այդ թվում նաև հետևակի, հեծելազորի, հրետանու գեներալի, գեներալ-ադյուտանտի բարձր աստիճաններ:

Լինելով ռուսական բանակի զորավարներ, բարձրաստիճան հայ զինվորականները միաժամանակ ազգային ազատագրական պայքարի մարտիկներ էին, տոգորված հայրենիքը՝ Հայաստանը թուրքական լծից ազատ տեսնելու ոգով: Նրանցից շատերն ազատագրված հողերում զինվորական և քաղաքացիական / նոր կառույցների ղեկավարներ էին:

19-րդ դարի սկզբներին արդեն գեներալ-մայորներ էին Հովհաննես Վասիլի Կասպարովը, Վասիլի և Ֆյոդոր Եսայի Հախվերդովները: Կասպարովը Տագանրոգի զինվորական պարետն էր: Ֆյոդոր ռուսական բանակի հայ սպաներից առաջինն էր, որ արժանացավ Սուրբ Գևորգի շքանշանի: Դա թուրքերի դեմ Արփաչայի վրա Գյումրիի համար մղված մարտերում էր՝ 1807 թվականին: Այն ժամանակ նա 9-րդ հրետանային բրիգադի հրամանատարն էր, գնդապետ: 1809-1820 թվականներին գեներալ-մայոր Հախվերդովը եղել է Իմերեթիայի, Կալմիկների և խաղաղ չեչենների կառավարիչ, Կզլարի զինվորական պարետ: Վասիլին՝ Պավելի որդիներ թագաժառանգներ Միխայիլի և Նիկոլայի զինվորական դաստիարակն էր: Պավել առաջինի գնդի հրամանատարը թուրքերի դեմ Սուվորովյան հաղթանակներում աչքի ընկած

աստրախանահայ գեներալ-մայոր Յովակիմ/Ակիմ/ Խաստատովն էր:²

Գեներալ-մայորի զինորական կոչում ստացան Յայրենական պատերազմի և ֆրանսիական կոմպանիայի ակտիվ մասնակիցներ Դմիտրի և Վենամին Իվանի Ախշարունովները: Դմիտրի Իվանիչը ոչ միայն հերոս գեներալ էր, այլև 1812թ. Յայրենական պատերազմի առաջին պատմաբանը: Մինչ այդ նրանք մասնակցել էին ռուս-թուրքական պատերազմին որպես պորուչիկներ, աչքի ընկել, արժանացել պարգևների:³ 1816-1825թթ Բաքվի պարետն էր գեներալ-մայոր Պավել Մելիքովը, որը Փարիզի մատույցներում կորցնելով ձեռքը, մնաց շարքերում:⁴

Գեներալ-մայորի կոչում շնորհվեց Դավիթ Արտյոմի Դելյանովին/Դալլաքյան/, Իվան և Դավիթ Սեմյոնի, Սեմյոն Դավիթի Աբամելիքովներին: Դավիթը Կիևի, ապա Պետերբուրգի զինանոցների պարետն էր:⁵ Մեծ էր գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ/Վալերիան/ Գրիգորի Մաղաթովի հմայքը ռուսական բանակում: Իր ծառայությունն սկսելով Պավլովյան գնդում, արդեն կապիտանի կոչումով մասնակցեց ռուս-թուրքական պատերազմին, արժանացավ ոսկյա սրի, ս. Գեորգիի 4-րդ աստիճանի շքանշանի և փոխգնդապետի կոչման: Ալեքսանդրյան գնդի կազմում մտավ Փարիզ, որից հետո նշանակում ստացավ Կովկասում: 1816թ. նա արդեն իր հայրենիքում Ղարաբաղում էր, այնտեղ տեղակայված զորքերի հրամանատարը: 1817-1822թթ. նա գեներալ-մայորի կոչումով Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաբաղի օկրուգների զինորական պետն էր: Ռուսական զինվորական պատմաբանը գրել է .«Լեռնային ժողովրդի սովորությունների և լեզուների իմացությունը, բարեկիրթ բնավորությունը, ազնվությունը, արդարամտությունը հրապուրեցին տեղական բնակչության սիրտը և օգտվելով իր անձնական հմայքից առաջինն սկսեց կազմակերպել տեղական բնակիչների զինված ջոկատներ ռուսական զորքերի հետ համատեղ գործողությունների համար: Մաղաթովն աչքի ընկավ 1826թ. սեպտեմբերին Շամխորի, ապա Ելիզավետպոլի տակ մղված մարտերում: Ատանալով գեներալ-լեյտենանտի կոչում Մաղաթովը տեղափոխվեց թուրքական ճակատ, 1828թ. նոյեմբերին նշանակվեց 3-րդ հուսարական դիվիզիայի հրամանատար, Կուլևիչի մոտ տարած հաղթանակի համար արժանացավ

Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանին: Բալկանյան արշավանքի ժամանակ փառաբանված զորավարն ամբողջ հեծելազորի հրամանատարն էր:⁶

Ծանրակշիռ էր Ջաքարյանների իշխանական տոհմից սերված Արղության-Դոլգորուկովների ավանդը ռուսական բանակի փառքի հարստացման գործում: Մովսես Ջաքարի Արղուքինսկի-Դոլգորուկովը հերթականորեն զբաղեցրել է Նուխի միջանցքային գծի պետի, Ախալցխայի մարզի պետի և վրացական գծային գումարտակների բրիգադի հրամանատարի, միջին և Չարավային Դաղստանի զորքերի հրամանատարի, Դերբենտի և Ղուբայի ընդհանուր նահանգապետի, Մերձկասպյան զորքերի հրամանատարի և քաղաքացիական նահանգապետի, պաշտոնները: Թեմիր Խան Շուրա քաղաքում 1877թ. զորավարի մահվանից 11 տարի հետո կանգնեցվեց 26 տարի Կովկասում ծավալված մարտերի փառաբանված մասնակցի հերոսի կիսանդրին:

Մովսես Արղությանը գեներալ-ադյուտանտ էր: Չայերի մեջ առաջինն էր արժանացել Սուրբ Գևորգի երկու խաչի, առաջինը 1829թ. Օլթիի գրավման համար, երկրորդը՝ 1842թ. Դաղստանում: Ռազմական պատմաբանը գրել է.

« Երկաթյա կամքի, ազնվածին, հոգևոր բարձր բարեմասնությունների տեր մարդ էր, Մովսես Արղուքինսկի Դոլգորուկովը թողնում էր անջնջելի հմայք ոչ միայն իր զորքերի, այլև հակառակորդի վրա, որի մոտ Արղուքինսկու անունը որպես հաղթանակի հոմանիշ առաջացնում էր սարսափ: Նրա ողջամտությունը, անշահախնդրությունը, բացասրտությունը, խոսքի հաստատությունը Կովկասում վերածվել էր առասպելի, իսկ գինվորին նրա խորությամբ իմանալը, ամենադժվարին իրադրությունում նրան պահպանելը, վստահորեն նրան ենթարկում էր բանակը, որը զորավարին ամենուր հավատում էր անսահման: Բոլորը գիտեն, որ Արղուքինսկին անհաջողություն չի ունենում, որ նրա մոտ ամեն ինչ կշռադատված է, մտածված, նրա յուրաքանչյուր քայլ տանում է դեպի հաղթանակ, նպատակի իրարանցում: Դրա համար նրան կոչում էին «Սամուրյան առյուծ»: Թիկունքում միշտ ունենալով անհանգիստ մուսուլմանական բնակչություն, իսկ առջևում մոլեռանդ լեռնականներ, լինելով երկու կրակի արանքում,

Արդուօրհինսկին միշտ հաղթող է դուրս գալիս վտանգավոր և դժվարյին վիճակից,- գրել է ռուս զինվորական պատմաբանը:

Կովկասյան ճակատում նշանակալից էր հետևակի գեներալ Վասիլի Բեյբուքյանի դերը: 1821թ. նա մինգրելական եզերյան գնդի հրամանատարն էր, միաժամանակ Իմերեթիայի գլխավոր հրամանատարը: Իր հմուտ գործողություններով Բեյբուքյանը նպաստեց 1828թ. օգոստոսի 9-ի Ախալցխայի տակ 90 հազարանոց թուրքական զորքերի ջախջախմանը, հանդիսացավ անառիկ ամրոցը գրաված գլխավոր մասնակիցներից մեկը: Նա ստացավ գեներալ-մայորի կոչում, պարգևատրվեց ոսկյա սրով և նշանակվեց Ախալցխայի փաշալիկի կառավարիչ: Երկու գումարտակով 1829թ. սկզբին, նա ոչ միայն հետ մղեց ամրոցի վրա 20 հազարանոց թուրքական զորաջոկատի հանկարծակի գրոհը, այլև հետապնդելով նրան մատնեց պարտության: 1830-1838թթ. նա հայկական մարզի կառավարիչն էր, ապա Յյուսիսային և Լեռնային Դաղստանի զորքերի հրամանատարը, 1846թ. Յյուսիսային Կովկասում ծավալված ռազմական գործողությունները հմուտ ղեկավարելու համար պարգևատրվեց Սուրբ Գևորգի 3-րդ աստիճանի շքանշանով, և նշանակվեց Երկրամասի բարեկարգման գծով քաղաքացիական կառավարման պետ:

1853թ. սեպտեմբերի 9-ին Բեյբուքյանը նշանակվեց Ախալցխայից մինչև Երևան ռուս-թուրքական սահմանի վրա կենտրոնացված կորպուսի հրամանատար: 1853թ. նոյեմբերի 19-ին անցնելով Արփաչայը 10 հազարանոց զորքով Բաշկադիկլարի տակ ջախջախեց 36 հազարանոց թուրքական բանակը, հայերի մեջ երկրորդն արժանացավ Սուրբ Գևորգի 2-րդ շքանշանի: Գեներալ-լեյտենանտ Բեյբուքյանցի ռազմական փառքի պսակը հանդիսացավ Քյուրյուկ Դարայի տակ 1854թ. հունիսի 24-ին 18 հազարանոց բանակով թուրքական 60 հազարանոց բանակի ջախջախումը, որը փաստորեն վճռեց պատերազմի ելքը:

«Իշխան Բեյբուքովը ցանկանում է զարմացնել ինձ հաղթանակով, ես էլ կզարմացնեմ նրան պարգևով»- ասել է Նիկոլայ 1-ը ստանալով հաղթանակի լուրը: Եվ պարգևատրեց Սուրբ Անդրեյի շքանշանով: 1854թ. Բեյբուքյանը բացի կովկասյան կորպուսի հրամանատարից նշանակվեց նաև ռուս-թուրքական սահմանի երկանքով քաղաքացիական մասի

և կորպուսի կազմում չգտնվող զորքերի կառավարիչ: 1856թ. ստացավ հետևակի գեներալի կոչում: Բեյքությանցը ռուսական կայսրության ռազմական խորհրդի անդամ էր:⁹ Արևելյան պատերազմի կովկասյան ճակատում հայտնի էին ծովակալ Լազար Մարկոսի Սերեբրյակովը,¹⁰ գեներալ-մայոր Եփրեմ Արծրունին, բանակի գլխավոր ինտենդանտ գեներալ-մայոր Գալուստովը և այլ բարձրաստիճան սպաներ: Սերեբրյակովը հաջողությամբ իրականացրեց իրեն վստահված խնդիրը՝ Սև ծովյան ափերի թուրքական ներխուժումից պաշտպանության կազմակերպումը, արժանացավ ոսկյա սրի: Որպես յունկեր մասնակցեց Կարսի գրոհին Վասիլի Յովհաննեսի Մարկոսովը ապագայում հետևակի գեներալ:

Կովկասյան թուրքական ճակատում ծավալված մարտերում ցուցաբերած սխրանքի համար 40 հայ զորավար և սպա արժանացան Սուրբ Գևորգի շքանշանի: Նրանցից 4-ը՝ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի թատերաբեմում Արդահանի, Կարսի, Բայազետի ազատագրման, Ալաջայի սարահարթի ճակատամարտերում այդ պարգևին արժանացել են 2 անգամ:¹¹

Այդ զորահրամանատարներն էին. հեծելազորի գեներալ, գեներալ-ադյուտանտ, Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար, Կովկասյան ճակատում բոլոր ռազմական գործողությունների անմիջական ղեկավար Միքայել Լորիս Մելիքովը, հետևակի գեներալ, գեներալ-ադյուտանտ, Կարսը գրոհող կորպուսի հրամանատար Յովհաննես Լազարևը, Երևանյան ջոկատի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասովը, գեներալ-մայոր Յակոբ Ալխազովը, առաջին անգամ Ալխազովը պարգևատրվել էր Ալեքսանդր 2-ի հրամանով Կովկասյան Սևծովյան շրջանը, այդ թվում Աբխազիան և Սուխումը թուրքերից մաքրելու համար: Նա այդ ժամանակ Քութայիսի, Սուխումի, Ինգուրիայի, Գուրիայի միավորված ջոկատների հրամանատարն էր: Այդ ջոկատներից կազմվեց 19-րդ հետևակ դիվիզիայի 2-րդ բրիգադը: Յետագայում Ալխազովը դարձավ Կորպուսի հրամանատար, հետևակի գեներալ, կայսրության ռազմական խորհրդի անդամ:

Սուրբ Գևորգի շքանշանով պարգևատրվեցին Սևծովյան շրջանի կառավարիչ, գեներալ-մայոր Բեյքութ

Շեկովնիկովը և գեներալ-մայոր, հետևակային բրիգադի հրամանատար Իվան Եգորի Լորիս-Մելիքովը: Երկուսն էլ մահացան տիֆից Էրզրումում, 1878թ. փետրվարին: Շեկովնիկովն այդ ժամանակ Էրզրումի մարզի կառավարիչն էր:¹²

Թուրքերի դեմ հաղթանակը չնշվեց միայն շքանշաններով: Կարսը գրավելու համար Լորիս Մելիքովն արժանացավ կոմսի կոչման, պարգևատրվեց նաև Սուրբ Վլադիմիրի առաջին աստիճանի շքանշանով: Այսպիսով ավարտվեց ռազմական և պետական գործիչի կովկասյան կենսագրությունը, որը նրա 30 տարվա գործունեությունն է, թուրքերի և լեռնականների դեմ 180 մարտական գործողությունների պատմությունը:

Փոխգնդապետ Լորիս Մելիքովը 1853թ. պատերազմն սկսեց որպես հեծյալ ավանգարդային ջոկատի պետ, ավարտեց այն գեներալ-մայորի կոչումով: Հատկապես աչքի ընկավ Բայանդուրի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի ճակատամարտերում, պարգևատրվեց ոսկյա սրով: Լորիս Մելիքովը 1860թ. Հարավային Դաղստանի զիվորական պետն էր և Դերբենտի քաղաքագլուխը, 1863թ. Թերեքի մարզի պետն էր և Թերեքի կազակային զորքերի առամանը, 1865թ. գեներալ-ադյուտանտ էր:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումից և բարեփոխումներ անցկացնելու հարցը Սան-Ստեֆանոյում դրական լուծելուց հետո այդ նահանգների գլխավոր նահանգապետի հավանական թեկնածու դիվում էր նաև Լորիս Մելիքովը: Սակայն Բեռլինում Անգլիայի և մյուս տերությունների ջանքերով Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը տապալվեց:

Լորիս Մելիքովը նշանակվեց Աստրախանի, Սամարայի, Սարատովի նահանգների միացյալ նահանգապետ՝ արտակարգ լիազորություններով, ապա Խարկովի նահանգապետ, նորից արտակարգ իրավունքներով: 1880թ. նշանակվեց Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարար և «այլախոհների դեմ մղվող պայքարի» պետական հանձնաժողովի նախագահ, այս անգամ դիկտատորական լիազորություններով: «Այդ պոստում ևս նա մնաց նույն հումանիստը, օրինապաշտը, գործին շրջահայաց նայող պետական գործիչը»¹³, - գրել է Լորիս Մելիքովի

կեսագիրը: Կովկասյան առաջին կորպուսի հրամանատարի պաշտոնում Լորիս Մելիքովին փոխարինեց 37 տարի կովկասյան զինվորական օկրուգում ծառայած հետևակի զեներալ, զեներալ-ադյուտանտ Յովհաննես Լազարևը: Շարքային զինվորից բարձրագույն զինվորական կոչումների արժանացած զորավարը շուտով նշանակվեց Թուրքեստանյան էքսպեդիցիոն կորպուսի հրամանատար: Մինչև այդ նա ուներ վարչական կառավարման մեծ փորձ: 1854թ. եղել էր Դարգինյան օկրուգի կառավարիչ, 1859թ. Յուսիսային, ապա Միջին Դաղստանի գորքերի հրամանատար և ժամանակավոր կառավարման պետ: Լինելով անընկճելի կամքի տեր և միշտ արդարացի գործիչ ձեռք էր բերել մեծ համբավ տեղական բնակչության շրջանում: Կամքի դրսևորման մեծ օրինակ: Կարսի պաշարման ժամանակ, երբ առաջարկվեց Լազարևին հետաձգել գրոհը նա պատասխանեց. «Հայտնեցեք Ձեզ ուղարկողին, որ ես Կարսը գրոհում եմ անդարձ: Չեմ գրավի այսօր գիշերը, կվերցնեմ ցերեկը, չեմ վերցնի ցերեկը, կկռվեմ և կվերցնեմ գիշերը»: Եվ վերցրեց:¹⁴

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ճակատում մասնակցեց մոտ 500 հայ սպա: Միայն վիրավորված սպաների մեջ կային 6 Սաղինովներ, 2 Արդուբինսկի-Դուգորուկովներ, 3 Լազարևներ, 2 Դուլուխանովներ, 3 Մելիքովներ: 3 Լազարևներ կային նաև Բալկանյան ճակատում: Այստեղ վիրավորված հայ սպաների թիվը հասնում էր 20-ի, նրանցից 5-ը՝ Գրիգորովներ: Կովկասյան ճակատում զոհված և վիրավորված հայ սպաները 66-ն էին:¹⁵ 21 սպա արժանացավ Գևորգյան խաչի:¹⁶ Դրանց թվում էին գնդապետ իվան Վարշամովը, փոխգնդապետ Ավետիք Մելիքովը, հեծյալ գնդի հրամանատար Ենիկուլպովը և ուրիշներ: Երիտասարդ սպաներ Ադամ և Գրիգորի Կորգանովները, Քիշմիշևը, Աթաբեկովը, Վարդանովը, Նազարբեկովը, Մելիք-Շահնազարովը, Տեր-Հակոբովը, Հախվերդովը, Շահխաթունյանը հետագայում արժանացան զեներալի կոչման: Նրանք շատ այլ հայ սպաների և զորավարների հետ ակտիվ մասնակցեցին 20-րդ դարի սկզբի իրադարձություններին, ռուս-թուրքական և առաջին համաշխարհային պատերազմներին:

Հայ Գրիգորյանները /ազգությունը որոշվում էր դավանանքով/ Ռուսական կայսրությունում 1912թ. կազմում էին ողջ բնակչության 0,96 տոկոսը: Ձինվորական նախարարության պաշտոնական տվյալներով, բանակում, սակայն, նրանց թիվը հասնում էր 1,23 տոկոսի՝ 14817 մարդու:

Ձորակոչի ենթակա 13758 հայ զինակոչիկներից հավաքատեղեր տարբեր պատճառներով ժամանակին չէր ներկայացել 0,8 տոկոսը: Չէին ներկայացել հրեա զորակոչիկների 24,26 տոկոսը, լեհերի՝ 16,48, լիտվացիների՝ 6,95, գերմանացիների՝ 3,46:

Հայերի կազմակերպվածության և պատասխանատվության այս փաստն անհրաժեշտ է ընդգծել, քանի որ այն ուսանելի է այսօր, երբ մեր հանրապետությունն ամրապնդում է իր ազգային բանակը, և մեր ժողովրդի զավակները պարտավոր են պաշտպանել իրենց պետականությունը, սահմանները, կատարել իրենց պարտքը ժողովրդի և Հայրենիքի հանդեպ: Նոր սերունդը պետք է առաջնորդվի մեր նախնիների լավագույն ավանդույթներով: Ժողովուրդը, բանակը, Հայրենիքը պետք է լինեն մեկ ամբողջական հասկացություն:

Հայերը ծառայում են բոլոր 13 զինվորական օկրուգներում, սակայն նրանք հիմնականում համալրում էին Վարշավայի, Վիլնյուսի, Օդեսայի, Կիևի, Մոսկվայի զինվորական օկրուգների զորամասերը: Օդեսայի զինվորական օկրուգի զորամասերում հայ զինվորները կազմում էին բոլոր զինվորների 5,28 տոկոսը, սպաները՝ 1,21, Վիլնյուսի զինվորական օկրուգում՝ 5,0, գեներալները՝ 2,2, սպաները՝ 1,1 տոկոսը, Վարշավայի զինվորական օկրուգում՝ զինվորները՝ 1,86, սպաները՝ 2,1 տոկոսը: Ընդամենը 211 զինվոր էր ծառայում /0,11 տոկոս/ Իրկուտսկի զինվորական օկրուգում, սակայն սպաները 1,7 տոկոս էին, Մերձամուրյան զինվորական օկրուգում ծառայում էր ընդամենը 32 հայ զինվոր /0,13 տոկոսը/, սակայն գեներալները 1,75 տոկոս էին, սպաները՝ 1,06: Թուրքեստանյան զինվորական օկրուգում 44 հայ զինվորների առկայության պայմաններում սպաների տոկոսը հասնում էր 3,3-ի:

Անցյալ տարի հայ զինվորների թիվը Կովկասյան զինվորական օկրուգում, ընդամենը 700, սակայն սովորական էր

սպայական կորպուսը՝ 163, օկրուգի բոլոր սպաների 10,17 տոկոսը:

1912թ. ռուսական բանակում ծառայում էր 12 հայ զեներալ, 520 սպա: Նրանցից 72-ը շտաբ օֆիցերներ էին՝ զնդապետ, փոխզնդապետ /մայորի կոչումը վերացված էր/, բոլորն էլ զինվորական կրթությամբ, մեծ մասն իշխանական և ազնվական տներից: 100-ը ծառայում էին հեծելազորում և հրետանում: 58-ը զինվորական բժիշկներ էին, 55-ը ծառայում էին օկրուգներում, բանակային կորպուսների կառավարման օղակներում և գլխավոր շտաբում: Քիչ չէր նրանց թիվն ինժեներային և տրանսպորտային զորքերում:

Ռուսական բանակի հրամանատարական կազմը հիմնականում բաղկացած էր ռուսներից: զեներալների 86,48 տոկոսը, շտաբ օֆիցերների 85,8 տոկոսը, օբեր օֆիցերների 86,3 տոկոսը ռուսներ էին: Ռուսները կազմում էին կայսրության բնակչության երկու երրորդ մասը:

Հերթականորեն հորիզոնականները զբաղեցնում էին լեհերը, գերմանացիները, կովկասյան ժողովուրդները և «կավկազսկիե նարոդնոստի» տերմինը գրվում էր պաշտոնական հաշվետվություններում 1,29, 2,65, 2,54 տոկոս: Հինգերորդ հորիզոնականը զբաղեցնում էին հայերը: Հայ Գրիգորյաններն ունեին զեներալների 1,01, շտաբ օբեր օֆիցերների 1,02 տոկոսը:

Ռուսական կայսրությունում 16 միլիոն կազմող թաթարները /10,6 տոկոսը/ ունեին զեներալների 1,39, շտաբ օֆիցերների 0,57, օբեր-օֆիցերների 0,56 տոկոս:¹⁷

Հայ բարձր սպայությունը վստահված էր պատասխանատու բնագավառների կառավարում:

Զեներալ-լեյտենանտ Ադամ սողոմոնի Ղորղանովը Վինիցայում տեղակայված 12-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարն էր, զեներալ-մայոր Գրիգոր Գավրիլի Ղորղանովը՝ հրետանային բրիգադի հրամանատարը /Վիկյան օկրուգ/, հրետանու զեներալ-լեյտենանտ Ալեքսանդր Ադամի Աթաբեկովը՝ 17-րդ բանակային կորպուսի հրետանու պետն էր /Մոսկվայի օկրուգ/, զեներալ-մայոր Արտյոմ Սողոմոնի վարդանյանը 21-րդ հրետանային բրիգադի հրամանատարն էր /Վիլնոյի օկրուգ. նույն բրիգադը 1812թ. Բորոդինոյի դաշտում ղեկավար է հայրապետովը /, զեներալ-մայոր Ալեքսանդրի Թումանովը Վարշավայի զինվորական օկրուգի

շտաբի հերթապահ գեներալն էր, գեներալ-մայոր Սողոմոն Իոսիֆի Արամելիքովը Կովմոյի ամրոցային հրետանու պետն էր, գեներալ-մայոր Իվանի Լազարևը Դոնի առաջին կազակային օկրուգի հրամանատարն էր, գեներալ-մայոր Իսահակ Արտյոմի Թոխաթելովը Վլադիվոստոկի ամրոցային հրետանու 2-րդ բրիգադի հրամանատարն էր /ծառայում էր և կապիտան եղբայրը՝ Վասիլ Չարուբյունի Թոխաթելյանցը/, գեներալ-մայոր Իվան Սերգեյի Բաղրամովը գլխավոր շտաբի մոբիլիզացիոն բաժնի պետն էր, գեներալ-մայոր Իվան Սիմոնովը գլխավոր շտաբի ինժեներային վարչության բաժնի պետ էր:¹⁸

Չինվորական անձնակազմի և սպայության մոր համալրում եկավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից:

Պետրոգրադի հայկական զինվորական կոմիսարիատի 1917թ. դեկտեմբերի 20-ի տվյալներով /ստորագրել է գեներալ-մայոր Լևոն Թադևոսի Տիգրանյանը/ 1914-1917 թվականներին Արևմտյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում կռվել է 180 հազար հայ, մինչև 1917թ. վերջերը շարքից դուրս էր եկել 60 հազարը/ սպանվել կամ վիրավորվել էր/: Մոտ 10 հազար հայեր ծառայում էին կամավորական խմբերում:¹⁹

Պաշտոնական տվյալներով 1944թ. նոյեմբերից մինչև 1916թ. դեկտեմբերի 30-ը միայն Թիֆլիսի տեղական բրիգադներում գրանցվել էր զինվորական ծառայության համար պիտանի 121991 հայ: Վրացիները հայերից 88 մարդով պակաս՝ 121113, թաթարները 80 անգամ պակաս, ընդամենը 1341 հոգի: Նկատենք, որ զորակոչված 177787 վրացիներից ծառայությունից ազատվել էր 56674-ը՝ մոտ մեկ երրորդը, 147344 հայերից՝ 25353-ը, մոտ մեկ վեցերորդ մասը: Միայն Գանձակից զորակոչվել էր 31896 հայ, Բաքվից՝ 11797, Թիֆլիսից՝ 23537:²⁰

Այս թվերը պետք է սթափեցնեն այն պատմաբաններին, որոնք բանակի զորակոչը Հայրենական պատերազմի ժամանակ հաշվում են միջինով: Ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, այնպես էլ Հայրենականի ժամանակ հայերը Վրաստանից և Ադրբեջանից զորակոչվել են անհամեմատ ավելի շատ թվով, քան այդ հանրապետությունների հիմնական ազգությունները:

Շարք վերադարձան պահեստում գտնվող շատ սպաներ և գեներալներ, այդ թվում գեներալ-մայորներ Թովմաս Նազարբեկովը, Քիշնիշևը, Տեր-Յակոբովը: Սպաների թիվը հասավ 1800-ի:

Զորակոչված 300 հազար հայերի թիվը կազմում էր ռուսական կայսրության տարածքում բնակվող բոլոր տարիքի հայերի՝ տղամարդկանց և կանանց, երեխաների 20տոկոսը: Փաստեն գեների կոչվեցին ծառայության պիտանի բոլոր հայ տղամարդիկ:

30 հայ գնդապետներ բրիգադների, գնդերի, առանձին գումարտակների, դիվիզիոնների, էսկադրոնների հրամանատարներ էին, կորպուսների, դիվիզիաների, բրիգադների, գնդերի շտաբի պետեր:

Հեծելազորային զորամասեր էին ղեկավարում գնդապետներ Կոնստանդին Թումանովը, Պավել Գրիգորի խաչատուրովը, Պավել Դմիտրիի Մելիք-Շահնազարովը, Պավել Դավիդի Արղուքինսկի-Դոլգորուկովը, Նիկոլայ Բեգլարի Տեր-Ասատուրովը /արևմտյան ռազմաճակատ/, Տիգրան Դավիթի Հարությունովը, Ալեքսանդր Ռոմանի Մելիք-Ալավերդովը, Պավել Դավիթի Մանուչարովը, Անդրանիկ Իվանի Չերկեզովը, Գևորգ Նիկոլայի ճուղուրյանը, Կոնստանդին Ջուրաբի Արղուքինսկի-Դոլգորուկովը, Նիկոլայ Լևոնի Մելիքովը /Կովկասյան ռազմաճակատ/:

Հրետանու գնդապետներ էին Արամ Իվանի Չերկեզովը, Մկրտիչ Ավետիսի Քալանթարովը, Հայրապետ Ալեքսանի Սիլիկյանը, Գրիգոր Ալեքանդրի Դավիդովը /Արևմտյան ռազմաճակատ/, Նիկոլայ Մեժլումի Մելիք Շահնազարովը, Ալեքսանդր Միքայելի Օսիպովը, Ալեքսանդր Աբելովը, Լազար Ալեքսանդրի Եղիկովը, Կոնստանդին Միքայելի Գամազովը, Միքայել Հարությունի Կոստանովը /Կովկասյան ռազմաճակատ/:

Գնդապետ Ստեփան Գերասիմի Քալանթարովն Արևմտյան ճակատում Վիլնյի զորախմբի գլխավոր հրամանատարի առաջին համհարզն էր, գեներալ-մայոր Իվան Սերգեյի Բադրամովը՝ 500 հազարանոց զորախմբի շտաբի հերթապահ գեներալը: Գեներալ Լևոն Թադևոսի Տիգրանյանը 40-րդ դիվիզիայի շտաբի պետն էր, Հակոբ Գերասիմի Բագրատունին 8-րդ թուրքեստանյան գնդի հրամանատարն էր: Թումանովն առաջ քաշվեց և նշանակվեց գինվորական

նախարարի տեղակալ, Տիգրանյանը Պետրոգրադի զինվորական օկրուգի պետի տեղակալ, Բագրատունին՝ գլխավոր շտաբի պետ, ապա Պետրոգրադի զինվորական օկրուգի հրամանատար: Նրանք ստացան գեներալ-մայորի կոչում:²¹ Կովկասյան ճակատում զորամիավորումներ, զնդեր և շտաբներ էին ղեկավարում Թովմաս Նազարբեկյանը, Մովսես Սիլիկյանը, Իվան Ալահվերդյանը և շատ հայ գեներալներ: Գավրիլ Կորզանովը կովկասյան ճակատի շտաբի պետի տեղակալն էր:²² Արևմտյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում Բալթիկ ծովից մինչև Կարպատներ, Բաթունից մինչև Պարսկաստան ռուսական բանակի կազմում իր խոսքն ասաց արդեն ավանդական հայկական սպայական գերդաստանների նոր սերունդը: Ռազմաճակատում էին Աբամելիքովներից հինգը, Ախշարունովներից՝ 5-ը, Արղուքինսկի-Դոլգորուկովներից՝ 10-ը, Մելիքովներից՝ 6-ը, Հախվերդովներից՝ 3-ը, թումանովներից՝ 5-ը, Ղորղանյաններից՝ 14-ը: Նրանցից շատերը կռվում էին Կովկասյան ճակատում:

Շատ հայ սպաներ և գեներալներ մասնակցեցին 1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերին, ծառայեցին Հայաստանի Հանրապետության բանակում: Շատ սպաներ դարձան խորհրդային բանակի փառապանծ զորավարներ:

Հայ սպայության պատմության ուսումնասիրությունն առաջնահերթ է:

Մարտական փորձի փոխանցումը նոր սերնդին խիստ առաջնահերթ խնդիր է: Հայաստանի Հանրապետության և լեռնային դարաբաղի Հանրապետության բանակների մարտիկները պետք է դաստիարակվեն հայրերի ու պապերի սխրանքների օրիկանով:

1. Армянские войска в 18-ом веке. Из истории армяно-русского военного сотрудничество. Исследование и документы. Подготовка к изданию А. Н. Хачатряна. Ереван, 1968.
2. Акты кавказской археографической комиссии. Тифлис, т. 9, 10. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 3. М., 1883г., с. 302-308.
3. ЦГВИА РФ, ф. 489, оп. 1, д. 1637, л. 5-6, ф. 29, оп. 10, ч. 2, д. 6-12, л. 133, оп. 153г, д. 1-5, л. 210, " Описание войны 1812 года Дмитрием Ахпарумовым". Сп. 1819, М. Г. Нерсисян "Отечественная война 1812 года и народы Кавказа", Ер. 1865, с. 226-231, 323-324.
4. "Известия о жизни Павле Моисеевиче Меликова", М. 1852.
5. Род Деляновых.- Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. М., 1898, с. 334-336, ЦГВИА РФ, ф. 489, оп. 1, д. 7071, л. 291, д. 7058, л. 780, ч. 3, л. 1311, 1378.
6. "Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова". СПб., 1837, 1863.
7. АККА, т. 9, с. ХУП, А. Гизетти. Сборник статей о георгиевских кавалерах и боевых знаках отличий Кавказских войск. Составлен по архивным документам, А. Л. Гизетти. Тифлис, 1901, с. 46, 47. Военная энциклопедия, М., 1913.
8. Бобровский И. О. История 13-ого Эриванского гренадерского полка за 250 лет, Тифлис, ч. 4.
9. Гизетти А. Л., указ. раб., с. 86, 105. Военная энциклопедия. М., 1913, т. с. АККА, т. 7, с. у.
10. Վ. Միքայելյան, ծովակալ Ե. Մ. Սերերյանով, Երևան, 1979:
11. А. Гизетти. Сборник статей о георгиевских кавалерах и боевых знаках отличий Кавказских войск. составлен по архивным документам. Аю Лю гизетти, Тифлис, 1901.
12. И.А. Белоголовый. Граф М. Т. Лорис-Меликов. Воспоминания, генерал Я. Кейх. Альхазов, генерал Арзас Артемьевич Тер-Гукасов.- Братская помощь". Ст. 269-289, 302-313, 313-333, 333-334.
13. Военная энциклоредия, т. 12, с. 143.
14. В.А. Потто. Генерал-адютант Иван Давидович Лазарев. Тифлис, 1900, его же генерал Иван Давыдович Лазарев.- Братская помощь пострадавшим армянам, с. 287-299.
15. ЦГВИА РФ. Ф.Б, д. 213/м, 34, м.л. 110-114, ф. ВУА, д. 40539.

- 16 А. Гизетти, Указанный сборник, с. 12-267.
- 17 Военно-исторический сборник армии за 1912 года Издание Главного штаба. СПб. 1914, с. 204-227, 231, 510-519.
- 18 общий список офицерским чинам русской императорской армии, состояние на 1 января 1910г., СПб. 1910.
- 19 Очерк развития вопроса о развертывании армянских вооруженных сил в Петрограде в 1917г.- Приложение к книге: G. Kayaloff. The Battle of Sardarabad, 1973, Paris.
- 20 ЦГВИА РФ, ф. 2003, оп. 2, д. 338, л. 85.
- 21 ЦГВИА РФ, ф. 409, оп. 1, послужной список, 170-452, 1914, л. 191-201, ф. 1343, оп. 10, д. 663/а, л. 26-51, ф. 601, оп. 1, д. 559, л. 1-4, А. О. Арутюнян. Кавказский фронт. 1914-1917. Ереван, 1971.
- 22 ЦГВИА РФ, ф. 601, оп. 1, д. 559, л. 1-4, ф. 409, оп. 1, д. 51334. Послужной список /1915/, Գ. Ղորղանյան, Հայերի մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատի վրա, Հայրենիք, Բոստոն, 1927, ք. 12, էջ 112:

ՀԱՅ-ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՆ ԱՇ. ՀՈԿՅԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ՀԱՅԵՑԱԿԵՏԸ

Ազգերի ու պետությունների դիվանագիտության մեջ շրջադարձային կողմնորոշումների լինելիության գործընթացները միշտ էլ, որպես կանոն, պատմական օբյեկտիվ պայմանների արտահայտություն են, որոնց ցանկալի ուղղվածությունն ապահովում են ժամանակի թելադրանքով քաղաքական բեմահարթակ ելած և պահի հրամայականով գործող ազգային անհատականությունները: Հայ ազատագրական մտքի և շարժման պատմության մեջ այդպիսի անհատականություն էր Իսրայել Օրին, որը 19-րդ դարի լուսաբացին կարողացավ հաղթահարել նախորդների երկարատև և տարիներ շարունակ իր իսկ դավանած արևմտեվրոպական քաղաքական կողմնորոշումների ավանդույթը՝ կտրուկ շրջադարձ կատարելով դեպի Ռուսաստան: «Չեմ կասկածում, հայտնի է Ձերդ մեծության,- 1701 թվականին գրում էր Իսրայել Օրին Պետրոս Մեծին,- որ ժամանակին Հայաստանում եղել են թագավոր և քրիստոնյա իշխաններ:

... Երկու հարյուր և հիսուն տարուց ավելի է, որ քրիստոնյա ամբողջ այդ աշխարհը հևում է անհավատների լծի տակ: Ինչպես Ադամի որդիները հույսով սպասում են Մեսիայի գալուստին, որը պիտի ազատի նրանց հավերժական կորստից, այնպես էլ թշվառ այդ ժողովուրդն է ապրել և հիմա իսկ ապրում է Ձերդ մեծության ձեռնավության և օժանդակության հույսով: Այդպես նախագուշակել են մարգարեները, թե ժամանակներ հետո անհավատները խիստ պիտի դաժանանան և հարկադրեն քրիստոնյաներին ընդունել իրենց վատթար օրենքը, և ահա այդ ժամանակ մոսկովյան օգոստափառ տնից պիտի գա մի մեծ իշխան, ավելի քաջարի, քան Ալեքսանդր Մակեդոնացին, պիտի իր ձեռքը վերցնի Հայաստանի թագավորությունը և վերականգնի քրիստոնյաների ազատությունը: Այս մարգարեությանը մինչև հիմա հավատացել և հիմա իսկ հավատում են ստուգապես»:¹

Երբ 18-րդ դարի սկզբին Իսրայել Օրին երկուս և կես դարի անցյալ էր տալիս հայ ժողովրդի մոսկովյան ակնկալություններին, տրամաբանական է, որ այդ ակնկալությունները նա կապում էր համաշխարհային պատմական վայրընթաց մի իրողության՝ 1453 թվականին օղու թուրքերի կողմից Կ.Պոլսի գրավման հետ: Պատմական իրողություն է, որ հայկական միջավայրում դարերի ընթացքում ձևավորվել էր այն պատկերացումը, թե «Հռոմից» է լինելու հայ հայրենիքի փրկությունը: Եթե նկատի ունենանք, որ Կ.Պոլսի անկումից հետո թուրքական լծի ներքո տառապող քրիստոնյաների շջանում արմատ էր ձգում այն մտայնությունը, որ Մոսկվան համարվում է «Երրորդ Հռոմը» և որպես այդպիսին Բյուզանդիայի ժառանգը, այլ խոսքով՝ Բյուզանդիան նվաճած թուրքերի լծի տակ բռնությունից տառապող քրիստոնյաների ազատարարը, ոյուրին է հանգել այն մտքին, թե Մոսկվան է դարձյալ, որ պիտի հանդիսանա Հայաստանի ազատության հզոր ապավենը: Գիտնական Աշ. Հովհաննիսյանի համար փաստերի տրամաբանությունից դուրս մտքերի տրամաբանությունն չկա կամ մտքերի տրամաբանությունից առավել զորեղ է փաստերի տրամաբանությունը: Պատմաքննական տրամաբանության այս տեսակետից վերլուծելով հայ ազատագրական մտքի դեգերումների ողջ նախընթացը, Աշ. Հովհաննիսյանը եկել էր այն համոզման, որ եթե հայ ժողովուրդը կարողանար իր սեփական ուժերով ազատագրվել արևելյան բռնատիրություններից և ստեղծեր իր ազգային ինքնուրույն պետականությունը, հարկավ, այդ իր ժամանակի համար կլիներ հայ ազգային ազատագրության հարցի լուծման լավագույն ելքը: Սակայն պատմական կոնկրետ իրադրությունը, ինչպես Իսրայել Օրուց շատ առաջ, այնպես էլ Օրու ժամանակ և նրանից էլ հետո, դասավորվել էր այնպես, որ երկփեղեկված հայությունը չէր կարող իր սեփական ուժերով հասնել հաղթանակի: Իսկ որն՝ էր այն իրական ուժը, որ կարողանար և ցանկանար իրական օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Մինչև ռուսական կողմնորոշման երևան գալը հայկական միջավայրում իշխում էր այն մտայնությունը, թե հայերն իրենց ստրկական կացությունից դուրս կգան կաթոլիկ Եվրոպայի միջոցով: Որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը գործնական ու բանուկ

ուղիների վրա դրվեց հենց 18-րդ դարի նախաշեմին՝ առաջին անգամ որոշակի արտահայտություն է գտել 19-րդ դարի 70-ական թվականների հայ պատմագրության էջերում, ի պատիվ Ալ. Երիցյանի: «Հայերը,-«Փորձ» հանդեսի 1877-1878թթ. երկրորդ համարում գրել է Ալ. Երիցյանը,- Ռուսաստանի հետ հաղորդակցություններ ունեին դեռ 18-րդ դարից առաջ, բայց այս հարաբերությունները միայն առևտրական էին: Ամենից առաջ Պետրոս Մեծն ուշադրություն դարձրեց հայերի վրա: Նա հասկացավ, որ հայոց ազգի ձեռքով կարելի է ռուսաց իշխանությունն Անդրկովկասում հաստատել»:² Հայ-ռուսական հարաբերությունների և Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պատմության հարցերի ուսումնասիրման ուղղությամբ Երիցյանի մեթոդաբանության շարունակող հանդիսացավ Լեոն, որը մինչխորհրդային շրջանի իր բազմաթիվ աշխատություններում /«Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Արծրունի», «Հայկական տպագրություն», «Հովսեփ կաթողիկոս Արղության», «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» և այլն/ շատ բարձր էր գնահատում հայերի ռուսական կողմնորոշումը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: Միշտ չէր, սակայն, որ Լեոն հավատարիմ մնաց տակավին անցյալ դարի 80-ական թվականներին իր իսկ կողմից առաջ քաշած այն նշանաբանին, թե պատմաբանը պետք է ճանաչի ժողովրդի ոգին, նրա կյանքի հոսքը և կեցության կերպը:³ Հետագայում, խորհրդային շրջանի իր մի շարք աշխատություններում «Հայոց պատմություն» 3-րդ հատորում, հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանի մասին Երևանի համալսարանում կարդացած դասախոսություններում, «Անցյալից», «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը», «Խոջայական կապիտալ» և այլն, Լեոն բացասական վերաբերմունք էր հանդես բերում դեպի հայերի ռուսական կողմնորոշումը, հայ ազատագրական շարժումն ու նրա գործիչները:⁴

20-րդ դարի հայ պատմաբաններից ոչ ոք ռուս-հայկական հարաբերությունների, հայերի ռուսական կողմնորոշման հիմնահարցերն այնպիսի լայն ու խոր քննության առարկա չդարձրեց, որքան Աշոտ Հովհաննիսյանը:

Տակավին 1913թ. Մյունխենում իրատարակած իր «Իսրայել Օրին և հայ ազատագրական գաղափարը»

/գերմաներեն/ աշխատության մեջ Աշոտ Յովհաննիսյանը գտնում էր, որ պատմաբանները պետք է անաչառ ու քննադատական վերաբերմունք ցուցաբերեն դեպի փաստերը, պատմականորեն ընկալեն անցյալը, և ուսանելի անցյալից դասեր առնեն ապագայի համար:

Արտասովոր լայն էր հայ-ռուսական հարաբերությունների, հայ հասարակական մտքի քաղաքագիտական կողմնորոշումների պատմության ուսումնասիրման Աշ. Յովհաննիսյանի հետազոտությունների շրջանակը և չափազանց լայն՝ ընդգրկումը: Նրա գրիչին են պատկանում գիտական ծանրակշիռ ուսումնասիրություններ, որոնք ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկում են 5-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի կեսերը, իսկ թեմատիկ ուղղվածությամբ նվիրված են հայ ազատագրական, հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությանը: Նրա պատմաքննական հետազոտությունների առաջադիր գերխնդիրը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի և նրա գաղափարախոսության պատմության իմաստավորումն է: Նա է հիմնավորել հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման ձևավորումն ու զարգացումը: Հայ ազատագրական մտքի ու շարժման զարգացման փուլերն Աշոտ Յովհաննիսյանը քննության է առել «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» երկհատոր հիմնարար աշխատության մեջ, որը հայ գրքի ու մատենագիտության եզակի երևույթներից է: Բավական է նշել, որ հենց միայն աշխատության մեջ ընդգրկված հայացքների համակարգի՝ ազատագրական տեսիլների լեզենդի կռահումը և նրա դարավոր ուղիների քննական վերլուծությունը, հենց միայն փաստաաղբյուրագիտական հսկայական նյութի համակարգումը բավարար է հավաստելու Աշոտ Յովհաննիսյան հետազոտողի երևակայության թռիչքն ու տեսահորիզոնի լայնությունը, ինքնակարողության չափն ու ենթարկող ուժը: Նրա գիտական մեծ ներուժի այս կողմը հաճախ անհրաժեշտաբար և երբեմն էլ պարտադրաբար գիտնականի քաղաքացիական հաստատուն պահվածքի տեսք էին ստանում ընդիմախոսների հետ ունեցած բանավեճերում, ուր, որպես կանոն, նա դուրս էր գալիս հաղթանակած: Հայ-ռուսական առնչությունների և մասնավորապես քաղաքական կողմնորոշման ժամանակագրական տեղի շուրջ բանավեճերում Աշ. Յովհաննիսյանը

շատ անգիջում էր, և չի գրանցվել մի դեպք, երբ վեճն ավարտվեր հակառակորդի հաջողությամբ: Աշ. Յովհաննիսյանը գիտական նոր բարձունքի վրա դրեց հայ տեսական-պատմագիտական միտքը և իր տեղը վավերացրեց հայագիտության դասականների շարքում: Աշ. Յովհաննիսյանը ցույց տվեց, որ հայ ժողովրդի համար պատմական հանգամանքների դժբախտ դասավորման հետևանքով նրա ազատագրական բաղձանքներն ստացան որոշ իմաստով միստիկական երանգ, ընդունեցին կրոնական գունավորում՝ ծնունդ տալով դրսի ուժերից փրկություն ակնկալող տեսիլների ու լեգենդների: Սոցիալական յուրաքանչյուր միջավայրում առանձնահատուկ գունավորում ընդունելով հանդերձ, այդ տեսիլներն ու լեգենդները միաբնույթ էին մի էական հարցում՝ հայ ժողովուրդն անպայման ազատագրվելու է, և ազատագրությունը հնարավոր է դառնալու միայն արտաքին օգնության շնորհիվ, որը բերելու էին հեռավոր, բայց հզոր քրիստոնեական տերությունները: «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» աշխատության մեջ պատմաբանը չի սահմանափակվել միայն հայ ազատագրական տեսիլների ու լեգենդների տեսության վերլուծությամբ, այլև շրջագծել է տեսիլների կրած ձևական ու որակական փոփոխությունները: Գիտնականի ուշադրության հանգուցակետում է գտնվել հատկապես այն փաստերի ուսումնասիրությունը, որոնք նախապատրաստեցին և սկզբնավորեցին ազատագրության համար պայքարող հայ ժողովրդական զանգվածների քաղաքական պատմության կողմից արդարացված շրջադարձը դեպի Ռուսաստան, որոնք Իսրայել Օրուն, Եվրոպայում կատարած երկարատև դեգերումներից և ապարդյուն դիմումներից հետո տարան դեպի մոսկովյան պետությունից իրական օգնություն ակնկալելու մայրուղի: Ընթերցողին տրամաբանորեն ըմբռնելի դարձնելու և իմաստավորելու համար հայ ազատագրական մտքի շրջադարձը, Աշ. Յովհաննիսյանը մանրամասն մեկնաբանում է եվրոպական տերությունների հետ կատարված բանակցությունները, ցույց տալիս քաղաքական նախորդ ուղեգծի խաթարման անխուսափելիությունը: Ռուսական կողմնորոշմանը նախորդող փաստերի ուսումնասիրության հենքի վրա պատմաբանը ցույց է տալիս, որ եթե սկզբնապես

ռուսական կողմնորոշումը կրում էր վերնախավերի տրամադրություններն արտահայտող էպիգոդիկ բնույթ, ապա 18-րդ դարի սկզբներին, երբ Արևելյան Հայաստանում բախտորոշ պայքար էր մղվում մահմեդական զույգ բռնապետությունների դեմ, երբ դժվարին կացության մեջ հայ շողովուրդը միայնակ վճռական գոտեմարտի էր պատրաստվում, նա պահի թելադրանքով փրկության մեծ հույսն սկսում էր կապել Կասպիականի ծովեզրը գրաված ռուսական զորաբանակների հետ, ռուսական կողմնորոշումն ստանում է համաժողովրդական երանգավորում և ի վերջո դառնում գերիշխողը:

«Օրին և իր գործակիցների ուղենշող գործունեությունը, - գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը, - պատմականորեն բախտորոշող գործողությունների վերածվեց միայն 1720-ական թվականների սկզբներին:

...Պատմության շրջադարձային այս պահին միայն դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվող հայ ազատագրական շարժումը զինված պայքարի բնույթ ստացավ: Այն իր մեջ ներգրավեց ոչ միայն շարժումը կազմակերպող ու ղեկավարող հայ հասարակական վերնախավերին, այլև ժողովրդի լայն զանգվածներին, ի տարբերություն դրան նախորդող ժամանակաշրջանի, երբ հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը գտնվում էր սոսկ գաղափարական խմորման ու նախապատրաստման շրջանում, երբ շարժումը համակել էր առանձին գործիչների միտքը, սակայն լայն արձագանք չէր գտել ժողովրդական զանգվածներում»:⁶

Աշ. Հովհաննիսյանի մոտ Օրին և հայ ազատագրական շարժման ժամանակի մյուս ռուսամետ գործիչներն իրենց նպատակադրումները չէին սահմանափակում հայերի ազատագրման մեկուսացած հեռանկարով, այլև մահմեդական բռնատիրությունների դեմ ջանում էին ուղի կանգնեցնել նաև վրացիներին, համարձակ և լայնախոհ մի մտաիղացուն, որով նրանք յուրովի արձագանքում էին հայ ազատագրական շարժման նախընթաց դարերի առավել առաջադիմական քաղաքական մղումներին:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրման բնագավառում անանց արժեք ունի 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի հայ ազատագրական շարժումներին նվիրված /ռուսերեն/ 1964 և 1967 թվական-

ներին Աշ. Յովհաննիսյանի խմբագրությամբ և ընդարձակ առաջաբանով երկու մասով լույս տեսած «Հայ-ռուսական հարաբերությունները 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում» վավերագրերի ժողովածուն, ուր խորագիտակ հեղինակը քննաբար վերլուծում է ռուս-հայկական պատմական կապերի որակական շրջադարձերը բնորոշող կարևորագույն իրադարձությունները առևտրատնտեսական և քաղաքական առընչությունների ողջ համալիրը:

«Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկհատոր աշխատության մեջ Աշ. Յովհաննիսյանը գիտական հետազոտական մասշտաբների համապարփակ իրացումներով ընդգրկումների նոր չափանիշների վրա դրեց դեպի Ռուսաստան կողմնորոշված հայ հասարակական-քաղաքական մտքի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության ծրագրեր դավանող գործիչների կյանքի և գործի ուսումնասիրությունը: Ռուս-հայկական առընչությունների և հասարակական մտքի պատմության հանգուցակետերում որոշելով Մ. Նալբանդյանի պատմական տեղը, Աշ. Յովհաննիսյանը գիտական համակարգի տակ դրեց ժամանակաշրջանի հայ-ռուսական հասարակական-քաղաքական և գրական կյանքի իրադարձությունները, դեպքերն ու դեմքերը, հետադարձ ու առաջադարձ տարածումներով բացահայտեց բոլոր այն կապերը, որոնք «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» միացնում են անցյալի ու ապագայի հետ և դիալեկտիկական այս փոխկապակցության մեջ ի հայտ բերեց Ռուսաստանի առաջընթացի հետ քայլել ձգտող ժամանակաշրջանի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի գլխավոր օրինաչափությունները:

Մեծանուն գիտնականի գրչին են պատկանում նաև մի քանի հրապարակումներ, որոնցում, ցավոք, տեղ են գտել նաև 1910-20-ական թվականների ծախս քարոզչության ոչ ազգանպաստ դրսևորումներ: Դա ևս բնական է, բնական է, որովհետև մանկան անմեղությամբ և Պրոմեթևսի հպարտությամբ շնչող ոգին մի մեծ կամերտոն էր, որտեղ արտահայտվում էին դարի բոլոր տատանումները: Հարկավ, այնտեղ կան նաև բեկված հնչյուններ, անհամաչափ ամպլիտուդներ, բայց դրանք էլ գալիս են դարից և ոչ կամերտոնից:

Ինչ խոսք, ժամանակը կսրբագրի նրա գիտական տեսակետներից շատերը, կյանքի առաջադրած պահանջներն ու հրամայականները տեղ կբացեն նոր սկզբունքների ու տեսակետների առաջ, սակայն հայագիտության մեծ երախտավորի գիտական հիմնարար սկզբունքները կպահպանեն իրենց հմայքը և ընդհանրապես հայագիտության համար անանց արժեք կունենան:

Ծանոթագրություններ

1 Աշոտ Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 13:

2 Ալ. Երիցյան, Հայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետության մեջ, «փորձ», 1877-1878, համար 2, էջ 390:

3 Տ'ես «Փորձ», 1883, համար 19, էջ 118:

4 Տ'ես Ն. Սարուխանյան, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պրոբլեմը մինչհեղափոխական հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1971, էջ 196-210:

5 Տ'ես «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության» հոդվածների ժողովածուում Վ. Դիլոյանի «Աշոտ Յովհաննիսյան» հոդվածը, Երևան, 1971, էջ 15-18:

6 Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1972, էջ 144:

7 Տ'ես Աշ. Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 634:

ՈՌԻՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
1917Թ. ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայ քաղաքական կողմնորոշումը երկարատև ճանապարհ է անցել: 18-րդ դարի սկզբից եվրոպականին զուգահեռ գերիշխեց ռուսական կողմնորոշումը, այն պարզ պատճառով, որ միայն Ռուսաստանն էր իրապես շահագրգռված շարժվելու դեպի Մերձավոր Արևելք, նվաճելու Անդրկովկասը: Հայկական օրիենտացիայի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ Հայաստանը զրկված լինելով պետականությունից, բաժանված էր երկու մահմեդական պետությունների թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Դա ստիպում էր հայ հասարակական-քաղաքական ուժերին առավելագույնին հասցնել քաղաքական դիրքորոշման աստիճանը, այսինքն ընտրել մեկին կամ լավագույն դեպքում երկու գերտերություններ: Այս հանգամանքն ինքնին թուլացնում էր ընտրության գործոնը, մանավանդ, որ այդ ընտրությունն էլ առավելապես դրսից էր թելադրվում և հայ քաղաքական շրջաններին զրկում դիվանագիտական դասական մեթոդներ կիրառելուց: Հայ քաղաքական կողմնորոշման հիմնահարցի ելակետ է հանդիսացել այն սկզբունքը, որ վերջինս փաստորեն ոչ հավասարազոր փոխադարձ շահերի օրիենտացիա էր, թույլի կողմից բխող կողմնորոշում, ինչը նրան հիմնականում հնարավորություն էր ըձեռնում գոյատևել, ապահովություն ձեռք բերել, քան թե տևական վերելք ապրել ու նույնիսկ օգուտներ քաղել:

1. 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո հայ քաղաքական կողմնորոշման խնդիրն առավելապես զուգակցվել է ազգային-ազատագրական շարժման ու Հայկական հարցի լուծման հետ: Բալկանյան և առաջին համաշխարհային պատերազմների ժամանակաշրջանում հայ հասարակական-քաղաքական ուժերն իրենց մեծամասնությամբ կանգնեցին ռուսական հաղթական զենքի պաշտպանության դիրքերում: Այժմ, առավել քան երբեք, Հայկական հարցն ստացավ պատերազմական բնույթ և նրա

լուծումը կապվեց Արևմտյան Հայաստանի գրավված մարզերում ռուսական զորքերի գոյության փաստի հետ: Դա, հասկանալի է, հիմնականում, թելադրվում էր ցարական Ռուսաստանի կողմից, որն իր նվաճողական քաղաքականությունն իրականացնելու նպատակով, օբյեկտիվորեն աջակցում էր հայկական ազգային-ազատագրական շարժմանը, իսկ 1916թ. Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից հետո, փաստորեն լուծում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքային խնդիրը:

2. 1917թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո քաղաքական կողմնորոշման խնդիրը սերտաճեց Հայկական հարցի լուծման հետ: Վերջինս թևակոխեց զարգացման յուրահատուկ շրջան, իր մեջ ամփոփեց բազմապիսի խնդիրներ: Այժմ Հայկական հարցը չուներ իր նախորդ փուլերին հատուկ միջազգային, դիվանագիտական ուղղվածությունը, չէր հանձնվելու վեհաժողովների ապավինությանը: 1917թ. չնայած իր միջազգային բնույթին, այն դարձել էր ավելի շատ ներքին, բուն հայոց հարց, որը պայմանավորվում էր հայկական կյանքի հակասական խնդիրներով: Դրանք էին՝ նախ և առաջ երիտասարդ դեմոկրատական Ռուսաստանի պայմաններում Հայկական հարցի բարձրացման նպատակահարմարության, ռազմաճակատի պահպանման, հաղթական պատերազմի շարունակման, Արևմտյան Հայաստանում քաղաքացիական իշխանության ստեղծման, գաղթականության և այլ խնդիրներ: Այս բոլորի ամբողջությունն էլ մեր կարծիքով Հայկական հարցի էությունն է 1917 թվականին:

3. Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության գործունեության հետ կապված հարցերից առաջնակարգն Արևմտյան Հայաստանի ռազմա-քաղաքացիական իշխանության ստեղծումն էր: Ռուսական նոր իշխանության էական տարբերությունը ցարականից այս հարցում այն է, որ ցարիզմը ցանկանում էր Արևմտյան Հայաստանը միացնել Ռուսաստանին մերժելով արևմտահայերի ինքնավարության պահանջը: 1917թ. ապրիլի 25-ին ընդունվեց ժամանակավոր կառավարության որոշումն Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության ստեղծման մասին: Թուրքահայաստանի քաղաքացիական կառավարումը վերցվում էր Կովկասյան իշխանությունների, ինչպես նաև Կովկասյան ռազմաճակատի

հրամանատարության իրավասությունից և անմիջականորեն դրվում էր ժամանակավոր կառավարության տնօրինության տակ: Երկրամասի քաղաքացիական կառավարումը հանձնվում էր գեներալ-կոմիսար Պ. Ավերյանովին, ու նրա օգնական, դաշնակցական Յ. Ջավրիյանին: Այս որոշումն օրենսդրական տեսք հաղորդեց Արևմտյան Հայաստանի կառավարմանը, որը ճանաչվեց որպես առանձին վարչական միավոր: Արևմտյան Հայաստանն առաջին անգամ իր պատմության մեջ ուղղակիորեն ենթարկվեց ռուսական պետությանը: Տեղի ունեցավ այն, ինչի հասել էր Արևելյան Հայաստանը 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով: Տարբերությունն այն էր, որ Թուրքիայի հետ պայմանագիր չէր կնքվում, ինչպես դա եղել էր Պարսկաստանի հետ: Այժմ էլ ամեն ինչ արվում էր կայուն վարչակարգ ստեղծելու ուղղությամբ, ջանքեր էին գործադրվում լուծելու գաղթականության ընդունման, պարենավորման, ազգային միլիցիայի և ազգային զորամասերի ձևավորման խնդիրները:

Այստեղ հարկ է նշել, որ Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության ստեղծումը նախապատրաստվում էր բուն հայկական միջավայրում և ոչ թե ժամանակավոր կառավարության ցանկությունն էր պարզապես: Արևմտյան Հայաստանի կառավարման խնդրին էր ամբողջությամբ նվիրվել Հայոց Ազգային բյուրոյի մարտի 26-ի նիստը: Սուր վիճաբանություններ էին ընթանում գրաված տարածքներում ռազմական և քաղաքացիական իշխանության առաջնության խնդրի շուրջը: Պետք է ասել, որ հաղթանակում էր զինվորական վարչակարգի պահպանման և ուժեղացման տեսակետը, առաջարկվում էր Թ. Նազարբեկյանի կամ անպայման ռուս կոմիսարի թեկնածությունը: Եվ, վերջապես, բարձրացվում էր Արևմտյան Հայաստանը Կովկասից կտրելու և Պետրոգրադի հետ կապելու կենտրոնական հարցը:

Ժամանակավոր հայկական կառավարություն ստեղծելու առաջարկը արվել էր Պետրոգրադում Յ. Ջավրիյանի կողմից /Տես Վ. Հ. Մելիքյան, 1917, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան-1997, էջ 269-274/:

Այս և նման մանրամասներն ակամայից մղում են այն հետևությանը, որ պատմական ճակատագրական պահերին, քաղաքական կողմնորոշման խնդիրը ևս, հայերիս համար ստանում է ներքին բնույթ և կապվում է առավելապես

ազգային քաղաքական ուժերի հետևողակա-նության ու ակտիվության հետ:

Ցավոք, այս ակտիվությունը հակառակ դրսևորում ստացավ Չոկոտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, երբ կարելի էր իրոք, գոնե արատքուստ ճանաչել ռուսական նոր իշխանությունը:

4. Թե ինչու՞ ժամանակավոր կառավարությունը 1917թ. մայիսի վերջին /մայիսի 25-ին Պ. Ավերյանովը նոր միայն անցավ իր պարտականությունների կատարմանը/ և ոչ թե անմիջապես իշխանությունը նվաճելուց հետո էր իրեն ենթարկում Արևմտյան Չայաստանը, կարելի է բացատրել մի շարք պատճառներով: Ամենագլխավորը ժամանակավոր կառավարության կովկասյան մարմնի՝ Օգակոմի բացահայտ անկարողությունն էր, որի գործունեությունն ամբողջովին վերցրած հետագայում որակվեց որպես «անիշխանություն»: Վրացական մենշևիզմն այս հարցում հակահայկական դիրք գրավեց: Ռուսաստանի միջոցով նոր, հզոր Չայաստանի ստեղծման հեռանկարը սարսափեցնում էր թե վրացական, և թե ադրբեջանական քաղաքական ուժերին: Նրանք արդեն 1917թ. համագործակցեցին հայ ազգային դեմոկրատական կուսակցությունների ու նրանց ծրագրերի դեմ, մասնավորապես Կովկասի ազգային հարցում:

5. Քաղաքական փոխզիջման դրսևորումներից էր ազգային զորամասերի ստեղծման խնդիրը: Ժամանակավոր կառավարությունը տվյալ դեպքում կանգնում էր հակասության առջև՝ մի կողմից ջերմորեն աջակցում էր ազգային հայկական զորամասերի ստեղծմանը, թե՛ ռազմաճակատի ամրապնդման և թե՛ բոլշևիզմի դեմ պայքարելու նպատակով, մյուս կողմից անհանգստանում էր, որ դրանք կդառնան Ռուսաստանից անկախ, ապագա ազգային պետությունների հիմքը, մասնավոր, որ Ռուսաստանի դեմոկրատական կառավարության հռչակած առաջին որոշումներից մեկն ազգերի ինքնորոշմանն էր վերաբերում: Անկախ հայ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերից, որոշակի շահերից, 1917թ. հետփետրվարյան պատմական օբյեկտիվ իրավիճակից բխում է այն հետևությունը, որ բոլշևիկացի Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման ճանապարհին Չայաստանն անխուսափելիորեն կանգնելու էր թուրքական հարձակման փաստի առջև և

ազգային զորամասերի, հետագայում նաև հայոց ազգային կորպուսի ստեղծումը կենսական անհրաժեշտություն էր դառնում: Դրա հետ մեկտեղ բազմաթիվ հայ քաղաքական գործիչներ գտնում էին, որ Կովկասի անվտանգությունն ազգային զորքը չէ, որ ապահովելու է: Սպեցիֆիկ Դ. Անանունն օրինակ, գտնում էր, որ «այդ պաշտոնը վերապահված է ուժեղ Ռուսաստանին և ամեն մի հայ պետք է իմաստություն ունենա դատելու, որ նրա անվտանգ գոյությունը պայմանավորված է Ռուսաստանի անբողջական անվտանգ գոյությամբ» /«Բանվոր», Թիֆլիս, 18 հուլիսի 1917թ./:

6. Գոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Հայաստանի ազգային քաղաքական շջանները հայտնվեցին բարդ հակասության մեջ, ինչը նույնությամբ չի կարելի վերագրել վրացական ու թաթարական միջավայրին: Եթե մեր հարևաններն առիթն օգտագործելով անվերապահորեն բարձրացնում էին Ռուսաստանից անջատվելու հիմնահարցը՝ հանձին Գերմանիայի ու Թուրքիայի տեսնելով կայուն դաշնակիցների, ապա հայկական ղեկավար մարմինները պետք է լուծեին ոչ թե մեկ, այլ երեք խնդիր. ամեն գնով չլքել Ռուսաստանը, որի Կովկասյան բանակն էր հասել միջև Երզնկա, Շատախ և Ռերմիա, երկրորդ՝ ինչպես վարվել նոր Ռուսաստանի հետ, որտեղ իշխանությունը գրավել էին հակառակորդ բոլշևիկները, և երրորդ՝ Կովկասում ինչպես դիմակայել վրացա-թաթարական ճնշմանը: Գույսը կապելով խորհրդային իշխանության շուտափույթ տապալման վրա, Դաշնակցությունը, ինչ որ տեղ նաև հարկադրաբար, ընտրեց Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանությունը չճանաչելու գիծը: Ստեղծվեց Անդրկովկասի, այս անգամ Ռուսաստանից անկախ ու նրա իշխանությունը չընդունող մարմին՝ Կոմիսարիատը: Հակասությունը կայանում էր նաև նրանում, որ Կոմիսարիատի ղեկավարները քայլ առ քայլ հեռանալով Ռուսաստանից, ռազմաճակատի բարդ խնդիրները ևս փորձում էին լուծել առանց ռուսական Կովկասյան բանակի մասնակցության: Իշխող տեսակետն այն է, որ իբր թե բոլշևիկացող Կովկասյան բանակի զինվորները դավաճանեցին և լքեցին ռազմաճակատը, ինչը բոլշևիկյան ագիտացիայի, հողի ու խաղաղության մասին ղեկրեւների արդյունքն էր: Նախ, եթե ագիտացիան արձագանք է գտնում, ուրեմն կա նաև պարարտ հող: Տվյալ դեպքում, չորս տարի օտար հողում կռվող ռուս

զինվորը ջերմությամբ ընդունեց հեղափոխության հռչակած խաղաղության մասին որոշումը և շտապում էր տուն: Առաջնային էր դառնում Կովկասյան բանակի զենքի և զինամթերքի պահպանումը երկրամասում: Այս հարցում ևս միանշանակ չէր Կովկասի երեք ազգերի վերաբերմունքը: Վրաց մենշևիկները և մուսավաթիստները ռուսական զենքը բռնագրավում էին Ռուսաստանի դեմ իրենց ծրագրերն իրականացնելու՝ անկախանալու նպատակով, ինչը հաճախ ուղեկցվում էր աննախադեպ բռնություններով և ռուս զինվորների սպանողով, ինչպես, օրինակ, Շամխորում 1918թ. հունվարին: Դաշնակցությունը, որը չէր մասնակցում այդ գործողություններին, նույնպես ձգտում էր զենքը պահել Արևմտյան Հայաստանում, ազատագրական նկատառումներից ելնելով: Այս ամենին ավելանում էր նաև այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանի նոր իշխանության և այդ իշխանությանն արդեն ինչ որ չափով աջակցող Կովկասյան բանակի զինվորների հանդեպ բացահայտ անհանդուրժողական վերաբերմունքի պայմաններում միանգամայն անհարիր էր ու ոչ իրական ամեն գնով ճակատում պահել ռուս զինվորին, մանավանդ, որ նա երբեմնի դաշնակցից վերածվել էր հակառակորդի: Ինչ խոսք, իրավիճակը հիշեցնում է մեր ոչ վաղ անցյալը, երբ կարճատև, նույնիսկ թուրքական կողմնորոշումից հետո Հայաստանը վերադարձավ Ռուսաստանին, այն Ռուսաստանին, որի հետ թեև անմիջական սահմանի ացակայությանը, այնուամենայնիվ, զլխավորը մնում է ոչ թե վարչակարգի փոփոխումը, այլ առավել հեռանկարային ու կայուն դաշինքը՝ հակասություններով լի տարածաշրջանում գոյատևելու և զարգանալու միտումը: Ինչևէ, 1917թ. հետհոկտեմբերյան փուլում հայ ազգային հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկը վարող Դաշնակցությունը պաշտպանեց «ռուսական դեմոկրատիան», իներցիայի ուժով շարունակելով սպասել Սահմանադիր ժողովի որոշումներին՝ ինչը Փետրվարյան հեղափոխության խնդիրն էր: Փորձ չարվեց գործնական կապեր հաստատել բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, մանավանդ, որ նման միտում արդեն կար Դաշնակցության ներսում կապված Բաքվի 1918թ. մարտյան իրադարձությունների հետ: Եվ մարտին, և սեպտեմբերին, ցավոք ուշացած և միայն իրական վտանգի պահին, Դաշնակցությունը խորհրդային Բաքվի պաշտպա-

նությունն իրավամբ գնահատեց որպես հայ ժողովրդի դեմ թուրք-ադրբեջանական ագրեսիայի գլխավոր ու վերջին պատվար. բոլշևիկների հետ համատեղ հերոսաբար պաշտպանեց քաղաքը, համազգային խնդիրների լուծմանը գոհաբերելով կուսակցական շահը և անհանդուրժողականությունը: Իրականութիւնն այն է, որ թուրքական արշավանքը ստիպեց այդ քալին դիմելու, այլապես քաղաքական փոխգիջման ու դաշինքի նման որոշում կարելի էր կայացնել ավելի վաղ՝ 1917թ. նոյեմբերին: Կրկնում ենք, հույսը բոլշևիկների ոչ երկար գոյատևման գործոնի գերազնահատումն էր:

7. Այս միտումը շարունակվեց նաև 1918թ. ի դեմս Սեյմի քաղաքականության, որի Անդրկովկասյան միասնական և համերաշխ տան ստեղծման գաղափարը հօդս ցնդեց Տրապիզոն-Բրեստ-Լիտովսկ-Բաթում ողբերգական շարքի մեջ: Եթե ոչ 1918, ապա գոնե 1919 և 1920թթ., երբ բոլշևիկները քաղաքացիական կռիվներում ամրացրին իրենց դիրքերն ու նույնիսկ ճանաչվեցին Անգլիայի կողմից, ինչու՞ փորձ չարվեց մերձենալ հին բարեկամ Ռուսաստանին և, նույնիսկ, եթե ոչ բանակցել, ապա գոնե հաշվի նստել ակնհայտորեն վերելք ապրող քեմալական Թուրքիայի հետ: Դրա փոխարեն Ղայաստանի Հանրապետությունը 1919թ. որդեգրեց անգլո-ամերիկյան կողմնորոշումը, հույսը կապեց միայն հաշտության կոնֆերանսի հետ, ինչը մեր կարծիքով, որոշիչ եղավ Ղայաստանի հետագա ճակատագրի համար:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ
ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
/1920Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ-1921Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ/

Շատ է գրվել ու խոսվել 1921թ. Մոսկվայի ու Կարսի կոնֆերանսների, այնտեղ ստորագրված պայմանագրերի մասին, որոնցով ամրագրվեցին Ալեքսանդրապոլի ստորացուցիչ պայմանագրի արդյունքները, այն դեպքում, երբ հայ ժողովուրդն ակնկալում էր ազատվել քեմալական թուրքիայի պարտադրած ծանր կապանքներից: Հեղինակները մեծի մասամբ շեշտադրել են Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, առանց Հայաստանի կամքը հարցնելու, հայկական տարածքների զիջումը թուրքիային: Սակայն դրա հետ մեկտեղ թերի ուշադրություն է նվիրվել այն հարցին, թե ինչու, ինչպիսի պայմաններում է այդպես պատահել, Ռուսաստանն ինչպես է փորձել Հայաստանին ևս մասնակից դարձնել հարցի քննարկմանը: Խնդրի այդ կողմի վրա է, որ ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել: Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հռչակելուց անմիջապես հետո, 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Չիչերինը դիմեց Երևանում գտնվող իրենց լիազոր-ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանին, Բ. Մդիվանուն հայտնելու համար, որը Ռուսաստանի հատուկ ներկայացուցիչն էր թուրքիայում, ինչպես նաև միջնորդը հայ-թուրքական վեճերի լուծման գործում, պարզելու թուրքական կառավարության վերաբերմունքը ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագծի այն հոդվածների նկատմամբ, որոնք թուրքիայի արտաքին գործերի կոմիսար Բեքիր Սամիին թույլ չէին տվել դրական որոշում ընդունելու այդ պայմանագրի կապակցությամբ: Չիչերինը պահանջում էր տեղեկանալ նաև այն մասին, թե թուրքերն ինչպիսի նոր առաջարկություններ են ցանկանում ներկայացնել:¹

Փաստորեն Ռուսաստանը ցանկանում էր վերադառնալ ռուս-թուրքական բանակցություններին, իհարկե, նոր

իրողությունների հաշվառումով, որոնց մեջ գլխավորը խորհրդային Հայաստանի ծնունդն էր:

Այսպես Ռուսաստանի արտգործոժողկոմատը 1920թ. դեկտեմբերի 3-ին Ռկ/բ/կ կենտկոմի քաղբյուրոյին առաջարկում էր Բ. Մդիվանուն հանձնարարել նոր հրահանգներ, որոնց իմաստը լինելու էր խորհրդային Հայաստանին դիվանագիտական օգնություն ցույց տալը: Միաժամանակ Մդիվանուն հանձնարարվում էր զսպել թուրքերին, որպեսզի նրանք չափավորեն իրենց պահանջները Հայաստանի նկատմամբ: Նոր պայմանագրում երաշխավորվելու էր խորհրդային Հայաստանի անկախությունը: Ինչ վերաբերում է սահմանների հարցին, ապա արտգործոժողկոմատը մնում էր այն տեսակետին, որ դրա որոշումը կատարվելու է խառը հանձնաժողովի միջոցով, Ռուսաստանի մասնակցությամբ: Փաստաթղթի հեղինակը, որ անկասկած Գ. Չիչերինն է, մնում էր իր նախկին, 1920թ. կեսերից պաշտպանվող այն կարծիքին, որ Թուրքիայից պետք է պահանջել Արևմտյան Հայաստանի որոշ տարածքներ: Ընդ որում հեղինակը խորհուրդ էր տալիս դա անել զգուշորեն, առանց շոշափելու թուրքերի հետ բարեկամական հարաբերությունների շահերը:² Նշենք, որ այդ առաջադրանքները դրված են նաև արտգործոժողկոմատի դեկտեմբերի 6-ին Կենտկոմին հղած զեկուցագրի հիմքում, առաջադրանքներ, որպիսիք զարգացվելու էին Թուրքիայի հետ սպասվող պայմանագրի նախագծում:³

Երևան ժամանելուն պես խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, որը, պետք է ենթադրել, որ տեղյակ էր խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական քայլերին, առաջին դիմումն արեց միջնորդ Մդիվանուն Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերացնելու կապակցությամբ: ՀԽՍՀ հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի և Բ. Լեգրանի ղեկտեմբերի 5-ի հեռագրով Մդիվանուց պահանջվում էր պնդել Ռուսաստանի միջնորդության անհրաժեշտության վրա, նպատակ ունենալով չեղյալ հայտարարել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և բանակցություններ սկսել թուրքերի հետ նոր պայմանագիր ստորագրելու համար:⁴

Այս հեռագիրը վկայում է նաև այն մասին, որ խորհրդային Հայաստանը և խորհրդային Ռուսաստանը համատեղում էին իրենց դիվանագիտական գործունեությունը

հայ ժողովրդի և հայկական նոր պետականության համար կենսական ու բախտորոշ նշանակություն ունեցող հարցի դրական լուծման համար:

Նույն օրը /դեկտեմբերի 5-ին/ Մոսկվայի Մոսկվային տեղեկացրեց բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ Թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատար Կարաբեքիրի կարծիքի մասին: Ըստ դրա՝ բանակցությունները տեղի էին ունենալու Մոսկվայում, բացառելով հայկական կողմի մասնակցությունը և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վերանայման հնարավորությունը: Թուրքական կողմը Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի հարցերի լուծումը դիտարկում էր արևելքում Անգլիայի դեմ Ռուսաստանի հետ միասին պայքարի ընդհանուր տեսադաշտում:

Այս նույն հեռագրում Մոսկվային հուշում էր արագացնել Թուրքիային ներկայացվող հայտագրի ուղարկումը, որը կատարվեց դեկտեմբերի 9-ին: Ռուսաստանը ողջունելով բանակցություններ սկսելու թուրքական նախաձեռնությունը, գտնում էր, որ դրանց պետք է մասնակից դարձնեն նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունները, քանի որ նրանք ունեին լուծման կարոտ տարածքային և այլ հարցեր: Ռուսաստանի կառավարությունը համոզմունք էր հայտնում, որ չորս պետությունների /Ռուսաստան, Թուրքիա, Հայաստան, Ադրբեջան/ մոսկովյան կոնֆերանսը կարևոր նշանակություն կունենա արևելքի ազատագրության տեսակետից և շեշտում էր կոնֆերանսի շուտափույթ հրավիրման անհրաժեշտության վրա:⁵

Դեկտեմբերի 9-ի հայտագրի բովանդակությունը Գ. Չիչերինը նախորդ օրն ուղարկել էր Բաքու՝ քննալական Թուրքիայի մայրաքաղաք Անգորա փոխանցելու համար, որում լրացուցիչ հայտնվում էր, որ Ռուսաստանի կառավարությունը կոնֆերանսին մասնակցելու համար հրավեր է ուղարկում Հայաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային կառավարություններին:⁶

Դեկտեմբերի 10-ին խորհրդային Հայաստանը, արտգործօղկոմ Ալեքսանդր Բեկզադյանի ստորագրությամբ, առաջին հայտագիրն է ներկայացնում քննալական Թուրքիային: Ելնելով խորհրդային հեղափոխական հեղաշրջման շնորհիվ ստեղծված նոր իրադրությունից,

կարդում ենք հայտագրում, Հայաստանի խորհրդային իշխանությունն սպասում է, որ թուրքական կառավարությունը չեղյալ կհայտարարի դաշնակների ստորագրած հաշտության պայմանագիրը: Առաջարկվում էր շուտափույթ կոնֆերանս հրավիրել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերացնելու համար /Երևանում, Բաքվում կամ Ալեքսանդրապոլում/:⁷

Այս, ինչպես նաև Հայաստանի կառավարության այլ հայտագրերի պատասխաններում Թուրքիան մերժել է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերանայելու անհրաժեշտությունը, պայմանագիրը բնութագրելով որպես ոչ թե բռնության, այլ արդարության արտահայտություն, Կովկասում տևական խաղաղություն հաստատելու միջոց:⁸

Թուրքիան մույնպիսի պատասխաններ է տվել նաև Մոսկվային: Դեկտեմբերի 19-ի հայտագրում Գ. Չիչերինը պարզաբանելով ռուս-թուրքական հարաբերությունների հարցերը, Հայաստանի հարցի կապակցությամբ պնդում էր, որ այն պետք է հիմնված լինի ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա:¹⁰ Նույն օրվա մի այլ հայտագրում Չիչերինը լրացնում էր, որ Թուրքիայի, Ռուսաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների կոնֆերանսը խորհրդային կառավարության կարծիքով ունի բացառիկ կարևորություն այդ երկրների միջև փոխադարձ բարեկամության և ըմբռնում հաստատելու տեսակետից:¹¹

Իրեն ուղարկվող հրավերի մասին Հայաստանն առաջին անգամ իմանում է դեկտեմբերի 11-ին, Թուրքիային հայտագիր ներկայացնելու հաջորդ օրը, երբ Օրջոնիկիձեն Երևանում գտնվող Լեգրանին հեռախոսով հայտնում է, որ նրան հանձնարարվում է Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը պաշտոնապես հրավիրել Մոսկվայի կոնֆերանսին:¹²

Ասքանազ Մռավյանը Բաքվից Հայաստանի արտգործօղկոմատին հասցեագրած դեկտեմբերի 26-ի հեռագրում հայտնում է, թե ըստ դեկտեմբերի 14-ին Կարախանի տված տեղեկությունների /իրեն և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին/ Մոսկվայում կայանալու է կոնֆերանս Հայաստանի, Ադրբեջանի, Թուրքիայի և Ռուսաստանի մասնակցությամբ: Կարծում եմ,- նշել է Մռավյանը,- որ անհրաժեշտ է շտապ Երևանից որևէ մեկին ուղարկել խորհրդականներով, քարտեզներով և այլ նյութերով: Նա

առաջարկում էր Ս. Կասյանի կամ Ալ. Բեկզադյանի թեկնածությունը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի և Արտաշես Կարինյանի մասնակցությունը պատվիրակության մեջ՝ վերջինին համարելով հայկական հարցի լավագույն գիտակ:¹³ Իր հերթին Ալ. Բեկզադյանը ղեկտեմբերի 29-ին հարցում է կատարել Մոսկվա Չիչերինին՝ Թուրքիայի հետ կոնֆերանսի տեղի և ժամանակի վերաբերյալ:¹⁴

Պահպանվել են բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր Խորհրդային Չայաստանի պատվիրակության կազմի և Մոսկվա ուղևորվելու հարցի կապակցությամբ: Դրանք հիմնականում վերաբերում են 1921թ. հունվար ամսվա տարբեր օրերի: Բոլոր փաստաթղթերում կոնֆերանսը համարվում է Ռուս-հայ-թուրք-ադրբեջանական:¹⁵

Այդ փաստաթղթերի թվում են Ալեքսանդր Բեկզադյանի, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի և Սերովբե Չալխուշյանի մանդատները, առաջինը որպես Ռուս-հայ-թուրք-ադրբեջանական կոնֆերանսի Չայաստանի պատվիրակության նախագահ, երկրորդը՝ պատվիրակության անդամ, իսկ վերջինը՝ ֆինանսական գծով խորհրդական:¹⁶

Հայկական հարցը և ընդհանրապես Չայաստանի ծանր դրության հետ կապված հարցերը տվյալ պահին գտնվում էին Ռուսաստանի ղեկավարության ուշադրության կենտրոնում: Այսպես, խորհրդային պետության ղեկավար Վ. Լենինին հասցեագրված Գ. Չիչերինի 1920թ. ղեկտեմբերի 14-ի նամակից երևում է, որ նա /Վ. Լենինը/ հետաքրքրվել է հայերին սպառնացող կոտորածի, հայ գաղթականների դրության, ինչպես նաև Բաքվի համար Կարսի դերի մասին: «Ինչպես գիտեք,- գրել է Գ. Չիչերինը,- մեր ամբողջ գործունեությունը նկատի ունի կանգնեցնել թուրքերի հետագա հարձակումը և նրանց ստիպել, որ հետ քաշվեն Արփաչայից դեպի Կարսի մարզ»: «Դուք գիտեք,- շարունակում է Գ. Չիչերինը,- որ թուրքերին զենք տրամադրելը մենք կապել ենք Արփաչայից այն կողմ թուրքերի նահանջելու պահանջի հետ»: Ըստ Չիչերինի դա կարելի կլիներ իրագործել, եթե հնարավոր համարվեր Չայաստան ավելի շատ զորք ուղարկելը: Ապա Գ. Չիչերինն անդրադառնում է Կարսի դերի հարցին: Նա նշում է, որ Բրեստ Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ շեշտվել է Կարսի դերը Թիֆլիսի պաշտպանության գործում, որքանով որ

Կարսի բարձրավանդակն իշխող է Վրացական հարթավայրի վրա: Այդ հարցը, ավարտում է Գ. Չիչերինը, նկատի ունենալով Կարսի նկատմամբ Վ. Լենինի հետաքրքրությունը, մեր առջև կկանգնի, երբ գործի կանցնի կոնֆերանսի սահմանագծման խառը հանձնաժողովը: Այժմ, պետք է պնդել, որ սահմանագծման հարցերը հանձնվեն հենց այդ հանձնաժողովին, Ռուսաստանի մասնակցությամբ:

Կարսի մասին հետաքրքրվել է նաև Ռուսաստանի ազգությունների գործերի գծով ժողկոմ Ի. Ստալինը, որը մասնավորապես կովկասյան գործերում Վ. Լենինից հետո երկրորդ վճռորոշ դեմքն էր խորհրդային ղեկավարության մեջ: Ռուսաստանում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը 1921թ. հունվարի 16-ին երևան Ս. Կասյանին ուղարկած հեռագրում տեղեկացնում է նաև այն մասին, թե Ի. Ստալինը պահանջել է կարճ ժամանակամիջոցում տվյալներ հայտնել Կարսի մարզի բնակչության ազգային կազմի, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի մասին: Վ. Լենինին, Ի. Ստալինին և Գ. Չիչերինին հանձնելու համար Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցիչը կարևոր էր համարում մշտական տեղեկատվություն ստանալը:¹⁸ Միաժամանակ նշենք նաև հարցի մյուս կողմի մասին, երբ Ի. Ստալինն արել է արտահայտություններ, որոնք որակվում են որպես «հակահայկական» և ուղղված են եղել հայկական հողերը պահանջելու դեմ: Ռուսաստանը բազմիցս հանդես է եկել նաև թուրքերի կողմից Հայաստանի զավթած տարածքներում, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլում նրանց գործած չարագործությունների ու կոռուպուտի, հայերի նոր կոտորածների դատապարտությամբ: Նույն հարցի կապակցությամբ բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր են փոխանակվել նաև Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև ինչպես մինչև Մոսկվայի կոնֆերանսը, այնպես էլ դրանից հետո:

1921թ. հունվարի 18-ին Գ. Չիչերինը ՌԿ/Բ/Կ կովկասյան բյուրոյի և 11-րդ կարմիր բանակի ՌՀՎ-ի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեյի միջոցով Բ. Մդիվանու ուշադրությունը հրավիրել է «Հայաստանն աղետալի վիճակից հանելու անհրաժեշտության վրա»: Թուրքերը,- հայտնել է նա,- ոչ միայն չեն աջակցում «եղբայրական խորհրդային հանրապետությանը», այլև շրջափակել են նրան, կոռուպտում ու դատապարտում են: «Մենք մեզ հավատարիմ չենք լինի,-

հայտնում էր Գ. Չիչերինը , - եթե անտարբերությամբ նայենք եղբայրական խորհրդային հանրապետության կործանմանը»: Նա նկատի ուներ Չայաստանին, որի, ինչպես և յուրաքանչյուր խորհրդային հանրապետության հետ կապված գործը դիտվում էր որպես Ռուսաստանի գործ:¹⁹

Չայաստանի հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի անունով փետրվարի 6-ի հեռագրում Գ. Չիչերինը հայտնում էր Ռուսաստանի կառավարության անհանգստությունը Չայաստանի եղբայրական խորհրդային հանրապետության, մասնավորապես նրանից բռնազավթված շրջանների ծանր դրության առթիվ: Տեղեկացնելով, որ այդ մասին դիմում է արված թուրքական կառավարությանը, Ռուսաստանի արտգործոժողկոմն ավելացնում էր, որ այդ առթիվ դեռ ամենավճռական կերպով պնդելու են, որպեսզի թուրքերը դադարեցնեն իրենց իշխանությունների նման վերաբերմունքը Չայաստանի եղբայրական խորհրդային հանրապետության նկատմամբ:²⁰

Ինչպես են ընթացել բանակցությունները, այդ ժամանակ ինչպես են պաշտպանվել Չայաստանի շահերը, որպիսին, ինչպես տեսանք, վատ ընթացքում չէր կոնֆերանսի նախապատրաստության ժամանակ: Այս հարցին, ասես զաղտնիք բացահայտելով պատասխանում է նույն ինքը՝ Գ. Չիչերինը, որը Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար էր: Նախ նշենք, որ Չայաստանի պատվիրակությանը կոնֆերանսին մասնակից չանելու և հայ ժողովրդի համար աննպաստ պայմանագիր ստորագրելու կապակցությամբ Ալ. Բեկզադյանը բողոք է ներկայացրել, սակայն հենց իր գնահատմամբ, գործնական նշանակություն ունենալ չէր կարող:²¹ Այդ բողոք-հայտարարությամբ Ալ. Բեկզադյանը ռուսական պատվիրակությանը մեղադրել է Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն ապօրինաբար թուրքիային հանձնելու համար: Չիչերինի պատասխանը չուշացավ: «Ընկեր Բեկզադյանը , - գրել է Գ. Չիչերինը , - գործն այնպես է ներկայացնում, որ կարծես բանակցություններն սկսվել են մեր քաղաքական հանձնաժողովի առաջին իսկ նիստով: Տարօրինակ կերպով նա շրջանցում է այն հանգամանքը, որ քաղաքական հանձնաժողովի նիստերն սկսվել են միայն մեր և թուրքերի միջև իսկական բանակցությունների բացումից գրեթե երկու շաբաթ անց: Դրանց առավել բուռն ընթացքը

տեղի ունեցավ ոչ թե հանձնաժողովի նիստերում, այլ՝ մասամբ անդրկուլիսյան բանակցություններում և մեծ ազդեցիկ ընկերների ներգործությամբ: Քաղաքական հանձնաժողովի նստաշրջանը բացվեց միայն այն ժամանակ, երբ հիմնական հարցերն արդեն վճռված էին: ...ՌԽՍԽի պայմանագրով որոշված սահմանը բնավ որևէ բանով արդարացված չէ թուրքիային: Այն պարզապես ամենաբուռն տևական պայքարի արդյունք է: Բեկզադյանին չի կարող հայտնի չլինել, որ բանակցությունների յուրաքանչյուր քայլ ուղեկցվել է Կենտկոմի որոշումներով: Սահմանագիծը որոշվել է բուռն վիճաբանություններից հետո: Ընդ որում, աստիճանաբար տեղի են ունեցել փոխզիջումներ, իսկ մեր կողմից զիջումներն արվել են Կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով: Չկա որևէ կարևոր հարց, որի վերաբերյալ Կենտրոնական կոմիտեն որոշում ընդունած չլիներ: Յենց այս ամենն էլ, - ավարտում է Չիչերինը, - հայտնի չէր հայկական պատվիրակությանը»:²²

Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են: Բանակցող կողմերի միջև գնացել է ուժեղ պայքար և հարկ է եղել բռնել զիջումների ուղին: Իսկ ինչու՞ Ռուսաստանն ստիպված է եղել կատարել զիջումներ, որոնք են դրա պատճառները: Չիջումները պայմանավորված են տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի ապրած ներքին ու արտաքին, ինչպես ցույց կտանք ստորև, բավական բարդ իրադրությամբ: Հարցի լուսաբանությանն օգնում է Ալ. Բեկզադյանի գրչին պատկանող մի փաստաթուղթ: Դա 1921թ. մարտի 18-ի նամակն է, որը Մոսկվայից Բաքվի միջոցով, Ալ. Բեկզադյանն ուղարկել է Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմին և Հեղկոմին:

Բեկզադյանը նախ բացատրում է, որ իր Մոսկվա ժամանելը զուգահեյլ է 1921թ. փետրվարին Երևանում կատարված պետական հեղաշրջմանը, մի հանգամանք, որը, ըստ նրա, որոշ անհարմարություն էր մտցրել Հայաստանի պատվիրակների դրության մեջ՝ նրանք կարծես թե տապալված կառավարություն էին ներկայացնում: Սա մեկ,- գրում է Բեկզադյանը,- ապա շարունակում,- իսկ ամենագլխավորն այն է, որ մենք Մոսկվա հասանք ամենաանպաստ պահի, որպեսզի կարողանայինք ակնկալել կենտրոնի հատուկ հետաքրքրությունը և ուշադրությունը Հայաստանի դրության և գործերի նկատմամբ: Այնուհետև

Նամակի հեղինակը թվարկում է Ռուսաստանի ներքին և արտաքին դրության աննպաստ հանգամանքները: Նույնիսկ կենտրոնի համար անսպասելի բռնկել էր պարենային ու վառելիքային փլուզում, որն առաջ էր բերել հուզումներ բանվորական խոշոր կենտրոններում: Գրեթե միաժամանակ Կրոնշդադում պայթել էր ապստամբություն, որը խնամքով նախապատրաստվել էր դրսում, ըստ երևույթին, ինչպես ենթադրում է Բեկզադյանը, դառնալու ընդհանուր հեղաշրջման սկիզբ: Բոլշևիկների Կուսակցության 10-րդ համագումարի տենդային նախապատրաստու-թյունը, որը համընդհանուր ճգնաժամի կապակցությամբ խնդիր էր դրել Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականության մեջ կատարելու արժատական շրջադարձ, ինչպես նաև, ինչ էլ որ լինի, ցուցադրելու և պահպանելու Կուսակցության շարքերի միասնությունը վաղաժամ ցնծացող հակառակորդի առջև:

Ռուսաստանի ապրած ներքին և արտաքին կարգի այս դժվարությունները «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության ճգնաժամի արդյունք էին, որից դուրս գալու ելքը նշեց Կուսակցության 10-րդ համագումարը, որոշում ընդունելով ՆԵՊ-ին /նոր տնտեսական քաղաքականությանը/ անցնելու մասին:

Այս ամենի հետևանքով առաջացած տրամադրությունը մեկնաբանում է Բեկզադյանը, Չայաստանի հարցը մղել էր հետին պլան, չնայած նրան, որ ինքը և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը հենց սկզբից Խորհրդային Չայաստանի գործերի կապակցությամբ մտել էին «միջնորդների անշնորհակալ դերի մեջ այս աշխարհի հզորների առաջ»:

Ալ. Բեկզադյանն այնուհետև լուսաբանում է Լոնդոնի կոնֆերանսի /1921թ. փետվար-մարտ/ դերը տվյալ խնդրում, որտեղ որոշակի ձգտում էր դրսևորվել սիրաշահել Անգորային և նրան շրջել Անտանտի կողմը, իհարկե, ինչպես նկատում է Նամակի հեղինակը, Չայաստանի հաշվին: Այդ հանգամանքը Խորհրդային Ռուսաստանին ստիպում էր «ամեն կարգի զիջումների գնով» թույլ չտալ, որ դա տեղի ունենա:

ՌԽՍԽ, եզրակացնում է Ալ. Բեկզադյանը, ելնելով պահի անհարմարությունից, որպիսին են Վրացյանի արկածախնդրությունը /1921թ. փետրվարյան ապստամբու-թյունը/, թուրքերի անպաշտոն հայտարարությունն այն մասին,

թե թույլ չեն տա հայկական պատվիրակության մասնակցությունը և այլն, Գ. Չիչերինին ստիպեցին կոնֆերանսը հայտարարել ռուս-թուրքական:²³

Այս ամենից զատ կար մի հանգամանք ևս, որը չի նկատում կամ անտեսում է Ալ. Բեկզադյանը: Դա 1920-1921թթ. համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության զարգացման հեռանկարներն արևելքի ազատագրական պայքարի և դրա կենտրոն ճանաչված Թուրքիայի, քեմալական շարժման հետ կապելն է, որը հայկական կամ Հայաստանի հարցը խորհրդային Ռուսաստանի և բոլշևիկների կուսակցության ղեկավարության համար դարձնում էր երկրորդական, ստորադաս: Ալ. Բեկզադյանի նամակը հայտնում է նաև այլ արժեքավոր տվյալներ կոնֆերանսի և հայկական պատվիրակության գործունեության մասին: Կոնֆերանսի ընթացքին պատվիրակությունը հետևել է ռուսական պատվիրակության խորհրդական Բոբրիշչևի միջոցով, միաժամանակ նրան մատակարարել նյութեր Հայաստան-Թուրքիա սահմանագծի, դրա ամենահնարավոր տարբերակների անցկացման մասին: Նկատենք՝ Հայաստանի պատվիրակությունը պատրաստել էր հատուկ փաստաթուղթ, որը կրում է «Հայաստանը մինչև վերջին հայ-թուրքական պատերազմի սկիզբը» խորագիրը, որով ակնկալվում էր տվյալ պահի, այսինքն 1920թ. կեսերի դրությամբ, սահմանների շուրջը բանակցելու ցանկությունը:

Նամակը տեղեկացնում է, որ թուրքերն օգտվելով իրենց համար ստեղծված նպաստավոր դրությունից, ներկայացրել էին առավելագույն պահանջներ, այդ թվում Կարսի մարզը, Բաթումի մարզը, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի շրջաններով և Սուրմալուի գավառը, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ ոսկի: Չնայած մենք կրճատացնում էինք մեր պահանջները, բայց,- գրել է Ալ. Բեկզադյանը, ռուսները զնալու էին զիջումների, շնորհիվ բերված հանգամանքների և ստորագրելու էին պայմանագիրը: Նամակի հեղինակին հայտնի չէր, որ այն արդեն ստորագրվել էր երկու օր առաջ:

Հարկ է անդրադառնալ նաև թուրքական պատվիրակության անդամ, Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադ Ջեբետյի հիշողություններին, որտեղ կան արժեքավոր տվյալներ քննարկվող խնդրի վերաբերյալ: Ստեղծված պայմաններում, գրել է Ջեբետյը, նկատի

ունենալով պատերազմում Հայաստանի նկատմամբ թուրքիայի տարած հաղթանակը և Ռուսաստանի կրած պարտությունը Լեհաստանի դեմ պատերազմում, հաջողվեց Խորհուրդների հետ կնքել մեզ համար նպաստավոր համաձայնություն և օգնություն ստանալ նրանից:

Մինչև կոնֆերանսի պաշտոնական բացումը Գ. Չիչերինի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ թուրքերը մերժել էին քննարկման դնել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վերանայման հարցը, իսկ հայ-թուրքական վեճերի լուծման գործում Ռուսաստանի միջնորդությունից հրաժարվելը /նկատի ունի Ալեքսանդրապոլի հաշտության բանակցությունները/ բացատրել էին Գ. Չիչերինի այն պահանջով, թե հարկավոր է հայերին վերադարձնել Վանը, Մուշը և Բիթլիսը /օգտվում ենք Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյի թուրքերեն գրքի 33 ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում քաղվածաբար կատարված քարզամությունից/:

Ընդ որում նկատենք, որ Ջեբեսոյը, մեր կարծիքով, գերազնահատում է Ստալինի անձնական դերը պայմանագիրը թուրքերի օգտին կնքելու, Գ. Չիչերինի պահանջները /հայկական տարածքների մասին/ զսպելու հարցում: Ինչպես վերևում տեսանք, պայմանագրի հարցերը քննարկվել և լուծվել էին նախապես կուսակցության բարձր առյանում, որի մասին թուրքական դեսպանը չի իմացել և չէր էլ կարող իմանալ: Այնուամենայնիվ, Ջեբեսոյը ճիշտ է մի այլ հարցում, երբ փորձում է բացատրել, թե ինչու էր ռուսական կողմը պնդում, որ պայմանագրեր կնքվեն /Մոսկվայի կոնֆերանսից հետո/ նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների հետ: Պատճառը, ըստ Ջեբեսոյի, Ռուսաստանի ձգտումն էր, որ Թուրքիան անպայման ճանաչի Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների անկախությունը:

Այսպիսով, իրադարձությունների բերումով Մոսկվայի պայմանագիրը ծնվեց Թուրքիայի համար բավական նպաստավոր և Խորհրդային Հայաստանի համար աննպաստ պայմաններում: Այնուամենայնիվ Հայաստանը Ռուսաստանի օգնությամբ ստացավ իր պետական ինքնիշխանության ամրապնդման ամուր երաշխիք: Այդ ուղղությամբ քիչ ջանքեր չգործադրեց ռուսական պատվիրակությունը կոնֆերանսի ամբողջ ընթացքում: Այդ կարմիր գիծն է անցնում

մասնավորապես կոնֆերանսի քաղաքական հանձնաժողովի նիստերում Գ. Չիչերինի ունեցած բազմաթիվ ելույթներում:²⁴

1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված ռուս-թուրքական պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Ռուսաստանը պարտավորվում էր դիմել քայլերի, որպեսզի Անդրկովկասի հանրապետություններն ընդունեն Մոսկվայի պայմանագրի իրենց վերաբերող հոդվածները:

Այդ ճանաչումը տեղի ունեցավ Կարսի կոնֆերանսում, որի նախապատրաստության և բուն ընթացքում ևս խորհրդային Ռուսաստանը շարունակում էր վարել Հայաստանին օգնելու քաղաքականություն:

Մինչև այդ հարցերի լուսաբանությանն անցնելը նշենք, որ Մոսկվայից Ալ. Բեկզադյանը Հայաստան վերադարձավ 1921թ. մայիսի 18-ին²⁵ և հաջորդ օրը պատվիրակության գործունեության մասին զեկուցում արեց ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի պլենումում: Պլենումը հավանություն տվեց հայկական պատվիրակության քաղաքական գծին և Ալ. Բեկզադյանին հանձնարարեց եռանդուն մասնակցություն ունենալ առաջիկա կոնֆերանսի նախապատրաստությանը: Ընդ որում պլենումի որոշման մեջ կոնֆերանսի գումարման վայրը հիշվում է Երևանը:²⁶

Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից երկու օր անց, մարտի 18-ին, ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն քննարկեց Գ. Չիչերինի նամակը Թուրքիայի մասին և համաձայնեց նամակի հեղինակի կարծիքին:²⁷ Դժբախտաբար մեզ հայտնի չէ այդ նամակը կամ նրա բովանդակությունը, որը կարող էր լրացուցիչ տվյալներ տալ Կարսի կոնֆերանսի նախապատրաստության մասին, չնայած այդ հարցի վերաբերյալ այլ փաստաթղթերը քիչ չեն:

Իրադարձությունների հաջորդ փուլի՝ Անդրկովկասի հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև բանակցությունների նախապատրաստման համար ելակետային նշանակություն ունեցավ ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1921թ. ապրիլի 3-ի որոշումը: Հաստատվեց Գ. Չիչերինի առաջարկությունը, որպեսզի կովկասյան խորհրդային հանրապետությունները նախապես ներկայացնեն Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերը:²⁸ Այդպիսի որոշում ընդունելու հանգամանքները լուսաբանվում են Գ. Չիչերինի ապրիլի 1-ի նամակում, հասցեագրված ՌԿ/Բ/Կ

Կենտկոմի քաղբյուրոյին: Բանն այն է, որ Թուրքիան ձգտում ուներ Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ Մոսկվայի համաձայնությունից բխող պայմանագրերի կնքումն իրագործել առանձին-առանձին, որպեսզի կարողանար փորձել նրանցից քանել այն, ինչ չէր հաջողվել Մոսկվայում: Բացի այդ, կար վտանգ Ադրբեջանի կողմից: Բաքվում Ադրբեջանի ղեկավարների հետ Թուրքիայի ներկայացուցիչների /Մոսկվայից վերադառնալիս/ հանդիպման ժամանակ խոսք էր գնացել այնպիսի պայմանագիր ստորագրելու մասին, որն ապահովեր Թուրքիայի հովանավորությունն Ադրբեջանի, ինչպես նաև այլ թուրքալեզու երկրների վրա: Ուստի պահանջվում էր, որ թուրքերի հետ սպասվող բանակցություններում կովկասյան հանրապետությունները գործեին արտակարգ համախմբված և Մոսկվայի հետ սերտ կապերի մեջ:²⁹ Չիչերինի հիշյալ նամակի վրա Վ. Լենինը Կենտկոմի քարտուղար Մոլոտովին մակագրել է. «Ըստ իս դա անվիճելի է: Խնդրում են հարցում անել քաղբյուրոյի անդամներին, քվեարկել և անմիջապես գաղտնագրված ուղարկել երեք հանրապետություններին՝ Ադրբեջան, Վրաստան, Հայաստան»:

1921թ. մայիսի 7-ին Բաքվում կայացած Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների խորհրդակցությունը քննարկեց Թուրքիայի հետ համատեղ բանակցությունների նախապատրաստության հարցը: Կայացավ համաձայնություն՝ բանակցություններում հանդես գալ համատեղ, որպես մեկ պայմանավորվող կողմ: Բանակցությունների համար հիմք էր հանդիսանալու Մոսկվայի մարտի 16-ի պայմանագիրը: Առանձին-առանձին պայմանագրեր կնքվելու դեպքում առաջինն ստորագրվելու էր Հայաստանի, ապա՝ Վրաստանի, վերջում՝ Ադրբեջանի հետ: Հայաստանի առաջնությունը բացատրվում էր հայ-թուրքական հարաբերությունների բարդությամբ: Ըստ Մոսկվայի պայմանագրի՝ ճշտում էր կատարվելու Հայաստան-Նախիջևան սահմանագծում, տեղում ուսումնասիրելով հարցը:³⁰

Իր հերթին Հայաստանը մշակել էր առանձին փաստաթուղթ, որը վերնագրված է «Հուշագիր, հարցեր, որոնք ՀԽՍՀ-ի կողմից ներկայացվում են քննարկման Թուրքիայի հետ Կարսի կոնֆերանսում»: Փաստաթղթի քաղաքական բաժինը վերաբերում է Նախիջևանին,

տնտեսականը՝ Թուրքիային անցած քարածուխի և աղի հանքերի ու արոտավայրերի օգտագործմանը: Իսկ վնասների մասին բաժինը /հավելվածը/ տվյալներ է պարունակում Ալեքսանդրապոլում թուրքերի գործած գազանությունների ու կողոպուտի մասին:³¹

Կարսի կոնֆերանսի նախապատրաստությունը, կարելի է ասել, ավարտվում է Ռկ/բ/կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշումով: Պահանջվում էր խստորեն մնալ Մոսկվայի պայմանագրի սահմաններում, բանակցություններում ցուցադրել կովկասյան հանրապետությունների համերաշխությունն Անտանտի դեմ մղվող պայքարում, բարձրացնել Կաղզվանի շրջանի արոտավայրերի ու աղահանքերի օգտագործման, ինչպես նաև ճորոխի շրջանում պղնձահանքերի կոնցեսիայի հարցը, ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթներ, բոլոր հարցերում լինել միասնական, և այլն:³²

Կոնֆերանսի նախապատրաստման շրջանում իրականացվեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և գավառից թուրքական զորքերի հեռացումը, որը տեղի ունեցավ միայն խորհրդային Ռուսաստանի ամենաակտիվ պայքարի շնորհիվ: Թուրքերի հեռացումն արագացվեց և իրականացվեց խորհրդային իշխանության Երևան վերադառնալուց հետո, երբ Մոսկվայի պահանջը դարձավ ավելի խիստ և հետևողական: Իր հեռագրերից մեկում Չիչերինն Ալեքսանդրապոլի հարցում Կարաբեքիրի վարքագիծը բնութագրելով խուլիգանական, նշում էր, որ Թուրքիայի և Չայաստանի միջև պատերազմը կնշանակի պատերազմ թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Այս ոգով նա ուղիղ դիմել էր թուրքական դեսպանին:³³

Կարսի պայմանագրով, Մոսկովյան պայմանագրի համաձայն, ճշտվեց Չայաստանի և Նախիջևանի սահմանի մի հատվածը, Նախիջևանի հյուսիս-արևմուտքում: Խորհրդային Չայաստանին միացվեց նախկին Երևանի գավառի հարավային փոքր տարածք՝ Արագոյայանը, Գայլի Դրունք վայրի մոտ: Չայաստանի խորհրդայնացման պահին այդ հողակտորը թուրքական զորքերի ձեռքին էր, ուստի մնացել էր Նախիջևանի վարչական սահմաններում:

Հայկական պատվիրակությունը, Ասքանազ Մռավյանի ղեկավարությամբ փորձեց պահանջել, ընդ որում անարդյունք, Անիի ավերակները և Կողբի աղահանքերի շահագործումը: Կոնֆերանսում, գրել է Մռավյանը /1921թ. սեպտեմբերի 29/, մենք բարձրացրինք Անիի ավերակների միացման և Կողբի աղահանքերի կոնցեսիայի հարցը: Թուրքերը, - գրել է նույն տեղում Մռավյանը, - ցուցաբերում են մեծ ախորժակ, որն ընդունում է քաղաքական բնույթ: Նրանք կանգնած են, - շարունակում է Մռավյանը, - սեպարատ պայմանագրեր ստորագրելու տեսակետի վրա, սակայն մենք պաշտպանեցինք ընդհանուր պայմանագրի սկզբունքը: «Այդ հարցի կապակցությամբ մեր պատվիրակությունը երեկ կատարեց ազդեցիկ ցույց, հատուկ հայտարարությամբ, հարցի քննարկումը փոխադրվեց գազաթաժողով, տեղի ունեցան ուժեղ վեճեր»:³⁴

Հետաքրքիր է Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Գանեցկու մի արտահայտությունը, որը նա բերել է Չիչերինին ուղղված հեռագրերից մեկում /հոկտեմբերի 5/ «Թուրքերի վարքագիծն այնպիսին է, որ ակամայից քեզ հարց ես տալիս ինչու մենք նրանց համար այսքան զոհաբերություն կրեցինք»:³⁵ Նկատի ունի Ռուսաստանի ցույց տված ռազմական և նյութական օգնությունը:

Գանեցկին ունի Մոսկվա ուղարկած բազմաթիվ զեկույցներ, որոնցում Հայաստանին վերաբերող տեղեկություններ կան նաև: Այսպես /հոկտեմբերի 5/ թուրքերը Կողբի կոնցեսիայի հարցը մերժել են այն պատճառաբանությամբ, թե այն առևտրական փոխհարաբերությունների հարց է և չի կարող քննարկվել կոնֆերանսում: Այդ կապակցությամբ մենք թուրքերին անհրաժեշտ հակահարվածը տվեցինք, հասկացնելով, որ չենք զլանա դիմել ռևանշի: Ընդ որում, նշում է Գանեցկին, այդպիսի բախտ վիճակվեց և Անի քաղաքի ավերակների հարցին, և այդտեղ մենք դարձյալ հակահարված տվեցինք:³⁶ Նույն և այլ հարցերի կապակցությամբ Ա. Մռավյանը զեկույցել է /հոկտեմբերի 6/ հետևյալը, թուրքերը ցուցաբերեցին ուժեղ անհաշտվողականություն, հրաժարվեցին զիջել Անիի ավերակները, մերժեցին Կողբի կոնցեսիան, երկար համառում էին հայ-թուրքական պատերազմի մասնակիցների ներման հարցում: Ներման հարցում վերջում հանձնվեցին: Շատ սուր

վիճաբանություններ էին տեղի ունենում, մեր կողմից հանդես էր գալիս միայն Գանեցկին:³⁷ Կարաբեքիրի հետ ունեցած մասնավոր գրույցում, հայտնում է Գանեցկին /հոկտեմբերի6/- մատնանշեցի այն ծանր տպավորությունը, որ թողել էր մեզ վրա Անիի պահանջի մերժումը, նախազգուշացնելով նաև, որ մենք ստիպված կլինենք պնդել, որ նրանք վերադարձնեն հափշտակած Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային դեպոյի գույքը:³⁸ Սա վերևում հիշված ռևանշի արդեն կոնկրետ գործադրում էր: Գանեցկու և Սռապյանի հաղորդումների համաձայն երկաթուղային դեպոյի գույքի հարցի շուրջն ուժեղ պայքար է ծավալվել: Թուրքերն առաջարկել են հարցը քննարկել հայերի հետ առանձին, սակայն մերժվել են: Համաձայնվել են, որ դեպոյի վերադարձման հարցի մասին պայմանագրում հոդված չի ձևակերպվի: Դրա փոխարեն թուրքական կողմը պարտավորվել է տալ գրավոր խոստում, որ Հայաստանին կօժանդակի պարենով և երկաթուղային գույքով:³⁹

Կարսի կոնֆերանսը, չնայած Ռուսաստանի և Հայաստանի դիվանագետների միացյալ ջանքերին, բարելավման իմաստով որևէ փոփոխություն չմտցրեց Մոսկվայի պայմանագրի մեջ: Այդպիսի փոփոխություն կարող էր տեղի ունենալ միայն թուրքական կողմի բարյացակամ կամքի դեպքում, որպիսին բացակայում էր: Թուրքերը կառչած մնացին Մոսկվայի պայմանագրի ոգուն ու տառին, պայմանագիր, որի համաձայն հոդվածների փոփոխություն չէր կատարվելու Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ կայանալիք բանակցություն-ներում: Այնուամենայնիվ, կոնֆերանսի ամբողջ ընթացքում հայ-ռուս դիվանագիտությունը համառ պայքար ծավալեց խորհրդային Հայաստանի շահերի պաշտպանության նրա ինքնիշխանության հաստատման ու ճանաչման ուղղությամբ, որը և հաջողվեց: Ձախողվեց թուրքական դիվանագիտության փորձը՝ ջլատել Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միասնական ճակատը, յուրաքանչյուր հանրապետության հետ առանձին և յուրովի հաշիվ տեսնելու համար:

Այսպիսով, նյութի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

1. Հայաստանի խորհրդայնացման պահից սկսած հայ-ռուսական հարաբերությունները թևակոխում են նոր պատմական ժամանակաշրջան, երբ դրանք կառուցվում էին երկու հանրապետությունների /Հայաստան, Ռուսաստան/ միաբնույթ քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական/ խորհրդային, սոցիալիստական/ կարգերի հիմքի վրա, հետևաբար ունեին բարեկամական բնույթ:

2. Հայ-ռուսական հարաբերությունները ձևականորեն երկու իրավահավասար պետությունների դիվանագիտական հարաբերություններ էին, սակայն ըստ էության Հայաստանի դիվանագիտությունը/և պետականությունը/ գտնվում էր Ռուսաստանի դիվանագիտության/ և պետության/ ազդեցության տակ, ավելի ճիշտ այդ հարաբերությունների մեջ գերիշխում էր ռուսական կողմի օգնությունը և հովանավորությունը հայկական կողմի նկատմամբ:

3. Խորհրդային Հայաստանի առաջին մեկ տարվա ընթացքում հայ-ռուսական հարաբերությունների մեջ վճռականը Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսներն էին: Այն, որ Ռուսաստանը շատ զիջող գտնվեց քենալական թուրքիայի նկատմամբ, պետք է բացատրել ոչ թե նրա անբարյացակամությամբ դեպի հայերը և խորհրդային Հայաստանը, այլ Ռուսաստանի տվյալ պահին ապրած ներքին ու արտաքին լուրջ դժվարություններով: Կարևոր դեր խաղաց նաև թուրքիայի վարած դիվանագիտությունը, որը խաղում էր Մոսկվայի և Անտանտի միջև և երկուսին էլ կարողացավ օգտագործել իր շահերի օգտին: Իսկ իրենց հերթին Մոսկվան և Անտանտի տերությունները / Անգլիա, Ֆրանսիա/ քենալական թուրքիային օգտագործում էին միմյանց դեմ հանելու համար: Այդ ամենի արդյունքում պետք է տուժեր և տուժեց Հայաստանը, որի շահերը կամ չէին համընկնում մեծ տերությունների շահերին, կամ դիտվում էին երկրորդական ու երրորդական գլխավոր շահերի կողքին:

4. Խորհրդային դիվանագիտության համար լուրջ դժվարություն էր Ալեքսանդրապոլի /1920թ. դեկտեմբերի 2-3/ պայմանագրի առկայությունը: Ռուսաստանն անկարող գտնվեց /և ոչ թե չցանկացավ/ փոփոխություններ կատարել Հայաստան-Թուրքիա սահմանագծման մեջ: Դա կարելի է ասել ոչ թե Ռուսաստանի մեղքն էր, այլ դժբախտությունը:

5. Ինչևէ, տվյալ ժամանակաշրջանի հայ-ռուսական հարաբերությունների մեջ պետք է տեսնել նաև դրականը: Հանձին Խորհրդային Ռուսաստանի և նրա դիվանագիտության Հայաստանը ձեռք բերեց հուսալի պաշտպան ու դաշնակից: Խորհրդային Հայաստանի ինքնիշխանությունը ճանաչվեց նաև վաղեմի ու վտանգավոր թշնամի Թուրքիայի կողմից:
6. 1921թ. հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունն այսօր օգտակար դասեր է տալիս անկախ Հայաստանի Հանրապետություն և Ռուսաստանի Դաշնություն երկու բարեկամ երկրներին:

- 1 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 2/ նախկին ԽՄԿԿ Կենտկոմի մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Կենտրոնական կուսակցական արխիվից բերված պատճենների արխիվային մշակումը գտնվում է ընթացքում/:
- 2 Նույն տեղը, միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 1/ նախկին ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի արխիվից բերված միկրոժապավենների մշակումը ևս գտնվում է ընթացքում/:
- 3 Նույն տեղը:
- 4 Ս. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում: Երևան, 1966, էջ 244:
- 5 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում: Խմբ. Ջ. Կիրակոսյան: Երևան-1972, էջ 463-464:
- 6 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 2:
- 7 Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Երևան-1960, էջ 422-424:
- 8 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 69, թ. 100 և հակ.-101, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 16 և հակ.-18:
- 9 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 475-476:
- 10 Նույն տեղը, էջ 468:
- 11 Նույն տեղը, էջ 469-474:
- 12 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 158, թ. 20:
- 13 Նույն տեղը, գ. 9, թ. 5-8:
- 14 Նույն տեղը, ֆ. 114, ց. 2, գ. 18, թ. 21:
- 15 Նույն տեղը, ֆ. 114, ց. 1, գ. 28, թ. 71, գ. 70, թ. 3, 7, գ. 48, թ. 17, գ. 85, թ. 9, 11, 31, ֆ. 114, ց. 2, գ. 11, թ. 44:
- 16 Նույն տեղը, ֆ. 114, ց. 1, գ. 17, թ. 26, գ. 85, թ. 13: ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4049, ց. 1, գ. 1, թ. 45:
- 17 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 1:
- 18 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 9, թ. 15:
- 19 Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան..., էջ 461-462:

- 20 Նույն տեղը, էջ 473:
- 21 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 85, թ. 3:
- 22 Կոմունիստ/ռուս., Երևան/, 19 ապրիլի 1990/մեջբերման մեջ կատարել ենք թարգմանության անհրաժեշտ խմբագրական շտկումներ/:
- 23 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 68, թ. 25-26;
- 24 Նույն տեղը, ֆ. 113, ց. 3, գ. 17, թ. 14 և հակ. 19 և գ. 23, թ. 102-108:
- 25 Կոմունիստ/Երևան/, 19 մայիսի 1921:
- 26 ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 4:
- 27 Նույն տեղը, միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 1, գ. 3, թ. 67:
- 28 Նույն տեղը, թ. 69:
- 29 Նույն տեղը, թ. 68:
- 30 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 513-515: Տես նաև ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 67-72/խորհրդակցության ամբողջական արձանագրությունը/:
- 31 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 97-100:
- 32 Նույն տեղը, գ. 13, թ. 17:
- 33 Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան..., էջ 511:
- 34 ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 54:
- 35 Նույն տեղը, թ. 48:
- 36 Նույն տեղը:
- 37 Նույն տեղը, թ. 57:
- 38 Նույն տեղը, թ. 50:
- 39 Նույն տեղը, թ. 59:

ՈՍՖԽՅ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ
1921-1922 ԹԹ.

1914թ. սկսած Առաջին աշխարհամարտը, 1915թ. արևմտահայերի ցեղասպանությունը, 1918 և 1920թթ. թուրքական արշավանքներն Արևելյան Հայաստան ոչ միայն ուղեկցվում էին հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջմով ու թալանով, այլև հանգեցրին գյուղատնտեսական տեսակետից առավել զարգացած հայկական տարածքների կորստին, երկրի տնտեսության քայքայմանը: Այս ամենի հետևանքով 1920թ. աշնանը հայկական պետությունը և հայ ժողովուրդը կանգնած էին կործանման վտանգի առջև, եթե ոչ թուրքական մահաբեր ներխուժումից Արևելյան Հայաստան, ապա սոցիալ-տնտեսական սուր ճգնաժամից:

Թուրքական զինագրավումից զերծ մնացած Հայաստանի հանրապետության փոքրիկ տարածքի վրա խմբվել էին անօթևան և ապրուստի որևէ միջոցներից զրկված բազմահազար հայ գաղթականներ, երկրում տիրում էին համատարած սով, համաճարակային զանազան հիվանդություններ: Պատերազմները և քաղաքական բարդ իրավիճակը կաթվածահար էին արել երկրի տնտեսությունը, գյուղացուն կտրել հողից, բանվորին՝ արդյունաբերությունից, որը հումքի և ֆինանսական ներդրումների բացակայության պայմաններում առանց այն էլ գտնվում էր քայքայված վիճակում: 1913թ. նախապատերազմյան մակարդակի համեմատությամբ 1920թ. վերջին արդյունաբերության արտադրանքը նվազել էր շուրջ 12, իսկ գյուղատնտեսությունը՝ 6 անգամ:¹ «Համաշխարհային տնտեսական, ֆինանսական և քաղաքական ժողովածուի» տվյալների համաձայն Հայաստանի Առաջին հանրապետության արտաքին պարտքը կազմում էր 17,4 մլն. դոլլար:² Նման դժվարին սոցիալ-տնտեսական կացություն էր տիրում Հայաստանում, երբ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին այն խորհրդայնացվեց խորհրդային Ռուսաստանի կողմից:

Ստանձնելով իշխանությունը Հայաստանում, հայ կոմունիստները քաջ գիտակցում էին, որ այնտեղ խորհրդային

կարգեր հաստատելու գործընթացի հաջողությունը լիովին կախված է Խորհրդային Ռուսաստանից, առանց որի ռեալ օգնության անհնար կլինեին հաղթահարել սովը, երկիրը դուրս բերել խոր ճգնաժամից, վերականգնել քայքայված տնտեսությունը, չէ՞ որ դա էր Հայաստանի Խորհրդային հանրապետության կայացման և գոյության միակ երաշխիքը, այլապես՝ Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում դատապարտված էր կործանման:

1920թ. նոյեմբերի 29-ի հռչակագրով Հայիեդկոմը հայտարարում էր. «Խորհրդային Ռուսաստանը մեզ եղբայրական օգնություն ցույց կտա, հնարավոր չափով հաց և ճոթեղեն հասցնելով»:³ Իսկ արդեն դեկտեմբերի 5-ին հայ կոմունիստները օգնության կոչով դիմեցին Ռուսաստանի ղեկավարությանը. «Պայքարը Խորհրդային Հայաստանի համար ... դեռ ամենևին էլ ավարտված չէ, - նշվում է այնտեղ, - այդ պայքարի բարեհաջող ավարտը մենք չենք պատկերացնում ոչ այլ կերպ, քան առանց Ձեր առավելագույն օժանդակության: ... Խնդրում ենք շտապ միջոցներ ձեռնարկել մեզ անհրաժեշտ ամեն ինչով մատակարարելու համար»:⁴

1920թ. դեկտեմբերի 13-ին Կրեմլում ընդունելով Հայիեդկոմի անդամներ Ա. Սոսովյանին և Ս. Տեր-Գաբրիելյանին, ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Լենինը նշում էր, որ «Խորհրդային Հայաստանին կօգնենք ամեն կերպ», թեև «մենք ինքներս դժվարին դրության մեջ ենք»:⁵ Եվ իրոք, 1920թ. վերջին քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական «դժվարին դրություն» էր ստեղծվել նաև Ռուսաստանում. չորս տարվա համաշխարհային և երեք՝ քաղաքացիական պատերազմները քայքայել էին երկրի տնտեսությունը, հումքի և վառելիքի բացակայության պայմաններում կանգնած էր արդյունաբերական համալիրի մեծ մասը, խիստ նվազել էր գյուղատնտեսական մթերքների, հացահատիկի արտադրանքը: Բավականին սրված էին նաև սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները. 1920թ. վերջերին մեծ թափ հավաքած բազմաթիվ գյուղացիական հակաբոլշևիկյան ապստամբությունները վերաճել էին իսկական պատերազմի: 1921թ. ձմռան-գարնանը հակաբոլշևիկյան պայքարի մեջ մտան Ռուսաստանի խոշոր քաղաքների բանվորությունը, ռուսական նավատորմի և բանակի առանձին զորամասեր: Ապստամբությունները ճնշելու համար Ռուսաստանի

իշխանությունները մեծ ջանքեր էին գործադրում, առանձնացնելով մեծ քանակությամբ նյութական և մարդկային ռեսուրսներ:

Թեև Վ. Լենինի ցուցումով 1920թ. դեկտեմբերի 14-ին ՌՍՖՍՀ ժողկոմխորհուրդը Հայաստանին տրամադրում է 3 միլիարդ ռուբլի վարկ՝ արդյունաբերական ապրանքներ և հացահատիկ ձեռք բերելու համար,⁶ սակայն այդ օգնությունը դեռ երկար ժամանակ Հայաստան չի հասնում: Օգնության բացակայության պատճառը խորհրդային իշխանությունները համարում էին Վրաստանի կողմից դեպի Հայաստան եկող երկաթուղային ճանապարհի շրջափակումը: Եվ իրոք, Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությունները խոչընդոտներ հարուցում էին նրա անխափան աշխատանքին, սակայն միայն դա չէր Հայաստան օգնություն չհասնելու պատճառը: Ռուսաստանում Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեին ուղղված հեռագրում Վրաստանի արտգործնախարար Սաբախտարաշվիլին նշում էր, որ «Մինչև դեկտեմբերի 18-ը, փաստորեն, չի հարուցվել ոչ մի միջնորդություն՝ դեպի Հայաստան տրամգիտային և, մասնավորապես, պարենային և վառելիքային բեռների անցկացման համար», նման միջնորդություն ներկայացվեց միայն դեկտեմբերի 18-ին, որն էլ «խսկույն ևեթ բավարարվեց, սակայն ուղեբեռը... մինչև այժմ չի հասցվել մեր սահմանին»:

Վրաստանի կողմից Հայաստանի շրջափակման հարցը խորհրդային իշխանությունները շահարկում էին մեծապես քաղաքական նկատառումներով, իրականում, 1920թ. վերջին Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին օգնություն չհասցնելու պատճառը դրա բացակայությունն էր, որովհետև Ռուսաստանն ինքն էլ «դժվարին դրության մեջ էր»: «Բայց չէ՞ որ Հայաստանի մատակարարումը ոչ թե բարերարություն է, այլ հայտնի քաղաքական հաշվարկ: Խորհրդային Հայաստանը և նրա դերն Արևելքում, թեև ոչ բավականաչափ, բայց, այնուամենայնիվ, այստեղ ընդունվում է»⁸, - 1920թ. հունվարի 15-ին ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմ ուղղված իր նամակում նշում էր Ռուսաստանում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը:

Եթե Հայաստանի խորհրդայնացումով հայ ժողովուրդը փրկվեց թուրքական սպառնացող ֆիզիկական բնաջնջումից, ապա խորհրդային իշխանության առաջին

ամիսներին էլ ավելի վատթարացավ նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Խորհրդային իշխանությունների կողմից առատորեն խոստացած օգնության փոխարեն Հայաստանում շուտով հաստատվեց բնագրավումների և բռնությունների վրա հիմնված բոլշևիկյան մենատիրություն:

1920թ. դեկտեմբերին չստանալով որևիցե օգնություն դրսից, Հայաստանի իշխանություններին մնում էր պարեն հայթհայթել երկրի ներսում, առանց այն էլ չքավորության եզրին հասած հայ գյուղացուց, որովհետև «կարմիր բանակի առանձին զորամասեր պարզապես քաղցի էին մատնված»:⁹ Հայիեղկոմը «բռնում է անխնայ և վճռական բռնագրավումների ուղին», անսխտեմ կերպով թալանելով ժողովրդի վերջին ունեցվածքը:¹⁰ Հեղկոմի օրինակին են հետևում նաև կարմիր- բանակայինները և օգտվելով իշխանությունների թուլությունից, կամայականորեն կողոպտում ժողովրդին:

Խորհրդայնացումից հետո առաջին օգնությունը Հայաստան հասավ միայն 1921թ. հունվարի սկզբին, այն 11-րդ Կարմիր բանակի կողմից էր և գրեթե ամբողջությամբ տրամադրվեց ինչպես նրա, այնպես էլ հայկական Կարմիր բանակի զորամիավորումների կարիքները հոգալու համար: 1921թ. հունվարի 8-ին պատասխանելով Վրաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Ա.Շեյնմանի այն հարցին, թե «ո՞ւմ եք պատրաստվում տալ ստացած 8 վագոն հացահատիկը», Խորհրդային Հայաստանի արտգործոժողկոմ Ալ. Բեկզադյանը հայտնում է. «Մեր պարենավորման կազմակերպությունը դեռևս բացառապես աշխատում է նրա /բանակի-Կ. Խ/ համար, բնակչությանը մենք ոչնչով չենք մատակարարում»:¹¹ 1921թ. փետրվարի 7-ին Վրաստանում ՀՍԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Դ. Շահվերդյանը հրավիրում էր Շեյնմանի ուշադրությունը նրա վրա, որ այն դեպքում, երբ վրացական իշխանություններից են պահանջում են բեռների անարգել տեղափոխման իրավունք Հայաստանի բնակչության, այլ ոչ «ՌՍՖՍՀ բանակի այս կամ այն զորամասերի համար», Հայաստան ուղևորվող վերջին բեռնատար գնացքի փաստաթղթերը 11-րդ բանակի կողմից էին: Եթե հայտնաբերվի, որ «Հայաստանի բնակչությանը պարեն մատակարարելու պատրվակով են իրականում հոգում են 11 բանակի համար», ապա դա վրացական իշխանություններին «օրինական հիմք կտա, որպեսզի

վերջնականորեն հաստատեն Հայաստանի շրջափակումը»: Դ. Շահվերդյանը խնդրում է միջոցներ ձեռնարկել հետազայում նման դեպքերը կանխելու համար:¹² Այսպիսով, այն չնչին օգնությունը, որ խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին, մինչև փետրվարյան ապստամբությունը, մեծ դժվարությամբ հասնում էր Հայաստան, տրամադրվում էր բանակին, որովհետև նրա մատակարարումը համարվում էր հարվածային և կատարվում առաջին հերթին:

Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները մտահոգված էին նաև Հայաստանի բնակչությանն օգնություն հասցնելու խնդրով: 1921թ. փետրվարի 6-ին խորհրդային կառավարության արտգործոլոմ Գ. Չիչերինը հեռագրում էր Հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին, որ իրենք «խոր հուզմունքով» են վերաբերվում Հայաստանի «ծանր դրությանը» և թեև նրա հետ «կապի անբավարարությունը ծանր է անդրադառնում... հայկական խորհուրդներին բոլոր տեսակետներից լիակատար և բազմակողմանի օգնություն և աջակցություն ցույց տալու վրա: Կանենք ամեն բան, որքան ներում են մեր ուժերը... Խորհրդային Հայաստանի եղբայրական աշխատավոր մասսաներին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու հակար»: ¹³ 1921թ. փետրվարի 7-ին հայտնելով Ի. Ստալինին, որ ըստ Բ. Լեգրանի, Հայաստանի համար կարելի է պարեն գնել Մակուի խանությունում, Գ. Չիչերինը նշում է. «Ինձ թվում է՝ հույժ անհրաժեշտ է խորհրդային հանրապետության փրկության համար բռնել այդ

ճանապարհը»: ¹⁴ Փետրվարի 8-ին հաղորդելով այդ մասին նաև ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Գ. Օրջոնիկիձեին, Գ. Չիչերինը նշում է. «Մեզ համար խորհրդային Հայաստանի պարենա-վորման հարցն առաջին տեղում է»:¹⁵

Սակայն, 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում և խորհրդային իշխանության տապալումը կանխում են այս մտահոգման գործնական իրականացումը:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին շրջանում խորհրդային Ռուսաստանն ավելի շատ ռազմաքաղաքական աջակցություն ցույց տվեց Հայաստանին, քան թե սոցիալ-տնտեսական: 1921թ. փետրվարին այդ օգնության շնորհիվ հայ ժողովուրդը մենշևիկյան Վրաստանի ռազմական օկուպացիայից

ազատագրեց Լոռու չեզոք գոտին և նրան հարող հայկական մի շարք բնակավայրեր: Դա մեծ նշանակություն ուներ Խորհրդային Հայաստանի համար: Սակայն, հարկ է նշել նաև, որ հայ ժողովրդի բարձրացած ապստամբությունը Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների համար առավել կարևորում էր Վրաստանի խորհրդայնացման հեռանկարներով:

1921թ. փետրվարի կեսերին Հայաստանում հասունացավ և բռնկվեց ժողովրդական ապստամբություն: Այն մի պոռթկում էր ընդդեմ բոլշևիկների ծավալած բռնությունների, բռնագրավումների և խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին լուծում չստացած բազմաթիվ թե քաղաքական, թե, առավելապես, սոցիալ-տնտեսական հարցերի: Հայ ժողովրդի ակնկալիքները հայ կամունիստներից և խորհրդային իշխանությունից չիրականացան: Եվ իրոք, ներմուծելով խորհրդային կարգեր Հայաստան, վերջիններս պարտավոր էին գոնե նվազագույն չափով լուծել հայ ժողովրդի կենսաապահովման հրատապ մի շարք հարցեր: Փետրվարյան ապստամբությունը մեծ ազդեցություն է թողնում խորհրդային իշխանությունների վրա, նրանց ստիպում առավել մտահոգվել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով: 1921թ. մարտի 8-16-ը Մոսկվայում անցկացված ՌԿ/ԲԿ 10-րդ համագումարն իր ընդունած «Ազգային հարցում կուսակցության ընթացիկ խնդիրների մասին» բանաձևում արձանագրում է. «Ներկայումս... կուսակցության խնդիրը կայանում է նրանում, որպեսզի օգնել ոչ վելիկոռուսական ժողովուրդների աշխատավոր մասսաներին հասնել առաջ անցած կենտրոնական Ռուսաստանին»:¹⁶ Համագումարն ընդունում է նաև նոր տնտեսական քաղաքականությանը /Նէպ-ին/ անցնելու որոշում: Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հայաստանում Նէպ-ով նախատեսված տնտեսական միջոցառումները վերջ էին դնելու ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությանը և հնարավորություն էին տալու հանրապետություններին կասեցնել ժողովրդական տնտեսության անկումը և անցնել նրա վերականգմանն ու զարգացմանը:

1921թ. գարնանից ՌՍՖՍՀ կառավարությունը գործում միջոցներ է ձեռնարկում Հայաստան օգնություն ներմուծելու ուղղությամբ: Մարտի 29-ին, քննարկելով

Հայաստանին ֆինանսական միջոցներ բաց թողնելու հարցը, ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն որոշում է ստեղծել Հայաստանին մատակարարելու հատուկ հանձնաժողով, հանձնարարելով նրան կապ հաստատել Կովկասյան բյուրոյի և Ադրբեջանի հետ՝ «Հայաստանի սովյալ բնակչությանը պարեն հասցնելու համար»:¹⁷ Մարտի 30-ին լսելով Հայաստանի ներկայացուցիչներ Ալ. Բեկզադյանի և Ս. Տեր-Գաբրիելյանի զեկուցումը Հայաստանի կարիքների մասին, հանձնաժողովը որոշում է հացահատիկի գնումներ կատարել Մակուի խանութայնում և դրա համար հատկացնել կես միլիոն ռուբլի ոսկով: Սակայն, Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչները բողոքում են դրա դեմ, նշելով, որ կատարյալ աղետի հասած Հայաստանի համար դա շատ քիչ է և «ընդունում է ավելի շուտ անհանդուրժելի կեղծ բարեգործության, քան թե ռեալ օգնության բնույթ»:¹⁸ Ապրիլի 3-ին հանձնաժողովը նորից է հավաքվում և որոշում կես միլիոնի փոխարեն Հայաստանին բաց թողնել 1,5 մլն: Ապրիլի 8-ին ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն հավանություն է տալիս հանձնաժողովի որոշմանը և հանձնարարում Կենտկոմի քարտուղար Վ. Մոլոտովին վերահսկել կատարումը:¹⁹

Ձգտելով ամրապնդել Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում, 1921թ. գարնանը ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմը Հայաստան է գործուղում մի շարք փորձառու և հեղինակավոր կուսակցական կադրեր: Մայիսին Հայաստան են ժամանում անվանի պետական ու քաղաքական գործիչներ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և Սարգիս Լուկաշինը /Սրապիոնյան/: Ստանձնելով Խորհրդային Հայաստանի պետական և կուսակցական ղեկավար պաշտոններ, առաջնորդվելով ՌԿ/բ/Կ 10-րդ համագումարի որոշումներով և Վ. Լենինի ցուցումներով, նրանք անցնում են գործի, սոցիալ-տնտեսական նոր քաղաքականությունը համապատասխանեցնելով տեղական առանձնահատկություններին: Ալ. Մյասնիկյանն իր հետ Հայաստան էր բերել Վ. Լենինի ապրիլի 14-ի հայտնի նամակը Կովկասի կոմունիստներին և Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին տրամադրած 1,5 մլն ռուբլու օգնությունը, 20 վագոն պարենամթերք և այլն:²⁰ Հայաստանում իր առաջին իսկ ծրագրային ելույթում ՀԿ/բ/Կ Երևանի կազմակերպության և արհեստակցական միությունների միացյալ նիստին Ալ. Մյասնիկյանը նշում է, որ

«Քաղցած Ռուսաստանը մեզ ինչ որ կարողանում է, տալիս է: Բայց այդ օգնությունը չի լրացնի մեր պետքերի 5 տոկոսը, մնում է մեր ներքին ուժերով հոգալ: Նույնը շեշտեց ընկեր Լենինը նրա հետ ունեցած վերջին խոսակցության մեջ»:²¹ Այո, Ալ. Մյասնիկյանն իրավացի էր, դեռևս 1921թ. ապրիլի 9-ի հեռագրում Գ. Օրջոնիկիձեին Վ. Լենինը «Համառորեն պահանջում էր ամբողջ Անդրկովկասի համար ստեղծել մարզային տնտեսական օրգան», նշելով, «որ մենք այստեղ խիստ կարիքի մեջ ենք և օգնել չենք կարող»:²² Նույն մտքերն էր արտահայտում Վ. Լենինը նաև ապրիլի 14-ի ծրագրային նամակում:²³

Եվ իրոք, Ռուսաստանի օգնությունը չէր կարող անընդհատ լինել, «և պահանջել նրանից ավելին, քան նա կարող էր տալ, անհնար էր, իսկ այն, ինչ նա տալիս էր, իհարկե, բավական չէր»:²⁴ Սակայն, Խորհրդային Հայաստանն ի վիճակի չէր 1921թ. առանց Ռուսաստանի օգնության սովի ճիրաններից ազատել ժողովրդին, դուրս գալ խոր ճգնաժամից և վերականգնել երկրի տնտեսությունը, առավել ևս այն դեպքում, երբ քաղաքացիական կռիվների հետևանքով 1921թ. գարնանացանը Հայաստանում գրեթե չէր կատարվել:

Խորհրդային Հայաստանը ֆինանսատնտեսական ծանր ճգնաժամից հանելու, այնտեղ ֆինանսների համակարգը ձևավորելու, Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունն ավելի նպատակային դարձնելու, հանրապետությունների միջև ապրանքաշրջանառությունը կարգավորելու, տնտեսական և ֆինանսական սերտ կապեր հաստատելու նպատակով 1921թ. սեպտեմբերի 30-ին Մոսկվայում ստորագրվում է ֆինանսական հարցերի վերաբերյալ համաձայնագիր Ռուսաստանի և Հայաստանի կառավարությունների միջև:²⁵ Թեև համաձայնագրով Խորհրդային Հայաստանը զրկվում էր ինքնուրույն ֆինանսական քաղաքականությունից, իսկ երկրի էկոնոմիկան ամբողջությամբ կախման մեջ էր ընկնում ՌՍՖՍՀ ընդհանուր ֆինանսական քաղաքականությունից, սակայն նրա ստորագրումը մեծ նշանակություն էր ունենալու Հայաստանի Խորհրդային իշխանությունների համար ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական տեսակետից: Համաձայնագրով ֆինանսատնտեսական ամուր հիմք էր ստեղծվում Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության վերականգման և Խորհրդային

իշխանության ամրապնդման համար: Այսպիսով, «Համաձայնագիրը վերածվում էր քաղաքական գործունի տնտեսական բովանդակությամբ».²⁶

ՌՍՖՍՀ ֆինժոդկոմատի ամնիշտական օգնությամբ Հայաստանում հիմնվում է ՀՍԽՀ Պետբանկը, իսկ 1922թ. հոկտեմբերի 10-ին բացվում է ՌՍՖՍՀ Պետբանկի երևանյան բաժանմունքը:²⁷ Ռուսաստանի ֆինանսական օգնությունը Հայաստանին արտահայտվում էր կանխիկ դրամ, բարենպաստ պայմաններով փոխառություններ, վարկեր, դոտացիաներ հատկացնելու մեջ:

Կանգ չառնելով 1921թ. Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին տրամադրված օգնության տեսականու և չափերի վրա, որովհետև պատմագրության կողմից դա բազմակողմանի ուսումնասիրված և լուսաբանված է, նշենք միայն, որ Հայաստանի կառավարության հաշվետվության մեջ ՀՍԽՀ խորհուրդների 2-րդ համագումարին/1922թ. նոյեմբերի 30-ին/ ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Լուկաշինը «բացարձակ կերպով հայտնում էր. մենք անցյալ տարի ապրել ենք Ռուսաստանի օգնությամբ, այնտեղից ստանալով 5 մլն. ոսկու արժողությամբ ապրանքներ»:²⁸

1922թ. էլ ավելի են ընդլայնվում խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին տրամադրվող օգնության ծավալները: Եթե 1921թ. և 1922թ. սկզբներին այդ օգնությունը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվում էր ժողովրդին կերակրելու համար, ապա՝ հատկապես 1922թ. աշնանից, երբ որոշ չափով վերականգնման և ուտքի կանգնեց գյուղատնտեսությունը, հաղթահարվեց սովը, այն ուղղվում էր նաև արդյունաբերական համալիրի վերականգման և նոր արտադրամասերի կառուցման աշխատանքներին: 1922թ. ընթացքում Ռուսաստանից Հայաստան են տեղափոխվում մանվածքային ֆաբրիկայի սարքավորումներ: Այնտեղից ժամանած փորձառու մասնագետները և ճարտարապետները ղեկավարում են Հայաստանում տեքստիլ գործարանի կառուցման աշխատանքները: Խորհրդային Հայաստանում կաշվի արդյունաբերությունը վերականգնելու և զարգացնելու համար 1922թ. վերջերին ՌՍՖՍՀ-ը ժողտնտխորհուրդը միանվագ բաց է թողնում 120 հազ. ռուբլի ոսկով:

1922թ. Ռուսաստանի իշխանությունները մեծ ուշադրություն էին հատկացնում Հայաստանում բամբակա-

գործությունը, ծխախոտագործությունը վերականգնելու գործին: 1922թ. հոկտեմբերի 27-ին ՌՍՖՍՀ Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհուրդը որոշում է բամբակագործությանն օժանդակելու համար Հայաստանին բաց թողնել 620 հազ. ռուբլի ոսկով:²⁹ Լրացուցիչ ֆինանսական վարկեր են տրամադրվում արտասահմանից գյուղգործիքներ, տրակտորներ, լծկան անասուններ գնելու համար: Վարկերի դիմաց 1923թ. բերքից Հայաստանը Ռուսաստանին մատակարարելու էր բամբակ:³⁰ Բամբակագործությունը զարգացնելու գործում արմատական բեկում է սկսվում 1923թ. հունվարին Մոսկվայում Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրով «Ռուս-Հայկական պետական բամբակագործական ընկերության»/ՄՔԱՄ/ կազմակերպումով:³¹

Ռուսաստանից ստացած ֆինանսական վարկերի, սերմնացուի, հացահատիկի, վառելանյութի, շինանյութի, պարենային և արդյունաբերական այլ ապրանքների դիմաց Հայաստանից արտահանվում էր կարմիր պղինձ, երկաթի հանքաքար, ծծմբաթու, կաշի, մորթի, կոնյակ, գինի, դոշաբ, մրգեղեն և այլն: Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի, ինչպես նաև Հայաստանի միջոցով Ռուսաստանի և Իրանի միջև կատարվող ապրանքաշրջանառությունը 1921-1922թթ. կազմում էր 35-ից 40 մլն. ռուբլի:³²

1921-1922թթ. Ռուսաստանն օգնություն էր ցույց տալիս Հայաստանին նաև մշակույթի, լուսավորության, գիտության, գրահրատարակչության, բժշկության և այլ բնագավառներում, փորձառու մասնագետներ, մեծ քանակությամբ օժանդակ գրականություն, բուժական սարքավորումներ, դեղորայք և այլ օգնություն ուղարկելով Հայաստան:

ՌՍՖՍՀ Կենտգործկոմի 1921թ. սեպտեմբերի 29-ի որոշումով Լազարյան ճեմարանն «իր ամբողջ նյութական և մշակութային արժեքներով» փոխանցվում է Խորհրդային Հայաստանին:³³ 1922թ. մայիսին Հայաստան է տեղափոխվում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Մոսկվա փոխադրված էջմիածնի գրադարանի գույքը՝ 140 արկղով, թանգարանային թանկարժեք այլ իրեր:³⁴

Ինչպես իրավաքիորեն նշում էր Ս. Լուկաշինը «Խորհրդային Հայաստանի առաջին երկու տարիները մի կտոր հացի համար մղվող պայքարի տարիներ էին»:³⁵

ժողովրդին կերակրելու, երկրի տնտեսական անկումը կասեցնելու «պայքարում» մեծ էր Ռուսաստանի եղբայրական օգնության դերը: Թեև 1913թ. նախապատերազմյան մակարդակի համեմատությամբ 1922թ. վերջին Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության մակարդակը մոտենում էր միայն 50%-ոց արդյունքի, այնուամենայնիվ՝ 1921-1922թթ. Ռուսաստանի բազմակողմանի օգնության շնորհիվ դրվեց այն հիմքը, որի վրա զարգացավ և ամնախաղեպ հաջողությունների հասավ Հայաստանի գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը, գիտությունն ու մշակույթը խորհրդային ժամանակաշրջանում:

Ծանոթագրություններ

- 1 Социалистическое строительство Арм. ССР/ 1920-1940/, Е., 1940, с. 23, 47.
- 2 Всемирный экономический, финансовый и политический сборник, М., 1923.
- 3 ՀՍԽՅ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1-ին, էջմիածին, 1921, էջ 3:
- 4 Տես Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1965, թիվ 3, էջ 3-4:
- 5 Մռավյան Ա., Հողվածներ և ճառեր, Ե ., 1961, էջ 222:
- 6 Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 1960, էջ 425-426:
- 7 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1158, թ. 28:
- 8 Նույն տեղում, ֆ. 4049, ց. 1, գ. 7, թ.3:
- 9 Լուկաշին Ա., Հողվածներ, զեկուցումներ, ճառեր, Ե., 1986, էջ 19:
- 10 Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, часть 2, М.-Л., 1929, с. 126.
- 11 ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 50, թ. 6-7:
- 12 Տես նույն տեղում, ց. 1, գ. 42, թ. 30:
- 13 Документы внешней политики СССР, т. 3, М., 1959, с. 508.
- 14 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, հավաքածու , նո. 1, գ. 7, թ. 31:

- 15 Նույն տեղում ֆ. 1022, ց. 3, գ. 330, թ. 2:
- 16 Десятый съезд РКП(б), stenographic отчет, М., 1963, с. 603.
- 17 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, հավաքածու նո. 1, գ. 3, թ. 63:
- 18 Նույն տեղում, թ. 71:
- 19 Նույն տեղում, թ. 72-73:
- 20 Տես Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1965, թիվ 3, էջ 13:
- 21 Մյասնիկյան Ա., Ընտիր երկեր, Ե., 1957, էջ 336:
- 22 Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 35, էջ 521:
- 23 Նույն տեղում, հ. 43, էջ 237-239:
- 24 Борян Б., նշվ. աշխ., էջ 163:
- 25 Советское содружество народов. Сб. документов 1917-1922гг., М., 1972, с. 241-243.
- 26 Борян Б., նշվ. աշխ., էջ 311:
- 27 «Խորհրդային Հայաստան», հոկտեմբերի 13, 1922:
- 28 Լուկաշին Ս., նշվ. աշխ., էջ 127:
- 29 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ. 70:
- 30 ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 260, թ. 5:
- 31 Նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 83, թ. 32:
- 32 Բեկզադյան Ա., Նամակներ, հոդվածներ, փաստաթղթեր, Ե., 1981, էջ 49-50:
- 33 ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 268, թ. 103:
- 34 «Խորհրդային Հայաստան», մայիսի 13, 1922:
- 35 Լուկաշին Ս., նշվ. աշխ., էջ 77:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՍՀՄ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Շուրջ 70 տարի Հայաստանում խորհրդային կարգեր են եղել, որն անշուշտ իր դրական և բացասական հետքերն է թողել մեր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքի, ապրելակերպի և հոգեբանության վրա: Այժմ այն պատմության գիրկն է անցել և անհրաժեշտ է բազմակողմանի ուսումնասիրել, ճիշտ գնահատել նրա դերը մեր կյանքում: Եթե ոչ հեռավոր անցյալում մեր պատմագրությունն ու հրապարակախոսությունը հիմնականում գովաբանում ու պրոպագանդում էին այդ ժամանակաշրջանի եղած ու չեղած նվաճումները, ապա վերջերս, ջանք ու եռանդ չի խնայվում այն քննադատելու և վատաբանելու համար: Ավելին, պաշտոնական աթոռների մոտ հայտնված տղաներն ամենագետի կեցվածքով փորձում են ժխտել ՀԽՍՀ գոյությունը: Եթե 1920թ. իշխանության եկած համայնավարները, իրենց ամենագործությունը հաստատելու նպատակով ժխտում էին առաջին հանրապետության գոյությունը, ապա այժմյան իշխանավորները՝ խորհրդային շրջանը: Եվ այսպես մաս-մաս պատմությունը ջնջելու փորձեր են կատարվում, այն իրենցով սկսելու միտումով:

Բավականին դժվար է գնահատել Հայաստանի խորհրդային հանրապետության պատմության բարդ ու կնճռոտ հարցերն ու հարաբերությունները: Եղել են նվաճումներ ու աննախադեպ ձեռքբերումներ, եղել են սխալներ և հանցագործություններ, որոնց հետևանքներն զգացվում են մինչև այժմ: Նվաճումներն, անշուշտ չեն արդարացնում սխալները, սակայն սխալներն էլ չեն վերացնում նվաճումները: Ընդդրում, եթե թույլ տրված բռնապետական հանցագործությունները համամիութենական բնույթ ունեին, որից տուժվել են բոլոր ժողովուրդները, ապա Հայաստանի նվաճումները մեր ազգային սոցիալ-տնտեսական ձեռքբերումներն են եղել, մեր ժողովրդի ստեղծագործ աշխատանքի արդյունքները, որի վրա խարսխվել է նրա շուրջ 70 տարվա նյութական ու հոգևոր կյանքը:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով չկարողացավ իրականացնել իր ծրագրերը և հայտնվեց ծանր ճգնաժամային վիճակում: Բոլորի կողմից խաբված ու հուսալքված հանրապետությունը 1920թ. աշնանը մեն-մենակ թույլ և անզոր կանգնած էր թուրքական նոր արշավանքի առջև: Մղձավանջից դուրս գալու և ազգովին փրկվելու միակ ուղին Ռուսաստանի օգնությամբ խորհրդային կարգերի հաստատումն էր: 11-րդ բանակի մուտքը փաստորեն կանխեց թուրքերի նոր արշավանքը և Արևելյան Հայաստանը մեկընդմիջտ փրկեց թուրքական նոր սպանդից: Այդ վտանգը ճիշտ գնահատեցին նաև առաջին հանրապետության ղեկավարությունը և խորհրդարանը, առանց դիմադրության իշխանությունը հանձնելով բոլշևիկներին:

Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը հաստատվեց դրսի ուժով /Ռուսաստանի/: Դա հայ ժողովրդի երազանքն ու նրա քաղաքական ուժերի պայքարի արդյունքը չէր, ինչպես ներկայացնում էր ոչ հեռավոր անցյալում: Դա հարկադրված վայրէջք էր սովի ուրվականից և թուրքական յաթաղանից ժողովրդին փրկելու, նրա ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար: Խորհրդային իշխանությունը, - 1924թ. գրել է Գր.Արեշյանը,- երկիրը դուրս հանեց քաոսից և դրեց նորմալ զարգացման ճանապարհի վրա՝ ապահովելով նրա ֆիզիկական գոյությունը:

1921-22թթ. հանրապետության բնակչությունը գոյատևեց Ռուսաստանից /մասամբ նաև մյուս հանրապետություններից/ ստացված սերմնացուի, վառելանյութի, հագուստի, սննդամթերքի շնորհիվ: Իսկ ԽՍՀՄ կազմավորումից հետո մտնելով նրա կազմի մեջ, մշակվեցին տնտեսական զարգացման միասնական պլաններ, որով ծայրամասերի տնտեսական զարգացմանն ավելի շատ միջոցներ էին հատկացվում քան Ռուսաստանին: Ավերված ժողովրդական տնտեսությանն անհրաժեշտ մեքենաներ և սարքավորումներ էին տրամադրվում, հունք, բարձրորակ կադրեր էին ուղարկվում: Սեղմ ժամկետում վերականգնվեցին ու վերականգնվեցին բազում ջրանցքներ, կառուցվեցին ոռոգման նոր համակարգեր, սկսվեց արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների ու հիդրոկայանների շինարարությունը, նոր թափ առավ քաղաքաշինությունը: Նախապատերազմյան

հնգամյակների տարիներին Հայաստանում համամիութենական հատկացումներով կառուցվեցին և սարքավորվեցին 25-ից ավելի արդյունաբերական ձեռնարկություններ՝ Երևանի կաուչուկի, մեքենաշինական, պահածոների գործարանները, մսի կոմբինատը, Վանաձորի քիմիական, Դավալուի ցեմենտի գործարանները, Գյումրիի տեքստիլ ֆաբրիկան և այլն: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ ապահովվեցին աշխատանքով, ձևավորվեց բանվոր դասակարգը: Մինչև համատարած կոլեկտիվացումը որոշակի հաջողություններ ձեռք բերվեցին նաև գյուղատնտեսության ասպարեզում. ավելացան ոռոգելի հողատարածություններ, անասնազլխաքանակը, ամրապնդվեցին գյուղացիական տնտեսությունները: Հայ շինականն ազատագրվեց սովի ուրվականից:

Սակայն 30-ական թվականներից սկսած միակուսակցական բռնապետության կողմից հալածանքներն ու բռնությունները ծանր անդրադարձան ԽՍՀՄ ժողովուրդների վրա: Համատարած կոլեկտիվացումը և կուլակության վերացման քողի տակ գյուղի լավագույն մասի վերացումը ծանր հանցագործություն էր գյուղացիության նկատմամբ: Հանցագործություն էր նաև բյուրոկրատական համակարգի կողմից սանձազերծած քաղաքական հալածանքների ու բռնադատումների քաղաքականությունը, որին զոհ գնացին հանրապետության հազարավոր անմեղ մարդիկ: Ազգաբնակչության սերուցքի վերացումն էլ ավելի նպաստեց վերնախավի այլասերմանը:

Նախապատերազմյան տարիներին զգալի աշխատանքներ կատարվեցին նաև հանրապետությունում մշակույթի ու գիտության զարգացման ուղղությամբ: Ամենուր բացվեցին դպրոցներ, ակումբներ, գրադարաններ, լիկ-կայաններ և այլն: Ռուսաստանի օրինակով մշակվեցին դասագրքեր, ծրագրեր: Զարգացավ բարձրագույն կրթությունը: Եթե 1920թ. երկու բուհ կար և 4 միջնակարգ մասնագիտական հաստատություն, մոտ 1000 սովորողով, ապա 1938թ. գործում էին 8 բուհ և 57 միջնակարգ մասնագիտական հաստատություն, ավելի քան 15 հազար սովորողներով: Բարձորակ կադրեր էին պատրաստվում նաև Ռուսաստանի բուհերում: Տարեցտարի աճում էր գիտական աշխատողների քանակը: 1935թ. բացվեց ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղը /Արմֆան/, որի կազմում ձևավորվեց հայ գիտական մտավորականությունը: Իշխանու-

թյունները միջոցներ չէին խնայում հայազգի գիտնականներին արդերկրից հայրենիք վերադարձնելու համար: Մեծ էր ազգային վերածնունդի հրապուրանքը: Այդ տարիներին Հայաստան վերադարձան հայագետներ Աճառյանն ու Մանանդյանը, ճարտարապետներ Թամանյանն ու Բունիաթյանը, քիմիկոս Ղամբարյանը, երկրաբան Կարա-պետյանը, հիդրոշինարար Տեր-Աստվածատրյանը, բժիշկ Յովհաննիսյանը և շատ ուրիշներ, որոնք անգնահատելի դեր խաղացին գիտության զարգացման գործում: Այդ ծանր պայմաններում Հայաստանի իշխանությունները մեծ ջանքեր էին գործադրում մտավորականության պայմանները բարելավելու, նրանց կարողություններն արդյունավետ օգտագործելու ուղղությամբ: 1921թ. հատուկ որոշում ընդունվեց թոշակով և պարենամթերքով ապահովելու մասին: Իսկ 1926թ. կառավարությանը կից ստեղծվեց, Հայաստանի գիտնականների կենցաղի բարելավման հանձնաժողով, որն ակտիվ գործունեություն ծավալեց:

Այսպիսով նախապատերազմյան տարիները եղան Հայաստանի տնտեսական և մշակութային արժեքների վերականգման, վերածնման տարիներ, որ ձեռք բերվեց ԽՍՀՄ համակարգում, Ռուսաստանի և մյուս հանրապետությունների օժանդակությամբ ու օգնությամբ:

Հայ-ռուս բարեկամության և ռազմական մկրտության փայլուն էջերից էր մեծ հայրենականը, երբ բազմահազար հայեր Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի տարածքներում հերոսական պայքար էին մղում իրենց փոքրիկ Հայաստանը, իրենց ազգն ու ընտանիքի պատիվը պաշտպանելու համար: Դա հայոց պատմության զոհողություններով ու զրկանքներով գրված հերոսական էջերից մեկն է: Միայն Կարմիր բանակի հաղթական արշավանքների շնորհիվ երկրորդ համաշխարհային տարիներին Հայաստանը չզարձավ ավերումների ու կոտորածների թատերաբեմ:

ԽՍՀՄ-ի համակարգում, խորհրդային Հայաստանը սոցիալ-տնտեսական և մշակութային աննախադեպ զարգացում ապրեց հետպատերազմյան տարիներին: Նույնիսկ գյուղատնտեսական արտադրության կազմա-կերպման կոլտնտեսային-սովխոզային համակարգի պայման-ներում, այն որոշակի նվաճումների հասավ: 60-70-ական

թվականներին աճեց գյուղատնտեսական մթերքների համախառն արտադրանքը: Բարելավվեց գյուղացիության դրությունը: Փոխվեցին նոր տեսք ստացան գյուղական բնակավայրերը: Նախկին գետնափոր և հողաձածկ տնակների փոխարեն այդ տարիներին գյուղերում զանգվածաբար կառուցվեցին 2-3 հարկանի առանձնատներ, իրենց բոլոր հարմարություններով: Գյուղ մուտք գործեցին էլեկտրականությունը, գազը, հեռախոսն ու հեռուստացույցը: Բոլոր գյուղերում գործում էին տեխնիկայի վերանորոգման արհեստանոցներ, կենցաղային սպասարկման և մշակութային կենտրոններ, առողջապահական կետեր: Այս նվաճումներն անշուշտ, ավելի մեծ կլինեին, եթե գյուղացին անընդհատ վերակառուցումներից զզված չհեռանար ավելի շահութաբեր աշխատանք որոնելու:

Հետպատերազմյան տարիներին որոշակի ծրագիր մշակվեց և անհաժեշտ նիջոցներ հատկացվեցին Հայաստանը զարգացած արդյունաբերական երկիր դարձնելու համար: Դա հիմնականում պատճառաբանվում էր հանրապետության սակավահողությամբ, բնակչության խտությամբ և մտավոր կարողության առկայությամբ: Այդ շրջանում ոչ միայն վերակառուցվեցին ու ընդլայնվեցին գործող ձեռնարկություններ այլև բազում նոր ճյուղեր սկզբնավորվեցին: Մինչև 80-ական թվականների կեսերը հանրապետությունում 393 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ կառուցվեցին՝ ձևավորելով տասնյակ արդյունաբերական նոր կենտրոններ: Ամայի վայրերում կառուցվեցին Աբովյանն ու Արթիկը, Ագարակն ու Արարատը, Քաջարանն ու Բյուրեղավանը, Չարենցավանն ու Նոր-Հաճնը և բազում այլ բնակավայրեր, նախկին 3-4 քաղաքների փոխարեն 80-ական թվականներից հանրապետությունում 27 քաղաք կար և 31 քաղաքատիպ ավան: Աշխատում էին 700-ից ավելի գործարաններ ու ֆաբրիկաներ: ԽՍՀՄ տնտեսական համակարգում Հայաստանը որոշակի տեղ էր գրավում լեռնահանքային արդյունաբերության, գունավոր մետալուրգիայի, էլեկտրա-տեխնիկական արդյունաբերության, մետաղահատ հաստոցա-շինության, ժամացույցի, շինանյութերի, քիմիական արդյունաբերության և այլ բնագավառներում:

Հանրապետության արդյունաբերության բուռն զարգացումը տեղի էր ունենում ԽՍՀՄ մյուս հանրապետու-

թյունների և առաջին հերթին Ռուսաստանի հետ համագործակցության և փոխօգնության պայմաններում: Հայաստանի արդյունաբերությունը հագեցված էր ժամանակակից տեխնիկայով, ապահովված էներգիայով և հումքով: Տարեցտարի աճող հանրապետության արդյունաբերական և կենցաղային կարիքները բավարարվեցին Սևան-Հրազդան կասկադի հինգ ՀԷԿ-եր, Տաթևի և Շամբիի ՀԷԿ-երը, Երևանի, Հրազդանի, Վանաձորի ՋԷԿ-երը, ատոմակայանը և բազում այլ հիդրոկայաններ, որոնք լիովին բավարարում էին էներգետիկ կարիքները: Այդ կառույցներում անգնահատելի է ռուս, ուկրաինացի և մյուս հանրապետություններից եկած բարձրորակ մասնագետների ու կադրերի դերը:

ԽՍՀՄ-ի համակարգում Հայաստանի տնտեսական զարգացման և հայ-ռուս հարաբերությունների վրա ստվեր ձգելու նպատակով, վերջերս հաճախ է խոսվում այն գաղութային երկիր լինելու և մյուսների կողմից կողոպտվելու մասին: Դա մեղմ ասած, տգիտության արդյունք է: Հանրապետության տնտեսական գործունեությունն ապահովելու նպատակով ներմուծվում էին ամբողջ մետաղների գլանվածքի մեծ մասը, համաձուլվածքները, գազը, վառելանյութը, անտառանյութը, շինարարական ապակին , թղթի բոլոր տեսակները, արդյունաբերության հումքը, շաքարավազը, յուղը, հացահատիկի հիմնական մասը: Ներ էին մուծվում նաև տեխնիկական սարքավորումներ: Հայաստանը հումք ու սարքավորումներ էր ստանում Ռուսաստանից /մոտ 50%/, Ուկրաինայից/մոտ 20%/, Բելոռուսիայից, Հյուսիսային Կովկասից և այլ վայրերից: Վերամշակված հումքի պատրաստի արտադրանքը բնականաբար պետք է արտահանվեր: Դա ոչ թե գաղութ լինելու մասին է վկայում, այլ բարձր զարգացած արդյունաբերական երկիր , հզոր գիտա-արտադրական միավորներով հագեցված երկիր լինելու մասին: 1980-ական թվականներին Հայաստանի 200-ից ավել արտադրա-տեսակներ արտահանվում են աշխարհի շուրջ 85 երկրներ: Առանձին արտադրատեսակներով նա ԽՍՀՄ-ում առաջնակարգ տեղ էր գրավում: Այսպես ԽՍՀՄ-ի արտահանած շաթական էլեկտրակայանների 25-27%, զարթուցիչ ժամացույցների 60-65%, կոնյակի 40-44%, կոմպրեսատորների 29-30%, էլեկտրապոմպերի 16-18%, հայկական

մակնիշով էր: Դա ԽՍՀՄ-ի համակարգում հանրապետության խոշոր նվաճումն էր: Տնտեսական կյանքի շեշտակի վերափոխման հետ մեկտեղ հետպատերազմյան տարիներին խոշոր նվաճումներ ձեռք բերվեցին նաև մշակույթի և գիտության բնագավառներում: 80-ական թվականների կեսերին հանրապետության դպրոցներում, տեխնիկումներում և բուհերում ձրի ուսուցում էին ստանում ավելի քան 700 հազար մարդ: Ամնախնթաց զարգացում ապրեց գիտությունը: 1986թ. շուրջ 225 հազար գիտական աշխատողներ կային: Չկար գիտության որևէ բնագավառ, որտեղ հայ գիտնականների իրենց ներդրումը չունենային: Ամենուր շատ բարձր էր գնահատվում հայ ժողովրդի մտավոր կարողությունը: Հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսան Չայկական հանրագիտարանի հատորները, հայ ժողովրդի պատմության, հայ գրականության պատմության բազմա-հատորյակները, հայ դասականների հատորներ, թարգմանվեցին համաշխարհային գիտության և գրականության լավագույն երկիրը: Այդ բոլորը դարձավ ժողովրդի սեփականությունը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին կարգավորվեց և բարելավվեց նաև հանրապետության բնակչության աճը: Եթե 1920թ. հանրապետությունում 720 հազար մարդ էր ապրում, 1940թ.՝ 1,320 հազար, ապա 1989թ.՝ 3,445 հազար մարդ: Նախապատերազմյան տարիներին բնակչության հիմնական մասն ապրում էր գյուղերում, պապենական հողածածկ և կավաշեն տնակներում, իսկ 1980-ականներին 69% քաղաքներում ու ավաններում, 31% բարեկեցիկ գյուղերում: Դա նոր որակ էր մեր բազմադարյան պատմության մեջ: Ուշագրավ է, որ բնակչության շեշտակի ավելացումը տեղի է ունենում հիմնականում բնական աճի շնորհիվ: Հայաստանը ԽՍՀՄ-ի կազմում դարձավ հայ ժողովրդի ձգողության կենտրոնը: Պատերազմից հետո ավելի քան 200 հազար հայեր արտասահմանից վերադարձան հայրենիք: Դժվար թե անընդհատ թալանվող, գաղութային որևէ երկիր, ինչպես փորձում են ներկայացնել խորհրդային Հայաստանը, արտերկրում ապրող իր ազգակիցների համար այդպիսի ձգողական ուժ ունենար: Բնակչության բնական ու մեխանիկական աճը մեծապես նպաստեց հայ ժողովրդի

ազգային համախմբմանը, նրա տնտեսական ու մշակութային զարգացմանը:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ համակարգում հայ ժողովուրդն ստանալով խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքի հնարավորություն և բազմակողմանի օգնություն, վերաշինեց իր հայրենիքը, այն դարձրեց բարձր զարգացած արդյունաբերական երկիր, մեծապես նպաստելով գիտության և մշակույթի զարգացմանը: Շենացան ու բարգավաճեցին քաղաքներն ու գյուղերը, փոխվեց մարդկանց ապրելակերպը: Դրանք խոշոր նվաճումների, բնակչության աճի և որակական փոփոխությունների տարիներ էին: Այդ հաջողությունները, անշուշտ, ավելի մեծ կլինեին, եթե վարչա-բյուրոկրատական համակարգը հասարակության բնապատմական զարգացման օրինաչափությունները չզոհաբերեր քաղաքական և գաղափարական դոգմաներին, վերնախավի կաստոյական շահերին: Անընդհատ խորացող ճգնաժամը ԽՍՀՄ-ին հասցրին իր բնական վախճանին:

ԽՍՀՄ համակարգում Հայաստանի շուրջ 70 տարվա պատմությունը, անշուշտ, օգտակար և ուսանելի կարող է լինել նաև այսօրվա իշխանավորների համար, եթե բարեհաճեն որպես ժառանգորդներ ուսումնասիրեն այն: մեծ է նաև պատմաբան-գիտնականների դերը խորհրդային Հայաստանի տեղն ու արժեքը ճիշտ գնահատելու գործում:

Ց Ա Ն Կ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	3
ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Պատմական մեծ իրադարձություն Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու 170-ամյակը.....	4
ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԻՔԱԵԼՅԱՆ 1778 թ. Դրիմից հայերի վերաբնակեցման քաղաքական շարժառիթները.....	9
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Հայկական գաղութների դերը հայ-ռուսական հարա- բերություններում /18-րդ դարի երկրորդ կես, 19-րդ դարի սկիզբ/.....	22
ՊԱՎԵԼ ՉՈՐԱՆՅԱՆ Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից /18-րդ դարի վերջ/.....	33
ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Արևմտահայ տեղաշարժերը և ռուսական քաղաքակա- նությունը 19-րդ դարի առաջին քառորդին.....	45
ԺՈՐԵՍ ԱՆԱՆՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Հայ-ռուսական, քաղաքական տնտեսական և մշակութային հարաբերությունների հիմնական փուլերը.....	57
ԱԶԱՏ ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացը Ռուսաստանին միացումից հետո	66
ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ Ռուսական փոխ- հյուպատոս Կոնստանդին Կամսարականի գործունեությունը Վանում 1880-ական թվականներին	76
ՀՐԱՆՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Ռուսական բանակի հայ զորավարները և սպայությունը /18-րդ դարի երկրորդ կես - 1914 թվական/	89
ՆՈՐԱՅՐ ՍԱՐԴԻՍԱՆՅԱՆ Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության լուսաբանման Աշ. Հովհաննիսյանի հայեցակետը	104
ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ Ռուսաստանը և հայ քաղաքական կողմնորոշման խնդիրը 1917թ. հեղափոխությունների ժամանակաշրջանում	112
ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ՌՍՖՍՀ օգնությունը Խորհրդային Հայաստանին 1921-1922 թթ.	139
ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԵՂԱՄՅԱՆ Հայաստանը ԽՍՀՄ համակարգում	151